Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитеті
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты

Батыс-Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі
Археология бөлімі

«Остров Крым» ғылыми-қалпына келтіру зертханасы

Sarmatae:
ежелгі қобдиша құпиясы

Алматы – Орал
2024

ӘОК 902/904 (574)
КБЖ63.3 (5Каз)
S22

Басылым ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2022–2024 жж. гранттық қаржыландыруы шеңберінде
AP 14870513 жобасы аясында жүзеге асырылды

Жауапты редакторлар:
Ғ.А. Базарбаева, Г.С. Жұмабекова, Ә.М. Манапова

Құрастырушылар:
Я.А. Лұқпанова, А.М. Сеитов, М.А. Антонов, Э.Қ. Алтынбекова

S22 **Sarmatae: ежелгі қобдиша құпиясы.** Кітап-альбом. Алматы; Орал: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты; Батыс-Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінің археология бөлімі; «Остров Крым» ғылыми-қалпына келтіру зертханасы, 2024. 164 б.

ISBN 978-601-82121-1-6

Кітап-альбомда Батыс Қазақстан облысы Шыңғырлау ауданында орналасқан, тарихи маңызы зор Ұрысай-2 археологиялық кешеніне жүргізілген зерттеу нәтижелері кеңінен қамтылған. Археологиялық қазба жұмыстары барысында қазақстандық ғалымдар ауыл шаруашылығының қарқынды жүргізілуі салдарынан жойылып кету қаупі төнген үш обаны зерттеді. Бұл обалар өңірдің бай мәдениетін көрсететін құнды деректерге толы нағыз қазына болып шықты. Табылған жәдігерлердің ішінде сармат тайпаларының өмірі мен ғұрыптарына қатысты көптеген қызықты деректерді ашатын, әйелдің жерлеу орнынан табылған ағаш қобдиша ерекше орын алады. Ескерткішті зерттеу барысында артефактілерді сақтау ғана емес, олардың тарихи келбеті мен бастапқы мәнін қалпына келтіруге мүмкіндік беретін археологиялық талдау, реставрация жұмыстары және табылған заттарды реконструкциялауды біріктіретін кешенді тәсіл қолданылды.

Басылым Қазақстанның ежелгі тарихына қызығушылық танытқан оқырмандарға арналған.

ISBN 978-601-82121-1-6

ӘОК 902/904 (574)
КБЖ 63.3 (5Каз)

Мұқабада: 1-бет – Қобдиша. Акварель. Суретші Манас Қазикеев;
4-бет – фотосурет Яна Лұқпановаңікі (экспедициядағы түсірілім)
және Элина Алтынбекованікі (зертханадағы түсірілім),
сонымен қатар қобдишаның 3D-реконструкциясы, орындаған Михаил Антонов.

© Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2024
© Батыс-Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі,
Археология бөлімі, 2024
© «Остров Крым» ғылыми-қалпына келтіру зертханасы, 2024
© Я.А. Лұқпанова, С.А. Нигматова, А.М. Сеитов, Р.Ж. Жанұзақ,
М.С. Шағырбаев, Қ. Алтынбеков, Э.Қ. Алтынбекова,
М.А. Антонов, А.Е. Ержанова, 2024

Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан
Комитет науки
Институт археологии имени А.Х. Маргулана

Западно-Казахстанский областной историко-краеведческий музей
Отдел археологии

Научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым»

Sarmatae:
тайна древней шкатулки

Алматы – Уральск
2024

УДК 902/904 (574)
ББК 63.3 (5Каз)
S22

Издание осуществлено по грантовому финансированию Комитета науки МНВО РК 2022—2024,
ИРН проекта AP 14870513

Ответственные редакторы:
Г.А. Базарбаева, Г.С. Джумабекова, А.М. Манапова

Составители:
Я.А. Лукпанова, А.М. Сеитов, М.А. Антонов, Э.К. Алтынбекова

S22 **Sarmatae: тайна древней шкатулки.** Книга-альбом. Алматы; Уральск: Институт археологии имени А.Х. Маргулана; отдел археологии Западно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея; Научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым», 2024. 164 с.

ISBN 978-601-82121-1-6

В книге-альбоме представлены результаты всестороннего исследования уникального археологического комплекса Урысай-2, расположенного в Шынгырлауском районе Западно-Казахстанской области. В ходе археологических раскопок казахстанские учёные изучили три кургана, находившихся под угрозой разрушения из-за интенсивного сельскохозяйственного освоения территории. Эти курганы оказались настоящим достоянием, предоставив материалы, показывающие яркую культуру региона. Среди находок особое место занимает деревянная шкатулка, обнаруженная в погребении женщины, которая раскрывает много интересных фактов о жизни и ритуалах сарматских племён. К исследованию памятника применён комплексный подход, объединяющий археологический анализ, реставрационные работы и реконструкцию находок, что позволяет не только сохранить артефакты, но и восстановить их исторический облик и предназначение.

Издание адресовано широкому кругу читателей, интересующемуся древней историей Казахстана.

ISBN 978-601-82121-1-6

УДК 902/904 (574)
ББК 63.3 (5Каз)

На обложке: стр. 1 – Шкатулка. Акварель. Художник Манас Казикеев;
стр. 4 – фото Яны Лукпановой (съёмка в экспедиции)
и Элины Алтынбековой (съёмка в лаборатории),
а также 3D-реконструкция шкатулки, выполненная Михаилом Антоновым.

© Институт археологии имени А.Х. Маргулана, 2024
© Отдел археологии Западно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея, 2024
© Научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым», 2024
© Я.А. Лукпанова, С.А. Нигматова, А.М. Сеитов, Р.Ж. Жанузак, М.С. Шагирбаев, К. Алтынбеков, Э.К. Алтынбекова, М.А. Антонов, А.Е. Ержанова, 2024

Кіріспе

Шыңғырлау ауданы Батыс Қазақстан облысының солтүстік-шығысында орналасқан және өңірдің ең биік аумағы болып табылады (1–2-сур.). Оның ең биік нүктесі Ақтөбе облысының шекарасына жақын, Отрадное кентінің солтүстігінде орналасқан. Аудан Қазақстан Республикасы Батыс Қазақстан облысының Бөрлі, Сырым және Қаратөбе аудандарымен, Ақтөбе облысының Қобда ауданымен, сондай-ақ Ресей Федерациясы Орынбор облысының Соль-Илецк және Ақбұлақ аудандарымен шектеседі [Свод 2011: 459].

Ауданның ландшафтына бірнеше табиғи кешендер кіреді: Орал үстіртінің жазығы, Елек, Утва, Шыңғырлау өзендерінің аңғарлары, Қараағаш және Аққұм құмды массивтері. Флора мен фаунаның сирек кездесетін түрлері мекендейтін бірегей экожүйелері бар ауданның қолайлы табиғи жағдайлары ежелгі уақытта мал санының өсуіне, халықтың көбеюіне ықпал етті [Батыс Қазақстан… 2005: 44].

Шыңғырлау ауданы дербес әкімшілік-аумақтық бірлік ретінде 1930 ж. құрылды. Аудан орталығы 1933 ж. Чингирлау (қазіргі Шыңғырлау ауылы) деген жаңа атау алған Шілік ауылы болды. Ауылдың атауы Шыңғырлау өзенімен байланысты деп болжануда. Ол туралы XIV–XV ғғ. ұлы ақын, философ және халық сүйіктісі Асанқайғы айтқан. *«Иә, Шыңғырлау, мұнда жылқы табындарының өте жақсы көбеюі бұл сенің табысың... Сенсіз олар көбейе алмас еді»* деп өзеннің жағасында түнеп шыққаннан кейін таңданыспен айтты [Адамбаев 1997: 139]. Осылайша, ғасырлар бойы дала өмірін сумен толтырған өзен туралы естелік сақталған. Бұл атау қайдан пайда болды? Оның шығуы өткеннің құпияларымен, аңыздарымен көмкерілген.

Бұл өңірді ұзақ жылдар бойы тақ мұрагерін аңсап өткен қатал мінезді бір хан билегені аңыз болып тараған. Оның жасаған дұғалары қабыл болып, оған қыз бала нәсіп болды. Қыз өмірінің алғашқы күндерінен-ақ жарқын және көңілді болып өсіп, «сыңғырлы» дегенді білдіретін Сыңғырла есімін алады. Уақыт өте келе Сыңғырла әдемі бойжеткенге айналды. Бірде, туған ауылының маңында серуендеп жүрген Сыңғырла қарапайым отбасынан шыққан жас

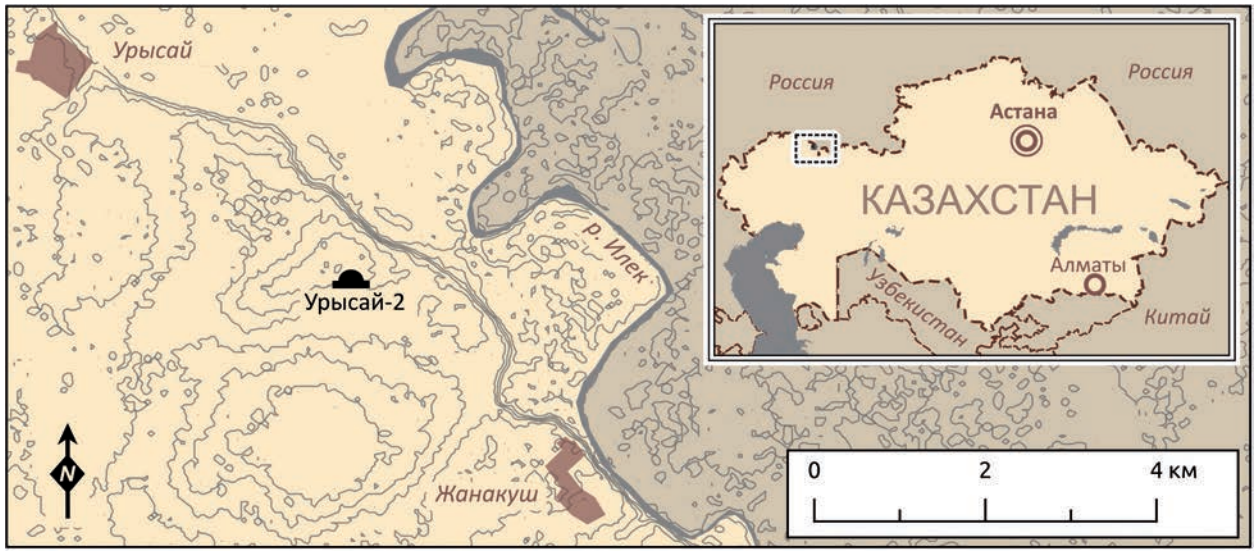
Введение

Шынгырлауский район находится на северо-востоке Западно-Казахстанской области и является наиболее возвышенным участком региона (рис. 1–2). Его высшая точка расположена близ границы с Актюбинской областью, севернее посёлка Отрадное. Район граничит с Бурлинским, Сырымским и Каратобинским районами Западно-Казахстанской области, с Хобдинским районом Актюбинской области Республики Казахстан, а также с Соль-Илецким и Акбулакским районами Оренбургской области Российской Федерации [Свод 2011: 459].

Ландшафт района включает в себя несколько природных комплексов: равнина Подуральского плато, долины рек Илек, Утвы, Шынгырлау, песчаные массивы Караагаш и Аккумы. Благоприятные природные условия района, содержащие уникальные экосистемы, в которых обитают редкие виды флоры и фауны, способствовали увеличению численности скота, росту населения в древности [Батыс Казакстан… 2005: 44].

Чингирлауский район как самостоятельная административно-территориальная единица образован в 1930 г. Его районным центром стал посёлок Чилик, который в 1933 г. получил новое название — Чингирлау (ныне село Шынгырлау). Предполагается, что название посёлка связано с одноимённой рекой Чингирлау. О ней упоминал ещё в XIV–XV веках великий поэт, философ и народный любимец Асанкайгы. Проведя ночь на её берегах, он с восхищением сказал: *«Да, Чингирлау, это твоя заслуга, что здесь так хорошо размножаются табуны лошадей. Ведь без тебя они не могли бы расплодиться»* [Адамбаев 1997: 139]. Так на века сохранилась память о реке, чьи воды наполняли жизнь степи. Откуда же произошло это название? Его происхождение окутано тайнами, легендами и преданиями прошлого.

Говорят, в этих краях правил строгий хан, который долгие годы мечтал о наследнике. Услышав его молитвы, небеса даровали ему дочь. Девочка с первых дней своей жизни была светлой и радостной, за что получила имя Сыңғырла, что означает «звонкая». Время шло, и Сыңғырла выросла в прекрасную девушку. Однажды, прогуливаясь по окрестностям родного селения, она встретила

1-сур. Ұрысай-2. Картада орналасуы
Рис. 1. Урысай-2. Расположение на карте

жігітті жолықтырады. Екеуінің жүректері лезде табысып, махаббатқа бөленеді. Алайда олардың бақыты ұзаққа созылмады. Шопан жігіттің хан қызына көз салғаны туралы сыбысты нөкерлер ханға жеткізді. Ашуға булыққан билеуші оны өлім жазасына кесуді бұйырады. Бұл хабарды естіген Сыңғырла терең қайғыға батып, биік жартасқа шығып, ұзақ жылайды. Оның ащы көз жасы мөлдір бұлаққа айналып, қыздың есімін мәңгі сақтайтын өзен пайда болады. Сүйіктісінен айырылған Сыңғырла бұл дүниемен қоштасып, жігіт соңынан ана дүниеге аттанады. Содан бері Шыңғырлау өзені мәңгілік махаббат жайлы сыбырлап ағады. Оның толқындарынан Сыңғырланың көз жасының жаңғырығы естіледі [Семь чудес Чингирлау].

1924 жылы туған Шыңғырлау ауданының қариясы Лидия Ивановна Мирошникова өз естеліктерінде Шыңғырлау атауының шығуының бірнеше нұсқасы бар екендігін айтады. Ең көп таралған нұсқаның бірі оны осы аймақтарда өсетін өсімдіктермен байланыстырады, олар шілік және жабайы шие. Алайда, Лидия Ивановна Шыңғырлау ауылының атауы Елек өзенінен шыққан деген көзқарасты да қолдайды. Созылып жатқан шексіз даладағы өзен жергілікті тұрғындар үшін жалғыз тіршілік көзі болды. Қазақтар суды шелекпен алып, өзенді «Шелек» деп атады, ол кейіннен орыс тілінде «Чиликке»айналды. Осы сөзден Шыңғырлау (Чингирлау) атауы шыққан [История села в воспоминаниях].

юношу из простой семьи. Их сердца соединились, но счастье оказалось недолгим. Нукеры хана донесли, что простой пастух осмелился взглянуть на его дочь. Разгневанный правитель без колебаний приказал казнить юношу. Безутешная Сыңғырла долго плакала, сидя на высокой скале. Её горькие слезы стекали вниз, превращаясь в прозрачный поток. Так возникла река, навеки хранящая имя девушки. Не в силах смириться с утратой, Сыңғырла последовала за возлюбленным в мир иной. С тех пор воды Шынгырлау шепчут о вечной любви, а в их тихом звоне слышится эхо пролитых слез [Семь чудес Чингирлау].

Из воспоминаний старожила Шынгырлауского района Лидии Ивановны Мирошниковой (1924 г. р.), известно, что происхождение названия Шынгырлау имеет множество версий. Одна из самых распространённых связывает его с растениями, произрастающими в этих краях, — чилигой и дикой вишней (шие). Однако Лидия Ивановна придерживается иной точки зрения. По её словам, название посёлка Шынгырлау произошло от реки Илек. Вокруг простиралась бескрайняя степь, а река была единственным источником жизни для местных жителей. Казахи, зачерпывая воду вёдрами, называли реку «Шелек», что впоследствии трансформировалось в русском языке в «Чилик». От этого слова и произошло название Чингирлау [История села в воспоминаниях].

Ал 1956 жылы туған Жаңақөш ауылының тұрғыны Әлібек Құланбекұлы Қанафин мекен атауының шығуы жайында тағы бір қызықты мәлімет ұсынады. Оның айтуынша, ертеде өңірде мал сататын ірі жәрмеңке болған, оған қазақтар жылқы табындарын алып келген. Бұл атаудың шығу тегі жылқылардың кісінеуіне байланысты Чилик деп аталды. Қалай болғанда да, Шыңғырлау топонимінің тарихы әлі де жұмбақ күйінде қалып отыр.

Шыңғырлау ауданында өткен дәуірлердің құпияларын сақтайтын ежелгі ескерткіштер — обалардың көптеп табылғанына қарамастан, аймақ археологиялық тұрғыдан аз зерттелген.

Шыңғырлау ауданының археологиялық ескерткіштер жинағының мәліметтері бойынша, аумақта ерте қола, темір және орта ғасырларға жататын 200-ге жуық ескерткіштер бар. Олардың ішінде Лебедевка, Елекшар, Ащысай, Ұрысай және т. б.

Аймақтың бай тарихын куәландыратын және көшпелі тайпалардың тарихын зерттеуге бірегей материалдарға бай, археологияның эталонды, негізгі ескерткіштерінің бірі – Лебедевка қорымы. Ол Қалдығайты мен Утва өзендерінің

Интересную версию происхождения названия приводит и житель пос. Жанакуш – Алибек Куланбекович Канафин (1956 г. р.). По его словам, в старину в регионе действовала крупная ярмарка по продаже скота, куда казахи приводили табуны лошадей. Её называли Чиликской, а происхождение этого названия связывали с подражанием ржанию лошадей. Так или иначе, история топонима Шынгырлау остаётся загадкой для современников.

Археологически регион остаётся малоизученным, несмотря на то, что в Шынгырлауском районе обнаружено значительное количество курганов — древних памятников прошлого, хранящих в себе тайны ушедших эпох. По данным свода археологических памятников Шынгырлауского района, на территории региона насчитывается около 200 памятников археологии, относящихся к эпохе ранней бронзы, железа и средневековья. Среди них Лебедёвка, Илекшар, Ащисай, Урысай и др.

Одним из эталонных, ключевых памятников археологии, предоставляющих уникальные материалы для изучения истории кочевых племён, является могильник Лебедёвка. Он расположен между речками Калдыгайты и Утва и включает в себя

2-сур. Ұрысай-2. Ескерткіштің орналасуы. ©Google Maps
Рис. 2. Урысай-2. Расположение памятника. ©Google Maps

арасында орналасқан және қола дәуірінен бастап көшпенділердің соңғы кезеңіне дейінгі 300-ден астам обаларды қамтиды. Бұл обалар I–VIII Лебедевка деп белгіленген сегіз топқа бөлінеді және жерлеу орны ғана емес, ғибадатхана да болуы мүмкін.

КСРО Ғылым академиясының Археология институтынан М.Г. Мошкованың мен Орал педагогикалық институтынан Б.Ф. Железчиков, В.А. Кригердің жетекшілігімен бірлескен экспедиция 1977 жылдан бастап төрт далалық маусымда Лебедевка кешенінде зерттеу жүргізді. Үш далалық маусымда IV–VIII топтардағы үш ғибадат ғимараты мен 88 оба зерттелді [Мошкова и др. 1979; Железчиков и др. 2006]. Кең хронологиялық диапазонды материалдары бар қазылған обаларда қола дәуірінен бастап кейінгі көшпенділер кезеңіне дейінгі жерлеу орындары басым. Б.д.д. V ғ. – б.д. IV ғ. ерте көшпенділердің жерлеу орындары бар (101 қабір). Лебедевка қорымы қарастырылып жатқан аумақтың алғашқы және әзірге жалғыз жерлеу ескерткіші, мұндай жинақы және үлкен (қазір – 50 қабір) кейінгі сармат жерлеу тобын оны осы кезеңді зерттеуге арналған бірегей ескерткішке айналдырды.

2001 ж. А.А. Бисембаев пен С.Ю. Гуцаловтың жетекшілігімен Тарих және археология орталығының отряды археологиялық зерттеулерді қайта жалғастырды. Ауданда археология және сәулет ескерткіштеріне барлау жүргізілді, нәтижесінде Лебедевка-2 кешенінде археологиялық қазба жұмыстары жүзеге асырылды. 2002 жылы Батыс Қазақстан облыстық Тарих және археология экспедициясы С.Ю. Гуцаловтың жетекшілігімен он обаны зерттеді, оның ішіндегі ең маңыздысы № 6 обадан көрнекі әйел адамның жерлеуінің табылуы болды. Жерлеу орнынан адаммен бірге көптеген заттар табылды: қола айна, екі шыны ыдыс, *Grifea* қабыршағы, олардың бірінде қызыл түсті бояу болды, жанында ашық қоңыр түсті қиыршық тастар, биконикалық формадағы керамика ыдыстар, тас қайрақ, және жанында биконикалық формадағы саз балшықтан жасалған ұршық басы. Бас сүйегінің астынан дөңгелек пішінді алтыннан жасалған жапсырмалар және жапырақ тәрізді ашық қоңыр түсті моншақ табылды, ал сол жағынан алтыннан жасалған конус тәрізді тігілетін жапсырмалардың шоғыры, жарты шар, «таблетка» тәрізді, артқы жағында екі ілмегі бар штампталған бұғы тәрізді тілікшелер, айналмалы свастика түріндегі және дән техникасымен орындалған алмұрт

более 300 курганов, которые датируются от эпохи бронзы до периода поздних кочевников. Эти курганы разделены на восемь групп, обозначенных как Лебедёвка I–VIII, и включают в себя не только захоронения, но и прямоугольные склепы, которые могли быть святилищами.

Начиная с 1977 г., в течение четырёх полевых сезонов исследования Лебедёвских комплексов проводила совместная экспедиция Института археологии АН СССР под руководством М.Г. Мошковой и Уральского пединститута под руководством Б.Ф. Железчикова, В.А. Кригера. За три полевых сезона исследовано 88 курганов и три культовых сооружения в группах IV–VIII [Мошкова и др. 1979; Железчиков и др. 2006]. В раскопанных курганах, содержащих материалы широкого хронологического диапазона, преобладают погребения ранних кочевников V в. до н.э. – IV в. н.э. (101 могила). Лебедёвский могильник стал первым и пока единственным погребальным памятником рассматриваемой территории со столь компактной и большой (сейчас – 50 могил) группой позднесарматских погребений, что делает его уникальным памятником для изучения этого периода.

В 2001 г. археологические исследования возобновляет отряд Западно-Казахстанского областного центра истории и археологии (ЗКО ЦИА) под руководством А.А. Бисембаева и С.Ю. Гуцалова – проведена сплошная разведка памятников археологии и архитектуры в районе, по итогам которой продолжились археологические раскопки на комплексе Лебедёвка-2. В 2002 г. экспедицией ЗКО ЦИА под руководством С.Ю. Гуцалова исследовано 10 курганов, из которых самое значительное открытие сделано в кургане № 6, где обнаружено захоронение знатной женщины. Погребённую сопровождало значительное количество предметов: бронзовое зеркало, два стеклянных сосуда, раковины *Grifea*, в одной из которых была краска красного цвета, рядом с ними галька светло-коричневого цвета, керамические сосудики биконической формы, каменный оселок, там же рядом глиняное пряслице биконической формы. Под черепом обнаружены бляшки круглой формы из золота и бусина светло-коричневого цвета листовидной формы, слева от черепа находилось скопление нашивных конусовидных бляшек из золота, полусферической формы, в виде «таблеток», штампованные пластины в виде головы оленя с двумя петлями на оборотной стороне, бляшка в виде вихревой свастики, нашивка грушевидной формы, выполненная в технике

пішінді жапсырма табылды. Зергерлік бұйымнан үлкен алқа (гривна) және екі салпыншақ болды [Гуцалов 2007; Свод 2011: 434]. 2017 жылы М.Д. Қалменовтың басшылығымен БҚМУ экспедициясы Лебедевка-1 кешеніндегі № 1 обаны қазды, б.д.д. V ғ. жерлеу орындары зерттелді. Жерлеу орындарынан Ахеменидтік Иранда жасалған бұйымдар, қару-жарақтар, керамикалық материалдар табылды [Калменов, Сейткалиев 2020].

Лебедевка жерлеу орнынан табылған заттар құрамының ерекшелігімен, әр алуандылығымен және бай материалдық мазмұнымен ерекшеленеді. Бұл бұйымдардың басым бөлігі Оңтүстік Орал өңіріндегі өзге жерлеу орындарына тән емес. Лебедевка ескерткіші – Батыс Қазақстан мен Шығырлау ауданы аумағындағы бірегей жерлеу нысаны ретінде ғылыми тұрғыдан ерекше маңызға ие. Кешеннің орналасуы келушілер үшін қолайлы, ол Аққұм құмды алқабының іргесінде орналасқан.

XX ғасырдың 80-жылдарында Ащысай қорымындағы жеке қазбаларды облыстық өлкетану музейінің қызметкері Б. Райымқұлов жүргізді. Ол алты обаны зерттеді, олардың заттық материалдары: қола жебе ұштары, темір қылыш, әртүрлі пішінді моншақтар, темір бұралған ілмек, қалыпталған ыдыстар, қола айналар және савромат-сармат тайпаларының басқа да материалдық мәдениет бұйымдары. Бірегей артефактілердің қатарына жиегі бар, дөңгелек пішінді, жыртқыш мысық тұқымдас жануардың ақсиған ауызды басы түрінде ойылып жасалған үш аяғы бар құрбандық тасы және қарама-қарсы бағытқа қараған жылқы бастары бейнеленген сүйектен жасалған тарақтың сабы жатады [Райымкулов 1990: 25].

Археологиялық тұрғыдан маңызы кем түспейтін ескерткіштердің бірі – Елекшар обалар кешені. 2001 ж. басталған зерттеулер Батыс Қазақстан археологиясына қосылған маңызды үлес болып табылады. Елекшар-I қорымының қазбалары әртүрлі тарихи кезеңдерге қатысты материалдарды анықтады, бұл аймақтағы мәдени үрдістерді түсіну үшін аймақтың маңыздылығын көрсетеді. Елекшар-I қорымы Елек өзенінің бойындағы биік жерде орналасқан және ұзындығы 420 м болатын 16 топырақ үйіндісінен тұрады. Обалардың солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай бағыты белгілі бір салттық және мәдени дәстүрлерді көрсетеді. Ерте темір дәуірімен мерзімделген № 1 және 2 обалар оңтүстік бөлігінде орналасса, кейінгі ортағасырдың саздан соғылған құрылызерни. Украшения были представлены массивной гривной и двумя височными подвесками [Гуцалов 2007; Свод памятников… 2011: 434].

В 2017 г. на комплексе Лебедёвка-1 раскопан курган № 1 экспедицией ЗКГУ под руководством М.Д. Калменова, где исследованы погребения V в. до н.э. В погребениях обнаружены изделия из Ахеменидского Ирана, предметы вооружения, керамический материал [Калменов, Сейткалиев: 2020].

Необычен инвентарь Лебедёвских погребений, отличающийся особым составом, разнообразием и богатством, многие из которых не свойственны захоронениям Южного Приуралья. Памятник древности, каким является Лебедёвка, можно считать уникальным в научном плане погребальным объектом Западного Казахстана и Шынгырлауского района. Комплекс удобен для посещения, расположен возле песчаного массива Аккум.

В 1980-е гг. отдельные раскопки на могильнике Ащысай проводил сотрудник областного краеведческого музея Б. Райымкулов. Им было исследовано шесть курганов, вещевой материал которых представлен бронзовыми наконечниками стрел, железным мечом, бусинами различных форм, железным колчанным крючком, лепными сосудами, бронзовыми зеркалами и другими предметами материальной культуры савромато-сарматских племён. Наиболее уникальными являются каменный жертвенник с бортиком округлой формы с тремя ножками, выполненными в виде головы хищника кошачьей породы с оскаленной пастью, и костяное навершие гребня с изображёнными на нём конскими головами, обращёнными в противоположные стороны [Райымкулов 1990: 25].

Не менее значимым памятником археологии является курганный комплекс Илекшар. Исследования, начатые в 2001 г., представляют собой важный вклад в археологию Западного Казахстана. Раскопки могильника Илекшар I выявили материалы, относящиеся к различным историческим периодам, что подчёркивает значимость местности для понимания культурных процессов в регионе.

Могильник Илекшар I находится на возвышенности у р. Илек и состоит из 16 земляных курганов, расположенных в линию длиной 420 метров. Ориентация курганов с северо-востока на юго-запад указывает на определённые ритуальные и культурные традиции. Курганы № 1 и 2, датируемые скифским временем, расположены в южной части, в то время как глиняные сооружения позднего Средневековья находятся в центральной части. Курганы

стары орталық бөлігінде. Қола дәуірінің обалары солтүстік-шығыс шетінен табылды. 2002 жылдан бері жүргізілген ауқымды қазба жұмыстары бірегей олжалармен ерекшеленетін № 3 обаның жерлеу кешенінің ашылуына әкелді. Қабір шұңқырының құрамы, қызыл охрамен боялған адам сүйектерінің қалдықтары және пуансонмен өрнектелген металл заттар Кавказ мәдениетімен байланыстырады және б.д.д. III мыңж. екінші жартысында далалық Орал маңында белгілі бір жерлеу әдет-ғұрыптарының таралуын көрсетеді. Кешеннің осы кезеңмен мерзімделуі оны Қазақстан аумағындағы ең көне топтық оба жерлеуінің біріне айналдырды. Бұл жаңалық аймақтағы ежелгі мәдениеттердің өзара арақатынасы мен кавказдық дәстүрлердің жергілікті әдет-ғұрыптардың қалыптасуына әсерін зерттеу үшін үлкен маңызға ие. Оннан астам жерлеу орны кейінгі қола дәуіріне жатады, оның ішінде б.д.д. II мыңж. ортасындағы № 6 обада ашылған арбашы ақсақалдың элиталық жерленуі ерекше көзге түседі. Бірқатар жерлеу б.д.д. I мың. – ерте көшпенділер дәуіріне жатады. Олар б.д.д. V ғасырдағы үлкен жерлеу кешенімен № 1 обадағы ең үлкен қорымда ұсынылған, өкінішке орай, бірнеше рет тоналған. Қабірдің оңтүстік шетінде скифтік аң стилінде безендірілген бай металл үзеңгілермен бірге қойылған екі жылқы жерлеуі, сонымен қатар жоғарыдан төмен қарай конусты баспалдақты пирамида тәрізді жерлеу шұңқырының формасы қызығушылық туғызады. Б.д.д. IV–III ғғ. жататын, қола жебе ұштары бар қорамсақтар және темір қылыштармен жабдықталған жауынгерлердің катакомбалық жерлеу орындары бар. № 1 обаның жоғарғы қабаттарында Батыс Қазақстан үшін сирек кездесетін XI–XII ғғ. атты қыпшақтың жерлеу орны ашылды. Шағын сазды мазар обаларындағы бірқатар жерлеу орындары ноғай кезеңіне жатады [Свод 2011: 438].

Жүргізілген зерттеулер археологияда кешенді тәсілдердің маңыздылығын айқындайды, оған географиялық контекстілеу, қазба жұмыстарының әдістемесі, артефактілерді талдау және басқа да обалы кешендерімен салыстырмалы зерттеу кіреді. Бұл Батыс Қазақстанның тарихы мен мәдениетін тереңірек түсінуге және Далалық Орал өңірінің ежелгі өркениеттері туралы білімдерін кеңейтуге мүмкіндік береді.

2021 жылғы далалық маусымда Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінің Тарих және археология бөлімінің археологиялық от-

эпохи бронзы обнаружены на северо-восточной окраине.

Масштабные раскопки, проведённые с 2002 г., привели к открытию погребального комплекса в кургане № 3, который выделяется уникальными находками. Конструкция могильной ямы, костные останки человека, окрашенные красной охрой, и металлические предметы с пуансонным орнаментом свидетельствуют о культурных связях с Закавказьем и распространении определённых погребальных обычаев в степном Приуралье во второй половине III тыс. до н.э. Датировка комплекса этим периодом делает его одним из самых древних групповых курганных захоронений на территории Казахстана.

Открытие имеет большое значение для изучения древних культурных взаимодействий в регионе и влияния закавказских традиций на формирование местных обычаев. Более десяти погребений относилось к позднебронзовому веку, из которых выделяется элитное захоронение старейшины-колесничего середины II тыс. до н.э., открытое в кургане № 6. Ряд погребений относится к эпохе ранних кочевников – I тыс. до н.э. Они представлены грандиозным погребальным комплексом V в. до н.э. в крупнейшем в могильнике кургане № 1. Интерес представляет захоронение у южного края могилы двух коней в сопровождении богатой металлической уздечки, декорированной в скифском зверином стиле, а также сама форма могильной ямы – в виде конической ступенчатой пирамиды вершиной вниз.

Имеются воинские захоронения IV–III вв. до н.э., совершённые в катакомбах в сопровождении колчанов с бронзовыми наконечниками стрел и железных мечей. В верхних слоях кургана № 1 было открыто редкое для Западного Казахстана захоронение всадника-кыпчака XI–XII вв. в сопровождении взнузданного коня. Целый ряд погребений в небольших глиняных курганах-мазарах относятся к ногайскому периоду [Свод памятников 2011: 438].

Проведённые исследования подчёркивают важность комплексного подхода к археологии, включая географическую контекстуализацию, методологию раскопок, анализ артефактов и сравнительное изучение с другими курганными комплексами. Это позволяет углубить понимание истории и культуры Западного Казахстана и расширить знания о древних цивилизациях Степного Приуралья.

В полевом сезоне 2021 г. археологическим отрядом отдела истории и археологии Западно-Ка-

3-сур. Ұрысай-2. Ескерткіштің орналасуы. ©Google Maps
Рис. 3. Урысай-2. Расположение памятника. ©Google Maps

ряды (жет. Я.А. Лұқпанова) Ұрысай-2 кешенінің үш апатты обасын (№ 5, 13, 14) зерттеді. Кітапта Ұрысай-2 қорымы материалдарын ұжымдық зерттеу нәтижелері ұсынылған (3-сур.). Жұмыста ерте темір дәуіріндегі мәдени және тарихи оқиғаларға байланысты маңызды және қызықты фактілер қарастырылады. Археологиялық олжаларға, оларды талдауға және сол кездегі әлеуметтік-экономикалық және салттық тәжірибелер контекстінде түсіндіруге ерекше назар аударылды.

Аймақтың археологиялық мұрасының аз зерттелгенін есепке ала отырып, кітап Шыңғырлау ауданының тарихын зерттеуге елеулі үлес қосатынына сенімдіміз. Еңбекте ұсынылған материалдар мен тұжырымдар ерте темір дәуірінің мәдени және тарихи үрдістері туралы ғылыми түсініктерді кеңейтіп, өлкенің өткенінің жалпы көрінісін байытады.

захстанского областного историко-краеведческого музея (под руководством автора) было исследовано три аварийных кургана (№ 5, 13, 14) комплекса Урысай-2. В книге представлены результаты коллективного исследования материалов из могильника Урысай-2 (рис. 3). В работе рассматриваются значимые и интересные факты, связанные с культурными и историческими событиями эпохи раннего железа. Особое внимание уделено археологическим находкам, их анализу и интерпретации в контексте социально-экономических и ритуальных практик того времени.

Учитывая слабую изученность археологического наследия региона, уверены, что книга внесёт значимый вклад в исследование истории Шынгырлауского района. Представленные в ней материалы и выводы расширяют научные представления о культурных и исторических процессах эпохи раннего железного века, обогащая общую картину прошлого края.

Батыс Қазақстан облысы Шыңғырлау ауданының табиғи-климаттық жағдайлары

Елек өзені бассейні Батыс Қазақстан облысының археологиялық тұрғыдан аз зерттелген аумақтарының бірі болып табылады. Бұл аймақтың табиғи ресурстары өте алуан және бай: су басқан шалғындар, жайылымдар, аңдар, балықтар мен құстарға бай кішкентай өзендер, пайдалы қазбалар, тұз бен саз шығатын жерлер, осылардың барлығы ежелгі заманнан-ақ адамдарды қызықтырды. Бұл аумақты игеру ұзақтығының дәлелі қола дәуірінен орта ғасырларға және қазіргі заманға дейінгі археологиялық ескерткіштер болып табылады.

Географиялық орналасуы және рельефі

Батыс Қазақстан облысы Қазақстанның батыс бөлігінде орналасқан және Еуропа мен Азияның түйіскен жерінде стратегиялық жағдайға ие. Солтүстігі мен батысында Ресей Федерациясымен, оңтүстігінде – Қазақстанның Атырау, ал шығысында – Ақтөбе облыстарымен шектеседі. Батыс Қазақстан аумағында ерекше мемлекеттік маңызы бар өңірдің басты су артериясы Орал өзені ағып жатыр.

Облыс аумағы солтүстігінде Жайық өзенінің аңғарынан оңтүстігінде Каспий маңы ойпатының солтүстік шетіне дейін созылып жатыр, әрі жазық және таулы аймақтарды қамтитын әр түрлі рельефпен сипатталады. Батысында теңіз деңгейінен төмен белгілері бар Каспий маңы ойпатының бөлігі орналасқан. Ал шығыс аудандары Орал алдындағы үстірт пен өзен аңғарларымен бөлінген жоталарды қамтиды.

Шыңғырлау ауданы Батыс Қазақстан облысының солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан, солтүстігінде Ресеймен және оңтүстік-шығысында Ақтөбе облысымен шектеседі. Аудан аумағы Орал маңы таулы аймағына жатады және таулы дөңесті-қырқалы жазық болып табылады. Су айырықтарының абсолютті биіктігі солтүстік-шығыста 300–350 м-ден батыста және оңтүстік-батыста 80–100 м-ге дейін өзгереді. Су жүйелері рельефке терең еніп, биіктігі 150 м-ге дейін ауыспалы [Гельдыева и др. 1992].

Көптеген шағын дала өзендері мен сайлардың көптеген аңғарлары бұл аумақты шағын су

Природно-климатические условия Шынгырлауского района Западно-Казахстанской области

Бассейн р. Илек (Елек) является одним из наиболее малоизученных в археологическом отношении территорий Западно-Казахстанской области. Природные ресурсы этого края очень разнообразны и богаты: заливные луга, пастбища, маленькие речушки с обилием рыбы и птиц, зверей, полезные ископаемые, выходы соли и глин, всё это издревле привлекало людей. Свидетельством длительности освоения этой территории являются археологические памятники от эпохи бронзы до Средневековья и современности.

Географическое положение и рельеф

Западно-Казахстанская область расположена в западной части Казахстана и занимает стратегическое положение на стыке Европы и Азии. На севере и западе область граничит с Российской Федерацией, на юге – с Атырауской, а на востоке – с Актюбинской областями Казахстана. На территории Западного Казахстана протекает р. Жайык (Урал) – главная водная артерия региона, имеющая особое государственное значение.

Территория области простирается от долины р. Жайык на севере до северных окраин Прикаспийской низменности на юге. Область характеризуется разнообразным рельефом, включающим равнинные и холмисто-увалистые территории. На западе расположена часть Прикаспийской низменности с отметками ниже уровня моря. Восточные районы области охватывают Предуральское плато и возвышенности, расчленённые долинами рек.

В северо-восточной части Западно-Казахстанской области расположен Шынгырлауский район, граничащий с Россией на севере и Актюбинской областью на юго-востоке. Территория района относится к Предуральской возвышенности и представляет собой холмисто-увалистую равнину. Абсолютная высота водоразделов варьируется от 300–350 м на северо-востоке до 80–100 м на западе и юго-западе. Водные системы глубоко врезаны в рельеф, образуя перепады высот до 150 м [Гельдыева и др. 1992].

Многочисленными долинами малых степных рек и саев эта территория расчленена на небольшие

айырық массивтерге бөледі. Бөлу массивтеріндегі салыстырмалы асып кетулер 20–30 м дейін, бірақ негізгі өзендер аңғарларының түбінен су айырықтарының асып кетуі 80–100 м, тіпті 150 м жетуі мүмкін. Бұл құрылымдық-денудациялық тұрғыдан бөлшектенген көтеріңкі жазық негізінен теңіздік мезозойлық қалың құмтас, саз және мергель қабаттарынан түзілген [Беспалов 1971; Абдулин 1981].

Орал маңы үстіртінің батыс шетінен өтетін биік (50–100 м) аккумулятивтік көлбеу аллювийлік жазық Сырт алды жарлы биігі Каспий маңы ойпатынан бөліп тұрады. Үстірттің ең биік бөлігі – Ор, Елек және Жем өзендерінің өзенаралығы [Галимов 2001]. Бұл жерде жоғарғы бор мергельдері қаланған және палеоген құмтастарымен көмкерілген қорғалған баспалдақты (тегіс үстірт) жазық басым [Беспалов 1971; Абдулин 1994].

Орал алды биік дала негізінен қоңыр қызыл топырақтарынан, ішінара оңтүстіктік қаратопырақты, ал оңтүстігі әдеттегі каштан топырақты. Мұндағы рельеф, айтарлықтай эрозиялық бөлшектенуге қарамастан, салыстырмалы түрде жұмсақ: су айырықтары тегіс және жұмсақ толқынды, беткейлері әдетте айтарлықтай қалың қабатты борпылдақ тау жынысы тәрізді саздақтармен жабылған [Гельдыева и др. 1992].

Ауданның негізгі су нысандары Елек өзені және оның салалары. Елек екі жайылмалы террасасы бар кең алқапты және көптеген каналдар мен ескі көлдерді құрайды. Өзен Мұғалжар тауларында орналасқан жоғарғы ағысын қоспағанда, біртекті дала ландшафтымен сипатталады.

Батыс Қазақстан облысының климаты жазы ыстық, қысы суық континенталды. Жауын-шашынның жылдық мөлшері оңтүстікте 250 мм-ден облыстың солтүстігінде 400 мм-ге дейін өзгереді, ал қар жамылғысы аудандарға байланысты 70-тен 140 күнге дейін созылады. Облыстың негізгі табиғи аймақтары – далалық және жартылай шөлейттер.

Қаңтардағы орташа температура – -14 °С, ал шілдеде – +25 °С. Температураның абсолютті төменгі шегі – -40 °С, ал жоғарғы шегі – +40 °С. Қыста қар жамылғысы ауданның оңтүстігінде шамамен 70 күн, солтүстігінде 140 күнге дейін созылады. Жауын-шашынның жылдық мөлшері оңтүстігінде 250 мм-ден солтүстігінде 400 мм-ге дейін. Жыл бойы қатты жел соғып, жазда құрғақ желдер жиі кездеседі [Пугачева 1973; Мырзагалиева и др. 2024].

по площади водораздельные массивы. Относительные превышения в пределах водораздельных массивов невелики – до 20–30 м, однако превышения водоразделов над днищами долин основных рек может достигать 80–100 м и даже 150 м. Эта расчленённая структурно-денудационная приподнятая равнина сложена в основном мощной толщей морских мезозойских песчаников, глин и мергелей [Беспалов 1971; Абдулин 1981].

С запада Предуральское плато окаймляет высокая (от 50 до 100 м) аккумулятивная наклонная аллювиальная равнина Предсыртового уступа, отделяющая его от Прикаспийской низменности. Наиболее высокая часть плато — междуречье рек Орь (Ор), Илек (Елек) и Эмбы (Жем) [Галимов 2001]. Здесь преобладают бронированные ступенчатые равнины (столовые плато), сложенные верхнемеловыми мергелями и увенчанные песчаниками палеогена [Беспалов 1971; Абдулин 1994].

Предуральская возвышенная степь в основном сложена тёмно-каштановыми почвами, отчасти с южными чернозёмами, на юге с типичными каштановыми почвами. Рельеф здесь, несмотря на значительное эрозионное расчленение, относительно мягкий: водоразделы плоские и пологоволнистые, склоны, как правило, покрыты лёссовидными суглинками значительной мощности [Гельдыева и др. 1992].

Основными водными объектами района являются р. Елек и её притоки. Елек формирует широкую долину с двумя надпойменными террасами и многочисленными протоками и озёрами-старицами. Река характеризуется однородным степным ландшафтом, за исключением верховий, которые расположены в горах Мугалжар.

Климат Западно-Казахстанской области резко континентальный с жарким летом и холодной зимой. Годовое количество осадков варьируется от 250 мм на юге до 400 мм на севере области, а снежный покров держится от 70 до 140 дней в зависимости от района. Основными природными зонами области являются степи и полупустыни.

Средняя температура января достигает – -14 °С, а июля – +25 °С. Абсолютный минимум температуры составляет – -40 °С, а максимум – +40 °С. Зимой снежный покров держится около 70 дней на юге района и до 140 дней на севере. Годовое количество осадков колеблется от 250 мм на юге до 400 мм на севере. В течение всего года дуют сильные ветры, а летом часто наблюдаются суховеи [Пугачева 1973; Мырзагалиева и др. 2024].

Елек өзені бассейнінің геоморфологиялық және геологиялық ерекшеліктері

Елек өзенінің бассейні Каспий маңы-Орал синеклизі шегінде орналасқан және эрозиялық және тектоникалық үрдістердің әсерінен қалыптасқан күрделі рельефпен сипатталады. Аумақ үш геоморфологиялық кіші ауданға бөлінеді:

1. Батыс Елек денудациялық-эрозиялық кіші ауданы: ең төменгі биіктіктері мен кең аңғарлары бар әлсіз көлбеу жазықтармен ұсынылған.

2. Нақты-Елек эрозиялық-қалдықты кіші ауданы: әртүрлі рельефті құрайтын оқшауланған қалдық биіктіктердің болуымен ерекшеленеді.

3. Оңтүстік Орал эрозиялық-тектоникалық кіші ауданы: тектоникалық қозғалыстар мен эрозия нәтижесінде пайда болған тік беткейлері бар биіктіктер мен аласа таулары бар.

Елек бассейнінің аңғарларында биіктігі 2,5 м-ге дейін жететін төмен аккумулятивтік террассалар және кейде екі деңгейлі, биіктігі 8 м-ге дейін биік жайылмалар бар. Каспий теңізінің хвалын[1] трансгрессиясымен тығыз байланысты жайылма террассалар бес деңгейге дейін жетеді. Өзен террасаларының биіктігі өзеннің төменгі ағысында 3–4 м-ден, ал жоғарғы ағысында 12 м-ге дейін өзгеріп тұрады. Бұл террассалар көбінесе тектоникалық бұзылулар пайда болған жерлерде немесе тұзды жабындылар жанында эрозиялық сипатқа ие [Гельдыева и др. 1992].

Елек өзені бассейнінің ең биік учаскілері айқын жиектермен шектелген қабатты-көлденең денудациялық жазықтарды құрайды. Мозаикалық ландшафт өзен аңғарларына 30–40° бұрышпен түсетін жиектердің тең биіктігіне байланысты.

Елек өзені бассейнінің геологиялық құрылымы докембрийден қазірге дейінгі геологиялық кезеңдер бойы қалыптасты. Аймақтың іргетасын дорифей қатпарлы түзілістері құрайды (жасы

[1] Хвалын трансгрессиясы-шамамен 17–7 мың жыл бұрын плейстоцен мен ерте голоценде болған Каспий теңізі деңгейінің көтерілуіндегі ең үлкен оқиғалардың бірі.

Бұл уақыт мұздықтардың белсенді еруімен сипатталды, бұл Каспий теңізінің су көлемінің едәуір өсуіне әкелді. Трансгрессия жағалау сызығының кеңеюімен және аймақтың ірі өзендерінің бойында, соның ішінде Елек өзенінің бассейнінде әлі де байқалатын көптеген жайылмалық террассалардың пайда болуымен қатар жүрді. Хвалынск трансгрессиясы жағалау облыстарының заманауи рельефі мен гидрологиялық режимін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды.

Геоморфологические и геологические особенности бассейна р. Елек

Бассейн р. Елек расположен в пределах Прикаспийско-Уральской синеклизы и характеризуется сложным рельефом, сформированным под воздействием эрозионных и тектонических процессов. Территория подразделяется на три геоморфологических подрайона:

1. Западно-Елекский денудационно-эрозионный подрайон: представлен слабо наклонными равнинами с минимальными возвышениями и широкими долинами.

2. Собственно-Елекский эрозионно-останцовый подрайон: отличается наличием изолированных останцевых возвышенностей, которые создают разнообразный рельеф.

3. Южно-Уральский эрозионно-тектонический подрайон: представлен возвышенностями и низкогорьями с крутыми склонами, сформированными в результате тектонических движений и эрозии.

Долины Еекского бассейна имеют низкие аккумулятивные террасы высотой до 2,5 м и высокие поймы, иногда двухуровневые, высотой до 8 м. Надпойменные террасы насчитывают до пяти уровней и тесно связаны с хвалынскими трансгрессиями Каспийского моря[1]. Высота речных террас варьируется от 3–4 м в низовьях реки и до 12 м в верховьях. Эти террасы зачастую имеют эрозионный характер, особенно в местах проявления тектонических нарушений или вблизи соляных куполов [Гельдыева и др. 1992].

Наиболее высокие участки рельефа бассейна р. Илек формируют пластово-горизонтальные денудационные равнины, ограниченные чёткими уступами. Мозаичный ландшафт обусловлен равновысотностью уступов, которые опускаются к долинам реки под углом 30–40°.

[1] Хвалынская трансгрессия – одно из крупнейших событий повышения уровня Каспийского моря, произошедшее в позднем плейстоцене и раннем голоцене, примерно около 17–7 тысяч лет назад.

Это время характеризовалось активным таянием ледников, что привело к значительному увеличению объема вод Каспийского моря. Трансгрессия сопровождалась расширением береговой линии и формированием множества пойменных террас, которые до сих пор можно наблюдать вдоль крупных рек региона, включая бассейн р. Елек. Хвалынская трансгрессия сыграла важную роль в формировании современного рельефа и гидрологического режима прибрежных областей.

1,6 миллиард жылдан асадын). Шығыс бөлігінде шағын аумақта іргетас байкал қатпарлығы кезінде – протерозойдың соңы мен кембрий дәуірінің басында (жасы 0,5 миллиард жылдан көп) қалыптасқан [Абдулин 1981; Гарецкий и др. 1960].

Фанерозой кезеңі барысында Каспий маңы ойпаты ұзақ әрі тұрақты шөгу процесіне ұшыраған, бұл палеозой, мезозой және кайнозой дәуірлеріне жататын қалың шөгінді жыныстар қабатының жиналуына себеп болған.

Тұз тектоникасының әсерінен мезо-кайнозой платформалық жабынында көптеген жарылымдармен бөлінген күмбездер, брахискладкалар және мульдалар қалыптасты, олар қазіргі жер бедерінде айқын көрініс тапқан.

Бассейннің негізгі бөлігін Орал–Жем денудациялық үстірті, сондай-ақ Каспий маңы синеклизінің солтүстік-шығыс бөлігі құрайды. Ол тұз тектоникасының белгілерімен сипатталады, ал жоғарғы палеозойдың қуатты шөгінді қабаты мезозой мен кайнозойдың көлденең шөгінділерімен жабылған және сазды-құмды жыныстардың қуатты қалыңдығымен ұсынылған. Шөгінділердің жоғарғы горизонттары төрттік құмды-сазды материалмен жабылған палеоген-неоген шөгінділерінен тұрады [Абдулин 1981; Гельдыева и др. 1992].

Елек өзені бассейнінің шығыс шеттерінің көтерілген бөлігінің рельефі негізінен орта палеозой эффузивтерінен тұратын меридионды ұзартылған жоталармен немесе параллель жоталар топтарымен ұсынылған. Бассейннің геологиялық құрылымына тұз тектоникасы айтарлықтай әсер етеді. Мұнда жиі кездесетін тұзды жабындылар кейде рельефте көрінеді, сонымен қатар аймақтың гидрологиялық үрдістерінің ерекшеліктерін анықтайды [Гельдыева 2010; Берденов и др. 2017].

Төрттік шөгінділер кең таралған және келесі генетикалық түрлермен ұсынылған: өзендік, көлдік, көл-өзендік (көл-аллювиалды), эолдық. Олар өзендер мен көлдердің жайылмалары мен террасаларын құрайды. Қазіргі шөгінділер жайылмаларды құрайды және өзен арналарын төсейді және жоғары және төмен жайылмалардың аллювиалды шөгінділерімен, көл және эолдық түзілімдерімен құралған. Жайылмалардың аллювиалды шөгінділері литологиялық тұрғыдан орташа және ұсақ түйіршікті сазды құмдармен, саздақтармен ұсынылған. Шөгінділердің қуаты – 5–7 м дейін. Көл шөгінділері көптеген көл бассейндерінің түбін құрайды және саздармен,

Геологическая структура бассейна р. Елек формировалась на протяжении геологических эпох от докембрия до современности. Основание территории сложено дорифейскими складчатыми образованиями (возраст свыше 1,6 млрд. лет). В восточной части на небольшой территории фундамент образовался во время проявления байкальской складчатости – в конце протерозоя и в начале кембрийского периода (возраст более 0,5 млрд. лет) [Абдулин 1981; Гарецкий и др. 1960].

В течение фанерозоя Прикаспийская впадина подвергалась длительному и устойчивому погружению, обусловившему накопление мощных толщ осадочных пород палеозойского, мезозойского и кайнозойского возраста.

Под воздействием соляной тектоники в мезо-кайнозойском платформенном чехле сформировались многочисленные разбитые сбросами куполы, брахискладки и мульды, отчётливо выраженные в современном рельефе.

Основную часть бассейна составляет Урало-Эмбинское денудационное плато, а также северо-восточная часть Прикаспийской синеклизы. Для неё характерны признаки проявления соляной тектоники, а мощная осадочная толща верхнего палеозоя перекрыта почти горизонтальными отложениями мезозоя и кайнозоя и представлена мощной толщей глинисто-песчаных пород. Верхние горизонты осадочных отложений сложены палеоген-неогеновыми отложениями, перекрытыми четвертичным супесчано-суглинистым материалом [Абдулин 1981; Гельдыева и др. 1992].

Рельеф наиболее приподнятой части восточных окраин бассейна р. Елек представлен меридионально вытянутыми грядами или группами параллельных гряд, сложенных в основном эффузивами среднего палеозоя. На геологическую структуру бассейна значительное влияние оказывает соляная тектоника. Распространённые здесь соляные купола иногда проявляются в рельефе и также определяют особенности гидрологических процессов региона [Гельдыева 2010; Берденов и др. 2017].

Четвертичные отложения распространены широко и представлены следующими генетическими типами: речными, озёрными, озёрно-речными (озёрно-аллювиальными), эоловыми. Они слагают поймы и террасы рек, озёр. Современные отложения слагают поймы и выстилают русла рек и представлены аллювиальными отложениями высокой и низкой пойм, озёрными и эоловыми образованиями. Аллювиальные отложения пойм представлены

алевролиттермен (алеврит түйіршіктерінен тұратын, цементтеліп тасқа айналған шөгінді тау жынысы), ұсақ түйіршікті құмдармен ұсынылған. Шөгінділердің қуаты 3 м-ден аспайды.

Бассейннің шығыс шеттері көбінесе жоғарғы эоценнің тығыз опокоидты құмтастарымен қатайтылған. Бұл жағдайларда құрылымдық-денудациялық шұңқырлар үлкен тіктікке ие, ал екі қатайтылған кеңістік көбінесе жазық рельефіне ярусты құрылым береді.

Аймақтың негізгі пайдалы қазбалары – тас көмір, темір және полиметалл кендері, табиғи газ және құрылыс материалдары. Бассейнде юра, бор және палеоген жасындағы тұщы жер асты суларының айтарлықтай қоры бар [Абдулин 1994; Галимов и др. 2001].

Елек өзені бассейнінің гидрографиялық желісі өзендердің, бұлақтар мен көлдердің кең жүйесімен ұсынылған. Ауданның негізгі су артериясы – Елек өзені, ол көптеген арналары мен ескі көлдері бар кең алқапты құрайды. Оның арнасы бірнеше жайылмалы террассалар мен төмен жайылмаларды құрайды.

Елек өзені бассейнінің көлдері шығу тегі мен химиялық құрамы жағынан алуан түрлі. Олардың көпшілігі аллювиалды (су ағындарының шөгінділері) немесе көл-аллювиалды және таяз су айдындары. Жайылмалар мен өзен арналары орташа және ұсақ түйіршікті құмдармен, құмды саздармен және саздақтармен ұсынылған аллювиалды шөгінділерден тұрады.

Бассейннің гидрологиялық жағдайлары өсімдіктердің дамуына және жануарлардың көптеген түрлерінің өмір сүруіне қолайлы жағдай жасайды. Жер асты суларының едәуір қоры оларды шаруашылық және ауыл шаруашылығы үшін пайдалануға мүмкіндік береді.

Елек өзенінің батыс жағалауы негізінен шағын төбелері бар аласа жазықтан тұрады. Бассейннің осы бөлігінің негізгі геоморфологиялық ерекшеліктеріне Каспий теңізінің бірнеше рет хвалын трансгрессиясының әсерінен пайда болған аллювиалды террассалардың болуы жатады. Батыс жағалаудағы террассалар биіктігі 3-тен 12 м-ге дейін өзгереді және көбінесе сатылы құрылымға ие.

Батыс жағалаудағы топырақтар аллювиалды саздақтар мен құмдар шалғынды-дала өсімдіктерінің қалыптасуына қолайлы жағдай жасайды. Жайылма учаскелерінде малдың жемі ретінде қолданылатын дәнді және шөпті шалғындар

средне- и мелкозернистыми глинистыми песками, супесями, суглинками. Мощность отложений – до 5–7 м. Озёрные отложения слагают днища многочисленных озёрных котловин и представлены глинами, алевролитами, мелкозернистыми песками. Мощность отложений составляет не более 3 м.

Восточные окраины бассейна часто бронированы плотными опоковидными песчаниками верхнего эоцена. В этих случаях структурно-денудационные уступы имеют большую крутизну, а два бронирующих горизонта нередко придают рельефу равнины ярусное строение.

Основными полезными ископаемыми региона являются каменный уголь, железные и полиметаллические руды, природный газ, а также строительные материалы. В бассейне имеются значительные запасы пресных подземных вод юрского, мелового и палеогенового возраста [Абдулин 1994; Галимов и др. 2001].

Гидрографическая сеть бассейна р. Елек представлена разветвлённой системой рек, ручьёв и озёр. Главной водной артерией района является р. Елек, которая образует широкую долину с многочисленными протоками и озёрами-старицами. Её русло формирует несколько надпойменных террас и низкие поймы.

Озёра бассейна р. Елек разнообразны по происхождению и химическому составу. Многие из них имеют аллювиальное или озёрно-аллювиальное происхождение и представлены мелководными водоёмами. Поймы и русла рек сложены аллювиальными отложениями, представленными средне- и мелкозернистыми песками, супесями и суглинками.

Гидрологические условия бассейна создают благоприятные условия для развития растительности и обитания многочисленных видов животных. Значительные запасы подземных вод позволяют использовать их для хозяйственных нужд и сельского хозяйства.

Западный берег р. Елек представляет собой преимущественно низменную равнину с небольшими возвышенностями. Основные геоморфологические особенности этой части бассейна включают наличие аллювиальных террас, которые формировались под воздействием многократных хвалынских трансгрессий Каспийского моря. Террасы западного берега варьируются по высоте от 3 до 12 м и часто имеют ступенчатую структуру.

Почвы западного берега представлены аллювиальными суглинками и песками, что создаёт благо-

жиі кездеседі [Дарбаева 1998; Мырзыгалиева и др. 2024].

Батыс жағалаудың гидрологиялық жағдайлары өзен арнасына жақын орналасуы және көптеген тармақтар мен сағалардың болуы арқылы анықталады. Бұл су нысандары топырақтың жақсы ылғалдануын қамтамасыз етеді және биоәртүрліліктің дамуына қолайлы жағдай жасайды. Жағалау бойында суда жүзетін құстар мен ұсақ сүтқоректілердің ұялары кездеседі, бұл аумақтың табиғи байлығын сақтаудың маңыздылығын айқындайды.

Батыс жағалауы сонымен қатар табиғи ресурстарға, соның ішінде құм мен саз сияқты құрылыс материалдарына бай. Аталған ресурстарды жергілікті тұрғындардың шаруашылық қызметінде бұрын да кеңінен пайдаланылып келген және қазіргі уақытта да белсенді қолданылуда. Елек өзені бассейнінің өсімдік жамылғысы дала, жайылымдық және орманды биотоптардың үйлесуіне орай әртүрлілігімен ерекшеленеді. Мұнда төмендегідей өсімдік түрлері анықталған:

- Дала өсімдіктері: суайырықтар мен беткейлерде негізінен бозды-бетегелі өсімдік жамылғысы таралған. Мұнда боз, бетеге, жусан және өзге де құрғақшылыққа төзімді өсімдіктер өседі.
- Жайылмалық шалғындар: өзен аңғарларында арпабас және әртүрлі шөптесін өсімдіктерден құралған шалғындар таралған. Бұл қауымдастықтарға арпабас (*овсяница*), қоңырбас (*кострец*), беде (*клевер*) сияқты өсімдіктер тән. Мұндай шабындық алқаптар жергілікті жануарлар әлемі үшін маңызды азықтық қор болып табылады. Өзен жағалаулары мен жайылмалық учаскелерде итмұрын, шырғанақ және қарақат жиі кездеседі. Бұл бұталар жабайы жануарлар мен құстар үшін азық көзі. Өзен аңғарларының кейбір аудандарынан биоәртүрлілікті сақтау үшін ерекше жағдай жасайтын қарағай екпелерін кездестіруге болады [Дарбаева 1998; Огарь 2003; Мырзагалиева и др. 2024].

Елек өзені бассейнінің флорасы бай және алуан түрлі ғана емес, сонымен қатар аймақтың экологиялық тепе-теңдігін сақтауда маңызды рөл атқарады. Өсімдіктер топырақты қорғауды қамтамасыз етіп, жануарларға жем-шөп қоры болады және аумақтың табиғи мұрасын сақтауға ықпал етеді. Шыңғырлау ауданында бұлан (сирек кездеседі), елік, ақбөкен, түлкі, қасқыр және қоян мекендейді. Су құстарының әртүрлі түрлері, соның

приятные условия для формирования лугово-степной растительности. На пойменных участках часто встречаются злаковые и разнотравные луга, которые служат важными кормовыми угодьями для скота [Дарбаева 1998; Мырзыгалиева и др. 2024].

Гидрологические условия западного берега определяются близостью к руслу реки и наличием многочисленных проток и стариц. Эти водоёмы обеспечивают хорошее увлажнение почв и создают благоприятные условия для развития биоразнообразия. Вдоль берега можно встретить гнездовья водоплавающих птиц и мелких млекопитающих, что подчёркивает природоохранное значение этой территории.

Западный берег также богат природными ресурсами, включая строительные материалы, такие как песок и глина. Эти ресурсы активно использовались и продолжают использоваться в хозяйственной деятельности местного населения. Растительный покров бассейна р. Елек отличается большим разнообразием благодаря сочетанию степных, пойменных и лесных биотопов. Здесь установлены следующие типы растительности:

- Степная растительность: на водоразделах и склонах преобладают типчаково-ковыльные степи. Здесь произрастают типчак, ковыль, полынь и другие засухоустойчивые растения.
- Пойменные луга: в долинах реки развиты злаково-разнотравные луга, представленные такими видами, как овсяница, кострец и клевер. Эти угодья играют важную роль в кормовой базе для местного животного мира. Вдоль берегов реки и на пойменных участках часто встречаются шиповник, облепиха и смородина. Эти кустарники служат источником пищи для диких животных и птиц. В некоторых районах бассейна реки можно встретить сосновые насаждения, которые создают уникальные условия для сохранения биоразнообразия [Дарбаева 1998; Огарь 2003; Мырзагалиева и др. 2024].

Флора бассейна р. Елек не только богата и разнообразна, но и играет важную роль в поддержании экологического баланса региона. Растительность обеспечивает защиту почвы, служит кормовой базой для животных и способствует сохранению природного наследия территории. В Шынгырлауском районе обитают лоси (редко встречаются), косули, сайгаки, лисы, волки и зайцы. На водоёмах региона гнездятся различные виды водоплавающих птиц,

ішінде сұр қаздар, аққу, бірқазан мен тырналар аймақтың су қоймаларында ұя салады. Өзендер мен көлдер балыққа бай: торта балық, қарақұйрық, көксерке және шортан [Дарбаева 1998].

Осылайша, Елек өзенінің бассейні әртүрлі геоморфологиялық формалары мен бай геологиялық құрылымы бар күрделі табиғи кешен болып табылады, бұл оның жоғары табиғи-ресурстық құндылығы мен бірегейлігін анықтайды. Елек өзенінің жайылмалық аумағы алуан түрлі және көркем табиғатымен ерекшеленеді. Өзен арнасына тікелей антропогендік ықпалдың болмауы нәтижесінде, бай фауна мекендейтін көптеген биотоптар табиғи күйінде сақталған.

Елек өзені бассейнінің аумағы ежелден-ақ адамзат үшін бірнеше себепке байланысты тартымды болып келген:

1. Табиғи ресурстар: тұщы судың, құнарлы топырақтың болуы және балықтардың, құстардың және аңдардың көптігінен бұл аумақты көшпелі және отырықшы тайпалар үшін тартымды етті.

2. Климаттық жағдайлар: қоңыржай континентальды климат және аңғарлардың табиғи қорғанысы егіншілік пен мал шаруашылығының дамуына ықпал етті.

3. Сауда: Елек өзенінің ауданы көшпелі тайпалар мен саудагерлерді қызықтыратын ежелгі сауда жолдарының қиылысында болды.

4. Қорғау және шолу: таулы рельеф аумақты бақылау және жаулардан қорғау үшін маңызды табиғи қорғаныс пен ыңғайлы бақылау нүктелерін қамтыды.

5. Ресурстарды өндіру: пайдалы қазбалар мен құрылыс материалдарының кен орындары бұл аумақты ежелгі кәсіптер үшін маңызды етті.

Осы факторлардың барлығы қола дәуірінен бастап орта ғасырларға дейінгі адамдардың өмірі мен шаруашылығы үшін тұрақты негіз қалыптастырды. Елек өзенінің аймағын қола дәуірінен бастап адамдар қоныстанды (шамамен б.д.д. 3000–1000 жж.) [Ажигали 2006]. Аумақтағы көші-қон үдерістердің дәлелдері обалар мен қоныстарда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының, соның ішінде Урысай-2 обалық кешенінің нәтижесінде анықталды.

Археологиялық олжалар көршілес аймақтармен белсенді мәдени алмасуды көрсетеді, бұл аймақты ежелгі сауда жолдарының маңызды түйініне включая серых гусей, лебедей, пеликанов и журавлей. Реки и озёра богаты рыбой: воблой, лещом, судаком и щукой [Дарбаева 1998].

Таким образом, бассейн р. Елек представляет собой сложный природный комплекс с разнообразными геоморфологическими формами и богатым геологическим строением, что определяет его высокую природно-ресурсную ценность и уникальность. Природа поймы Елека отличается большим разнообразием и живописностью. Ввиду того что река практически не подвергалась влиянию хозяйственной деятельности человека, в ней в почти неизменном виде сохранилось множество биотопов, населённых богатой фауной.

Территория бассейна р. Елек издревле привлекала человека по нескольким причинам:

1. Природные ресурсы: наличие пресной воды, плодородных почв и обилие рыбы, птиц и дичи делало эту территорию привлекательной для кочевых и оседлых племён.

2. Климатические условия: умеренно-континентальный климат и защищённость долин способствовали развитию земледелия и скотоводства.

3. Торговля: район р. Елек находился на пересечении древних торговых путей, что привлекало кочевые племена и торговцев.

4. Защита и обзор: холмистый рельеф обеспечивал естественную защиту и удобные смотровые точки, важные для контроля территории и защиты от врагов.

5. Добыча ресурсов: месторождения полезных ископаемых и строительных материалов делали эту территорию важной для древних промыслов.

Все эти факторы создавали устойчивую базу для жизни и хозяйственной деятельности людей, начиная с эпохи бронзы и вплоть до Средневековья. Район р. Елек был заселён людьми начиная с эпохи бронзы (около 3000–1000 лет до н.э.) [Ажигали 2006]. Доказательства миграционных процессов на этой территории были обнаружены благодаря археологическим раскопкам многочисленных курганов и поселений, в том числе и курганного комплекса Урысай-2.

Археологические находки указывают на активный культурный обмен с соседними регионами, что делает этот район важным узлом древних торговых путей. Среди наиболее значимых находок можно выделить следующие:

айналдырады. Ең маңызды олжалардың ішінде мыналарды бөліп көрсетуге болады:

- Еңбек құралдары мен қару-жарақтар: обалар мен қоныстардан табылған тас және қола құралдары көбінесе Орта Еділ мен Оралда табылған артефактілерге ұқсас. Бұл байланыс пен технологияның бірлесуін көрсетеді.

- Керамика: өзіне тән ою-өрнектері бар қыш ыдыстардың сынықтары Еуразияның далалық және орманды-далалық аймақтарда кең таралған андронов мәдениетінің тайпаларымен мәдени өзара әрекеттесуінің дәлелі.

- Әшекейлер: металл және сүйектен жасалған әшекейлер, соның ішінде білезіктер, алқалар мен ілгектер сол кездегі басқа мәдениеттердің өнімдеріне ұқсастығын көрсетеді, бұл сауда байланыстарының болғанын білдіреді.

- Жерлеу құрылыстары: Ұрысай-2 обалы кешеніндегі бірегей ағаш конструкциялар көршілес мәдениеттердің құрылыс және салттық дәстүрлерінің ықпалын көрсетеді.

Ұрысай-2 обалы кешені бойынша материалдарда жерлеу құрылыстары үшін пайдаланылған ағаштың нақты түрі көрсетілмеген. Алайда, аймақтың археологиялық зерттеулерінде қайың, қарағай, мүмкін емен сияқты жайылмалы ормандарға тән түрлері туралы жиі айтылады. Бұл ағаштарды ежелгі адамдар жерлеу камералары мен жабындыларды салу үшін пайдаланған болуы мүмкін.

- Орудия труда и оружие: Каменные и бронзовые орудия, обнаруженные в курганах и поселениях, часто имеют аналогии с артефактами, найденными на территории Среднего Поволжья и Урала. Это свидетельствует о контактах и заимствовании технологий.

- Керамика: найденные фрагменты керамики с характерным орнаментом указывают на культурное взаимодействие с племенами андроновской культуры, которая была распространена в степных и лесостепных районах Евразии.

- Украшения: металлические и костяные украшения, включая браслеты, подвески и пряжки, демонстрируют схожесть с изделиями других культур того времени, что свидетельствует о торговых связях.

- Погребальные сооружения: уникальные деревянные конструкции в курганах комплекса Урысай-2 указывают на заимствование строительных и ритуальных традиций у соседних культур.

В материалах по курганному комплексу Урысай-2 конкретный вид дерева, использовавшийся для погребальных сооружений, не был указан. Однако в археологических исследованиях региона часто упоминаются такие породы, как берёза, сосна**,** возможно, дуб, которые были характерны для пойменных лесов. Эти деревья могли использоваться древними людьми для строительства погребальных камер и перекрытий.

Даланың үнсіз сақшылары: Ұрысай-2 обалы кешені

Ерте темір дәуірі Оңтүстік Орал мен Батыс Қазақстан далаларында сәулет өнерінің көрнекті ескерткіштерімен – көне көшпелілердің төл мәдениетін сақтап қалған көптеген обалармен сипатталады. Мұндай мыңдаған ерте көшпелілердің обалары Жайық (Урал), Жем (Эмба), Елек (Илек), Ор (Орь) өзендері мен олардың салалары бойында шашырай орналасқан.

Бұл даланың үнсіз сақшылары – обаларды кім қалдырған? Ежелгі авторлардың мардымсыз жазбаша хабарламалары бұл сұраққа нақты жауап бере алмайды. Шығыста Тобыл–Торғай даласынан батыста Дунайға дейін б.д.д. IV ғасырдан б.д. IV ғасырға дейін үстемдік құрған көптеген иран тілді тайпалардың ұжымдық атауы кең мағынада – бұл *Sarmatae* (сарматтар). Алайда сармат тайпалары одағының құрылуы олардың шығыс еуропалық далаларда пайда болғанға дейін басталды. Бұл шамамен б.д.д. I мыңж. ортасында Оңтүстік Орал мен Батыс Қазақстан аудандарында болды (4-сур.).

Сарматтарға ежелгі авторлар аорстар, роксаоландар, сиракстар, языгтар, аландарды жатқызды. «Сарматтармен» одан да ежелгі савроматтар» тайпасының этнонимі де байланысты, олар туралы алғаш рет «тарихтың атасы» Геродот (б.д.д. V ғ.) айтты. Ол: «егер Танаис өзенінен (яғни Дон өзенінің шығысы) өтсеңіз, онда ол жақта скиф жері емес, алдымен «савроматтар» аймағы» [Доватур и др. 1982: 109]. Көптеген римдік дереккөздерде «сарматтар» мен «савроматтар» бір тайпа ретінде көрсетіледі. [Скрипкин 2017: 51]. Бірқатар ғалымдар савроматтар мен сарматтарды ежелгі ирандықтардың «Авеста» қасиетті кітабында айтылған «сайрима» тайпасымен байланыстырады [Смирнов 1977а: 133].

Археологиялық ғылымда дәстүрлі түрде б.д.д. VI–IV ғғ. Оралдан Донға дейінгі ескерткіштерді савромат тайпалары қалдырды, содан кейін оларды ерте сарматтар алмастырды деп есептелді. Өткен ғасырдың 1940–1960 жж. кеңес археологтары

«Из глубины веков»: курганный комплекс Урысай-2

Ранний железный век в степях Южного Урала и Западного Казахстана представлен величественными памятниками степной архитектуры – многочисленными курганами, хранящими свидетельства самобытной культуры древних номадов. Тысячи таких курганов ранних кочевников разбросаны вдоль рек Жайык, Жем, Елек, Ор и их притоков.

Кто оставил эти курганы – безмолвных хранителей степи? Скудные письменные сообщения древних авторов не позволяют однозначно ответить на этот вопрос. В самом широком смысле – это *Sarmatae* (сарматы), собирательное название многочисленных ираноязычных племён, установивших своё господство от Тоболо-Торгайских степей на востоке до Дуная на западе с IV в. до н.э. до IV в н.э. Однако формирование союза сарматских племён началось задолго до их появления в восточноевропейских степях. Это происходило около середины I тыс. до н.э. в районах Южного Урала и Западного Казахстана (рис. 4).

К сарматам античные авторы относили племена аорсов, роксоланов, сираков, языгов, аланов. С «сарматами» также связан и более древний этноним племён «савроматы», о них впервые сообщает «отец истории» Геродот (V в. до н.э.), что «если перейти реку Танаис (т. е. к востоку от р. Дон), то там уже не скифская земля, но вначале область савроматов» [Доватур и др. 1982: 109]. Во многих римских источниках «сарматы» и «савроматы» отождествляются как один народ [Скрипкин 2017: 51]. Ряд учёных связывают савроматов и сарматов с народом «сайрима», упоминаемым в священной книге древних иранцев «Авесте» [Смирнов 1977**а**: 133].

В археологической науке традиционно считалось, что памятники от Урала до Дона VI–IV вв. до н.э. оставлены племенами савроматов, которых затем сменили ранние сарматы. В 1940–1960-х годах прошлого столетия советские археологи Б.Н. Граков и К.Ф. Смирнов погребения ранних кочевни-

4-сур. Б.д.д. VII–IV гг. Еуразия аумағында ерте темір дәуірі тайпаларының қоныстану картасы
Рис. 4. Карта расселения племён раннего железного века на территории Евразии в VII–IV вв. до н.э.

Б.Н. Граков пен К.Ф. Смирнов Еділ–Дон, Төменгі Еділ және Оңтүстік Орал ерте көшпелілерінің жерлеуін біртұтас савромат археологиялық мәдениетіне жатқызды. Сонымен бірге, осы ескерткіштерді зерттеудің басынан бастап Оңтүстік Орал обаларының өзіндік ерекшелігі атап өтілді, олар Самара-Орал савроматтарының жеке тобына бөлінді [Смирнов 1964: 17, 194]. Кейінірек кейбір ғалымдар Оңтүстік Орал даласының ескерткіштері протоарс, исседон немесе дах тайпаларына тиесілі болуы мүмкін деген ой айта бастады [Мачинский 1971: 30–37; Шилов 1975: 134; Смирнов 1977а: 129–137; Васильев, Савельев 1993: 3–15; Скрипкин 2017: 46 и др.].

Оңтүстік Орал мен Батыс Қазақстанның ежелгі көшпенділерінің обаларын жазбаша дереккөздерде айтылған тайпалардың белгілі бір одағымен байланыстыру қиын, сондықтан ғалымдар арасында олардың этникалық тегі туралы әлі күнге дейін ортақ пікір жоқ. Шартты түрде бұл ескерткіштерді «савроматтармен» байланыстырады және туыстас ков Волго-Донья, Нижнего Поволжья и Южного Приуралья отнесли к единой савроматской археологической культуре. Вместе с тем уже с самого начала изучения этих памятников подчёркивалось своеобразие южно-уральских курганов, они выделились в отдельную Самаро-Уральскую группу савроматов [Смирнов 1964: 17, 194]. Позднее некоторые учёные стали высказывать мысль, что памятники южно-уральских степей могли принадлежать племенам протоаорсов, исседонов или даев (дахов) [Мачинский 1971: 30–37; Шилов 1975: 134; Смирнов 1977**а**: 129–137; Васильев, Савельев 1993: 3–15; Скрипкин 2017: 46; и др.].

Трудно связать курганы древних кочевников Южного Урала и Западного Казахстана с каким-то определённым союзом племён, упоминаемым в письменных источниках, поэтому среди учёных до сих пор нет единого представления об их этнической принадлежности. Условно эти памятники продолжают связывать с «савроматами», имея в виду общее собирательное название родственных

иран тілдес көшпелі тайпалардың жалпылама атауы ретінде қолданылады. Алайда, оларды Геродот жазған Еділ мен Дон арасындағы далаларда өмір сүрген нақты савроматтардан ажыратып қарайды [Смирнов 1977**а**: 129–130; Стрижак 2008: 15–21]. Дегенмен, кез-келген этникалық топқа жатқызбай «ерте көшпенділер» тіркесі жиі қолданылады [Железчиков 1997; Гуцалов 2004; Таиров 2004; Яблонский 2006; Сдыков, Лукпанова 2013; және т.б.].

Ерте көшпенділер дәуірі б.д.д. VIII ғ. бастап Еуразияның дала кеңістігінде скифтер, сақтар, сарматтар және басқа да көптеген тайпалардың үстемдігі орнаған жаңа дәуірдің бірінші ғасырларына дейін созылды [Черников 1960: 17–20]. Дәл осы сақ-сібір әлемінің ежелгі тайпа дала өркениетінің пайда болуын бастады, көшпелі мал шаруашылығы, мемлекеттіліктің ерте формасы, жерлеу ғимараттарының монументалды сәулеті, атқа міну мәдениеті, сондай-ақ металлургия, қолөнер, әскери іс және жоғары деңгейде дамыған «аң стилінің» қайталанбас өнері басым болды [Мартынов 1989: 284–292]. Батыс Қазақстандағы көшпенділердің алғашқы ірі бірлестігі б.д.д. VI ғ. екінші жартысы – V ғ. бірінші жартысында қалыптасты. Бұл – әскери-діни ақсүйектер басқарған ежелгі көшпенділердің қуатты одағы Бесоба, Қырықоба II, Елекшар, Пятимар, Тақсай және басқа да ескерткіштер арқылы дала сәулет өнерінің тамаша үлгілерін қалдырды. М.Қ. Қадырбаевтың дәл бейнелеуі бойынша, – «<...> “Геррос” бұл – жергілікті тайпалар конфедерациясы [Кадырбаев 1984: 93]. Осы ескерткіштерді қалдырған тайпалардың шығу тегі туралы ғалымдардың көзқарастары әртүрлі. Кейбіреулер Оңтүстік Оралдың «савромат» мәдениеті негізінен қола дәуіріндегі андронов мәдениетінің ұрпақтарының автохтонды тұрғындары негізінде дамыды деп санайды [Смирнов 1964: 182–188], басқа зерттеушілер көші-қон факторының жетекші рөлін мойындады [Толстов 1948: 221; Железчиков 1997: 23; Гуцалов 2004: 115–116; Таиров 2006: 77; Берлизов 2011: 61–62; және т.б.]. Алайда, ерте көшпенділердің оңтүстік Орал даласына қайдан келгені, белгілі бір аймақтың негізгі рөлі туралы пікірталастар бар. Батыс Қазақстан мәдениетінің қалыптасуына Арал маңындағы ерте сақтардың, Сырдарияның төменгі ағысындағы тайпалар және орманды дала Днепрлік пен Солтүстік Қара

ираноязычных кочевых племён, вместе с тем отличая от собственно савроматов Геродота, живших в Волго-Донских степях [Смирнов 1977**а**: 129–130; Стрижак 2008: 15–21]. Однако всё чаще используется словосочетание «ранние кочевники», без отнесения к какой-либо этнической группе [Железчиков 1997; Гуцалов 2004; Таиров 2004; Яблонский 2006; Сдыков, Лукпанова 2013; и др.].

Эпоха ранних кочевников растянулась на более чем 1000 лет с VIII в. до н.э. по первые века новой эры, когда на степных просторах Евразии установилось господство скифов, саков, сарматов и многих других племён [Черников 1960: 17–20]. Именно древнее население сако-сибирского мира положило начало возникновению степной цивилизации, с преобладанием подвижного скотоводства, ранней формой государственности, монументальной архитектурой погребальных сооружений, всаднической культурой, а также металлургии, ремесла, военного дела и неповторимым искусством «звериного стиля», достигших высокого уровня развития [Мартынов 1989: 284–292].

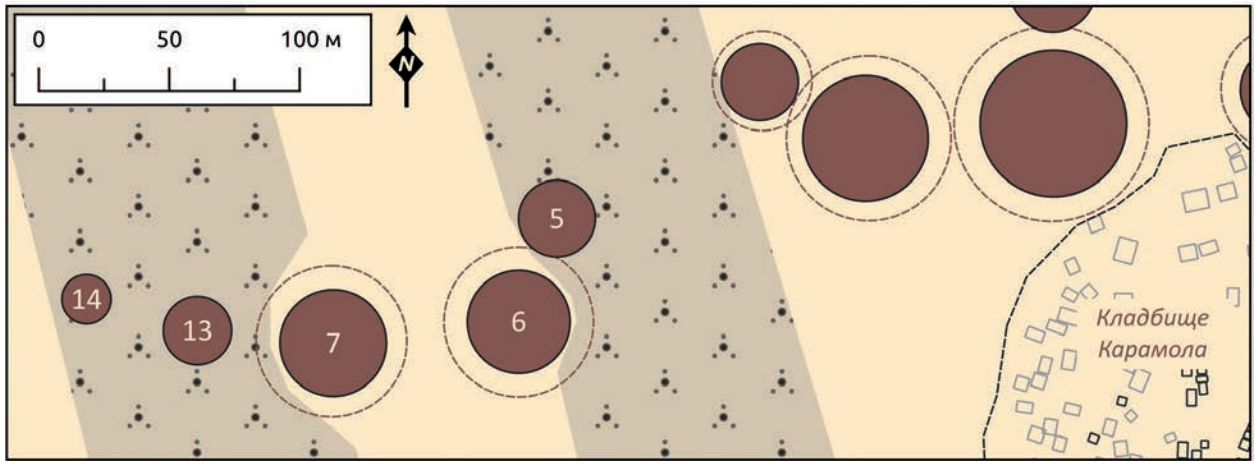
Первое крупное объединение кочевников в Западном Казахстане сложилось около второй половины VI – первой половины V века до н.э. Это был мощный союз древних номадов во главе с военно-жреческой аристократией, оставившей замечательные памятники степного зодчества – курганные усыпальницы Бесоба, Кырык-Оба II, Илекшар, Пятимары, Таксай и другие, по меткому выражению М.К. Кадырбаева, – «<...> “Геррос” местной конфедерации племён» [Кадырбаев 1984: 93]. В вопросе о происхождении племён, оставивших эти памятники, взгляды учёных расходятся. Одни считают, что «савроматская» культура Южного Приуралья сложилась, главным образом, на основе автохтонного населения потомков андроновской культуры эпохи бронзы [Смирнов 1964: 182–188], большинство других исследователей признают ведущую роль миграционного фактора [Толстов 1948: 221; Железчиков 1997: 23; Гуцалов 2004: 115–116; Таиров 2006: 77; Берлизов 2011: 61–62; и др.]. Однако споры ведутся о ключевой роли того или иного региона, откуда ранние кочевники пришли в южно-уральские степи. Особенно заметное влияние на сложение культуры Западного Казахстана оказали племена ранних саков Приаралья,

теңіздің скифтері [Гуцалов 2004: 96–101] ерекше әсер етті [Қадырбаев 1984: 93; Гуцалов 2004: 96–101; Лукпанова 2020: 129–143]. Осы уақытқа дейін көпжылдық археологиялық зерттеулер мен көптеген материалдардың жинақталуының арқасында қарастырылып отырған аумақ тұрғындарының мәдениеті жергілікті және көші-қон компоненттерін қамтитын гетерогенді болғандығы, сонымен қатар әртүрлі этникалық құрамды көрсететін аймақтық ерекшеліктер айқындалды [Гуцалов 2004: 96; 2007: 90; Сдыков 2008: 161].

Жалпы, Батыс Қазақстан мен Оңтүстік Оралдың ерте көшпенділерінің мәдениеті өзіндік сипатқа ие, оның қалыптасуы мен дамуының көптеген мәселелері әлі жеткілікті зерттелмеген, бұл осы аумақты одан әрі зерттеудің жаңа перспективаларын ашады.

низовий Сырдарьи [Кадырбаев 1984: 93; Гуцалов 2004: 96–101; Лукпанова 2020: 129–143] и скифов лесостепного Приднепровья и Северного Причерноморья [Гуцалов 2004: 96–101]. К настоящему времени благодаря многолетним археологическим исследованиям и накоплению большого количества материала стало всё более очевидным, что культура населения рассматриваемой территории была неоднородной, включающей местный и миграционный компоненты, к тому же существовали региональные особенности, отражающие различный этнический состав [Гуцалов 2004: 96; 2007: 90; Сдыков 2008: 161].

В целом культура ранних кочевников Западного Казахстана и Южного Урала имеет самобытный характер, многие проблемы её формирования и

5-сур. Ұрысай-2. Ескерткіштің жоспары
Рис. 5. Урысай-2. План памятника

2021 жылы Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінің археология бөлімінің экспедициясы (жет. Я.А. Лұқпанова) Ұрысай-2[1] кешенін зерттеді. Ескерткіш Жаңақош кентінен солтүстік-батысқа қарай 3,5 км және Ұрысай кентінен оңтүстік-шығысқа қарай 4 км жерде орналасқан (Шыңғырлау ауданы, БҚО) (5-сур.).

развития ещё недостаточно изучены, что открывает новые перспективы дальнейших исследований данной территории.

В 2021 г. экспедицией отдела археологии Западно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея (рук. Я.А. Лукпанова) исследовался комплекс Урысай-2[1]. Памятник расположен

[1] Ескерткіш жақын маңдағы ауыл атауымен Ұрысай-2 деп аталды [Лукпанова 2022; Лукпанова и др. 2024**б**].

[1] Памятник получил название Урысай-2 исходя из наименования ближайшего посёлка [Лукпанова 2022; Лукпанова и др. 2024**б**].

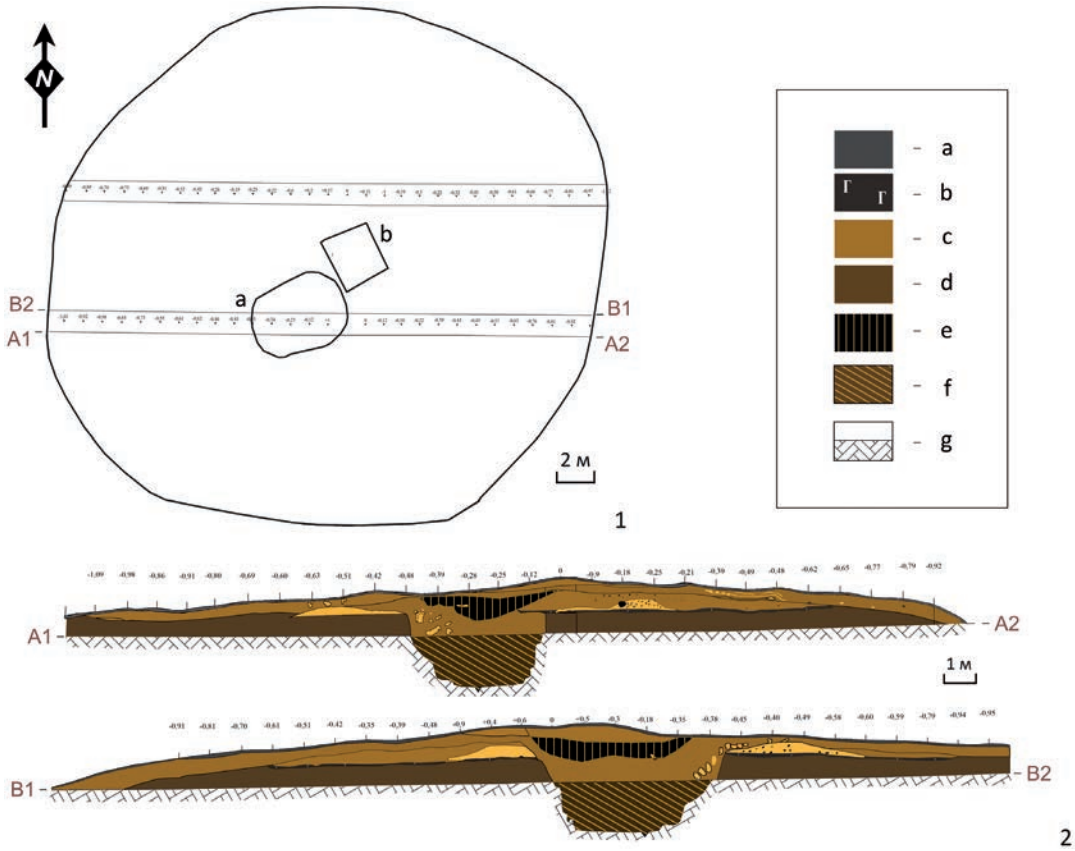
6-сур. Ұрысай-2, № 5 оба. Жалпы көрінісі
Рис. 6. Урысай-2, курган № 5. Общий вид

Ұрысай-2 обасы Елек өзенінің төменгі ағысының жағалауына жақын, оның арнасына перпендикуляр биіктікте орналасқан. Кешен солтүстік-шығыстан, оңтүстік-батысқа бағытталған қате тізбектелген 14 обадан тұрады. Обалардың шоғыры бойынша кешенді шығыс және батыс деп екі топқа бөлуге болады (6-сур.).

Ескерткішті зерттеу барысында олардың бір бөлігі, әсіресе батыс тобы апатты жағдайда екендігі және оны сақтап қалу үшін шұғыл іс қимыл қажеттігі анықталды. Атап айтсақ, № 5 обаның орталық бөлігі кейінгі қарақшылардың күрегінен зардап шексе, ал № 13 және 14 обалар көшет отырғызумен байланысты орман шаруашылығы жұмыстарында бұзылды. Сондықтан батыстан шығысқа қарай тізбектелген № 5, 6, 7, 13 және 14 бес нысаннан тұратын батыс тобының дәл осы үш обасын зерттеуге күш салу туралы шешім қабылданды.

Қазба жұмыстары кезінде барлық зерттелген обалар дөңгелек топырақ үйінділері болды. Әрине, жүздеген жылдар ішінде бұл дала құрылымдарының бастапқы көрінісі айтарлықтай өзгегені және олардың 2500 жыл бұрын қалай көрінгенін болжауға 3,5 км к северо-западу от пос. Жанакош и в 4 км к юго-востоку от пос. Урысай (Шынгырлауский р-н, ЗКО) (рис. 5). Курганы Урысай-2 раскинулись на возвышенности недалеко от берега нижнего течения р. Елек, перпендикулярно её руслу. Комплекс образован образован 14 земляными курганами, выстроенными в неправильную цепочку, ориентированную с северо-востока на юго-запад. По скоплению курганов комплекс можно разделить на две группы – восточную и западную.

В ходе обследования памятника выяснилось, что часть из них, особенно западная группа, находится в аварийном состоянии и требует безотлагательного вмешательства по его спасению. Так, например, центральная часть кургана № 5 пострадала от лопаты современных грабителей, а курганы № 13 и 14 оказались распаханы при лесохозяйственных работах, связанных с посадкой саженцев (рис. 6). Поэтому было принято решение сосредоточить усилия на исследовании именно этих трёх курганов западной группы, которая состоит из пяти объектов, выстроенных цепочкой с запада на восток: № 5, 6, 7, 13 и 14.

7-сур. Ұрысай-2, № 5 оба: 1 – обаның жоспары (a – жерлеу шұңқыры, b – тонау шұңқыры); 2 – обаның кескіні (a – шым қабаты, b – гумус, c – табиғи саз үйіндісі, d – көмілген топырақ, e – қара топырақ, f – шұңқырдың толтырмасы, g – материк)

Рис. 7. Урысай-2, курган № 5: 1 – план кургана (a – могильная яма, b – грабительская яма); 2 – профиль кургана (a – дёрн, b – гумус, c – вал из материковой глины, d – погребённая почва, e – чернозём, f – заполнение ямы, g – материк)

ға ғана болады. Мысалы, ғалымдардың пікірінше Батыс Қазақстанның Қырық-Оба II, Лебедевка II сияқты белгілі элиталық обалары уақыт өте келе төбеге айналған кірпіштен жасалған төртбұрышты кесенелер болған [Гуцалов 2007: 89; Сдыков 2008: 173].

Зерттелген нысандардың ішіндегі ең үлкені – ***№ 5 оба.*** Оның диаметрі 30 м, биіктігі 1,7 м (7-сур.). Үйіндіні алып тастағаннан кейін, оба алаңы құрлықтық саздан жасалған сақина білігімен қоршалғаны, оның ортасында өрттен қалған күйген топырақ дақтары байқалады (8-сур.). Дақтың астынан толығымен тоналған сопақ пішінді қабір шұңқыры (ұзындығы – 5,5 м, ені – 3,7 м, тереңдігі – 1,8 м) анықталды (9-сур.). Ежелгі қарақшылар қабірді толығымен тонаған. Ата-баба рухтары қабірді

На момент раскопок все исследуемые курганы представляли собой округлые земляные насыпи. Конечно, за многие сотни лет первоначальный вид этих степных сооружений значительно изменился и остаётся только догадываться как они выглядели 2500 лет назад. Например, такие известные элитные курганы Западного Казахстана, как Кырык-Оба II, Лебедёвка II, по мнению учёных, были квадратными мавзолеями из сырцовых кирпичей, которые при разрушении со временем превратились в холмы [Гуцалов 2007: 89; Сдыков 2008: 173].

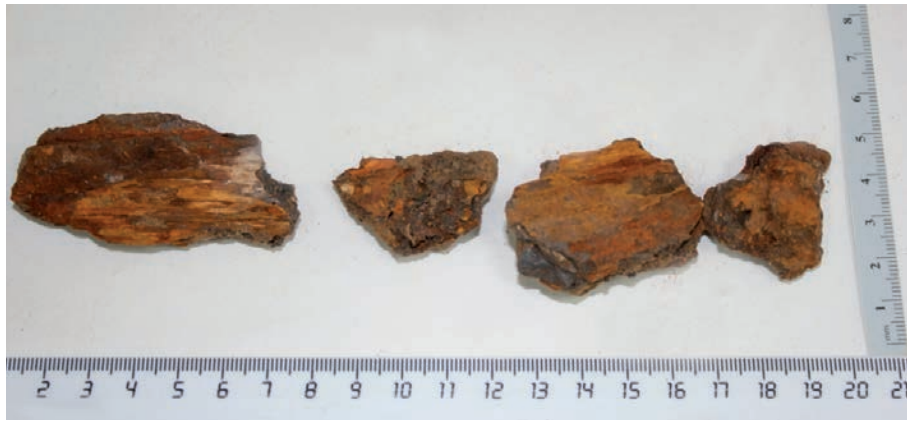
Самый большой из исследованных объектов – ***курган № 5***. Его диаметр равен 30 м, высота – 1,7 м (рис. 7). После снятия насыпи обнаружено, что подкурганная площадка окружена кольцевым валом из материковой глины, внутри которого по цен-

8-сур. Ұрысай-2, № 5 оба. Үйіндіні алу сәті
Рис. 8. Урысай-2, курган № 5. Процесс снятия насыпи

9-сур. Ұрысай-2, № 5 оба. Орталық жерлеу
Рис. 9. Урысай-2, курган № 5. Центральное погребение

10-сур. Ұрысай-2, № 5 оба. Темір қылыштың сынықтары
Рис. 10. Урысай-2, курган № 5. Фрагменты железного меча

11-сур. Ұрысай-2, № 5 оба. Құрбандық тасының сынықтары
Рис. 11. Урысай-2, курган № 5. Фрагменты каменного жертвенника

12-сур. Ұрысай-2, № 5 оба. Жебенің қола ұштары
Рис. 12. Урысай-2, курган № 5. Бронзовые наконечники стрел

бұзушылардан кек алмауы үшін ең құнды заттарды өздерімен бірге алып кетіп, ал кейбірін сындыруы мүмкін. Қазба жұмыстары кезінде адамның шашыраңқы сүйектері, керамика сынықтары, темір қылыш, құрбандық тасының сынықтары және бірнеше қола жебе ұштары табылды (10–12-сур.). Шамасы, жерлеудің үстінде оба салынғаннан кейін тоналған болуы керек, өйткені үйіндіден жануарлардың сүйектері мен тонаудан қалған қыш ыдыстардың сынықтары табылды.

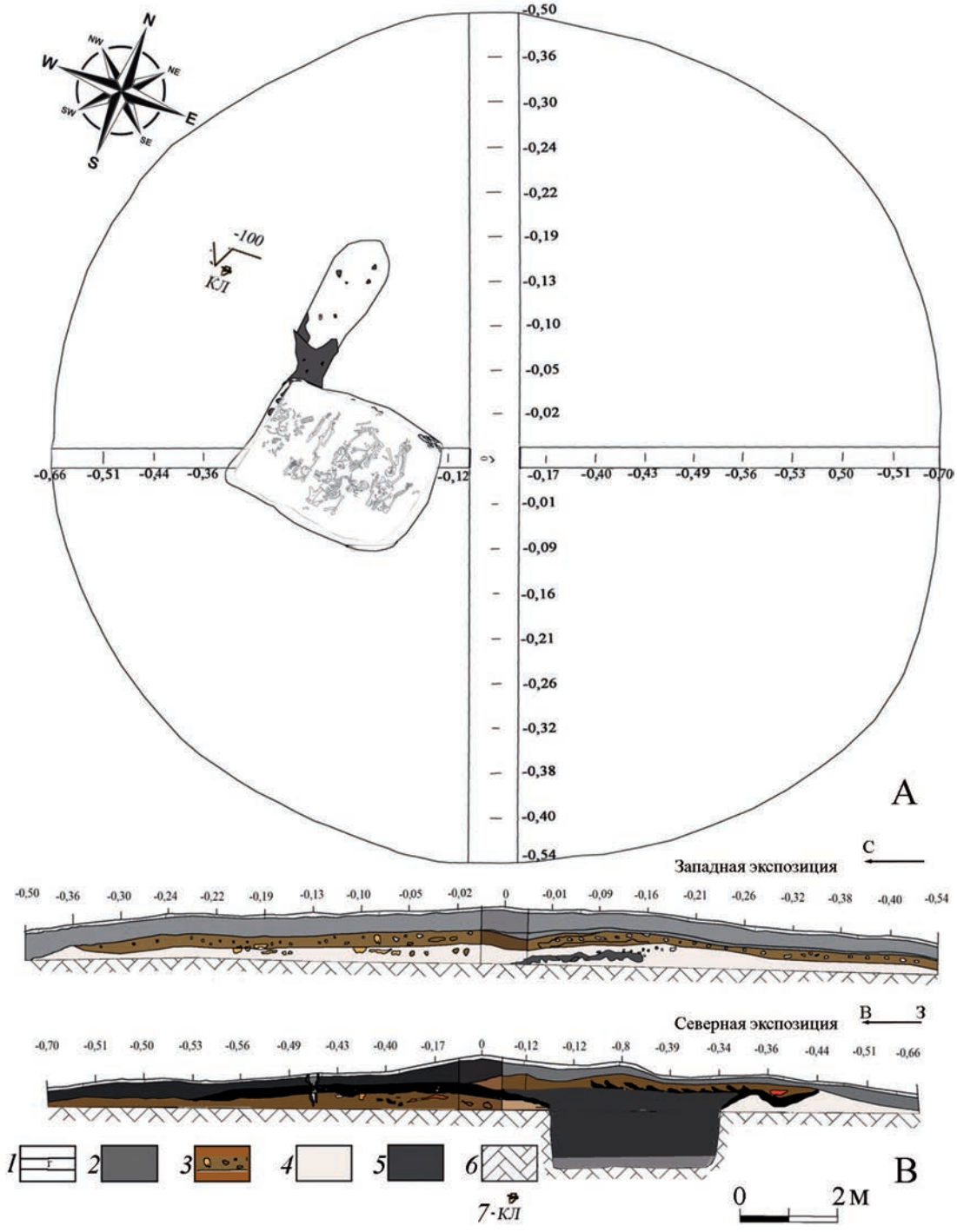
№ 14 оба екі рет бұзылған болып шықты. Оның диаметрі – 19 м, биіктігі – 0,6 м (13-сур.). Сірә, ол бастапқыда әлдеқайда үлкен болған, өйткені ол толықтай жыртылып, оның бетіне ағаштар отырғызылған (14–15-сур.). Қазба жұмыстары кезінде үйіндіден жылқының сүйектері табылды, ал батыс бөлігіндегі топырақ қара түске қаныққан (16-сур.). Бұл жерден отқа қатты күйген топырақ шықты. Батыс перифериядағы оба үйіндісін алған кезде жылқының бас сүйегі мен ат жабдығының бес қола заты табылды (17–18-сур.). Бұлардың бірі «Г» пішініндегі сулық, жыртқыш құстың иілген тырнағын бейнелейтін стильденген мүсіндік пішінде жасалған жүген қайыстарын тармақтайтын үш таратқыш және қанаттары бүктелген және алақан тәрізді жайылған құйрығы бар бүркіт басты жыртқыш бейнесі түріндегі бір маңдайлық салпыншақ.

Үйінді толығымен алынған кезде, орталықтан батысқа қарай қабір шұңқырының дақтары анықталды (ұзындығы – 3,7 м, ені – 2,9 м, тереңдігі – 1,2 м). Қара, кей жері сары-қоңыр және қызыл түстегі күйген топырақ іздері қабір камерасының түбіне дейін байқалды (19-сур.). Қазба жұмыстары кезінде қабірдің қазылғандығы белгілі болды, себебі адам мен жылқының сүйектері әр түрлі тереңдіктен табылды. Алайда жерлеу толығымен тоналмаған. Тіктөртбұрышты шұңқырдың түбінде төрт жауынгердің қаңқасы (№ 1–4) табылды, олардың бастары оңтүстікке қаратылып, қатарлап қойылған. Қаңқалар қатты бүлінген, сүйектер шашыраңқы және араласқан (20–21-сур.).

Шамасы, қарақшылар ең құнды заттарды өздерімен бірге алып, ал қалған заттар мен қаңқаларды шашып кеткен. Жерленген бас сүйектер араласып, сол немесе оң жақ иық деңгейінен табылды, ал бір бас сүйекті қабір шұңқырын жапқан топырақ арасына тастаған. Жауынгерлердің басының кесілуі өлімдеріне себеп болуы мүмкін немесе қатру прослеживается пятно прокалённой почвы, оставшееся от интенсивного горения (рис. 8). Под пятном выявлена могильная яма овальной формы (длина – 5,5 м, ширина – 3,7 м, глубина – 1,8 м), оказавшаяся полностью ограбленной (рис. 9). Древние грабители практически полностью разграбили погребение. Самые ценные вещи унесли с собой, а некоторые предметы, возможно, поломали, чтобы духи предков не смогли отомстить нарушителям гробницы. Так, в процессе раскопок обнаружены разрозненные кости человека, фрагменты керамики, железного меча, обломки каменного жертвенника и несколько бронзовых наконечников стрел (рис. 10–12). По-видимому, ограбление произошло уже после того, как над погребением был сооружён курган, так как в насыпи найдены кости животных и фрагменты керамики, оставшиеся после ограбления.

Дважды нарушенным оказался и ***курган № 14***. Его диаметр – 19 м, высота – 0,6 м (рис. 13). Скорее всего, изначально он был гораздо больше, так как подвергся активной распашке и на его поверхности высажены деревья (рис. 14; 15). В процессе раскопок в насыпи встречались кости лошади, а грунт в западной части насыщен чёрным цветом (рис. 16). Здесь тоже зафиксирован мощный прокал грунта от действия огня. При снятии насыпи в западной периферии обнаружен череп лошади и пять бронзовых предметов от конской узды (рис. 17; 18). Это один псалий «Г»-образной формы, три распределителя уздечных ремней в виде стилизованного скульптурного изображения загнутого когтя хищной птицы и одна подвеска-налобник в виде скульптурного изображения орлиноголового хищника со сложенными крыльями и расправленным хвостом в форме пальметки.

Когда насыпь полностью сняли, к западу от центра выявили пятно могильной ямы (длина – 3,7 м, ширина – 2,9 м, глубина – 1,2 м). Мощный прокал чёрного, местами жёлто-коричневого и красного цветов прослеживался до самого дна могильной камеры (рис. 19). В процессе раскопок выяснилось, что могила была потревожена, так как на разных глубинах выявлены кости человека и лошади. Однако погребение было ограблено не полностью. На дне подпрямоугольной ямы обнаружены скелеты четырёх мужчин-воинов (№ 1–4), которые были уложены вытянуто в ряд, головами на юг. Скелеты

13-сур. Ұрысай-2, № 14 оба: А –жоспар, В – кескіндер (1 – шым қабаты, 2 – үйінді, 3 – тығыздалып түзетілген аралас қабат, 4 – көмілген топырақ, 5 – күйген топырақ, 6 – материк, 7 – жылқы сүйектері және ат жүгені)

Рис. 13. Урысай-2, курган № 14: А – план, В – профили (1 – дёрн, 2 – насыпь, 3 – уплотнённый выровненный слой перемеса, 4 – погребённая почва, 5 – прокалённый грунт, 6 – материк, 7 – кости лошади и конская узда)

14-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Жалпы көрінісі (батысқа қараған көрінісі)
Рис. 14. Урысай-2, курган № 14. Общий вид (вид на запад)

15-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Жоғарыдан жалпы көрінісі
Рис. 15. Урысай-2, курган № 14. Общий вид сверху

16-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Үйіндіні алу сәті
Рис. 16. Урысай-2, курган № 14. Процесс снятия насыпи

рақшылар осылайша жерленгендердің рухтарына зиян келтірмеу үшін оларға тиіспеген (22–23-сур.).

Тоналғанына қарамастан, қару-жарақтар қалған, олардың бір бөлігі *in situ*[2] жатты. Айта кету керек, 2500 жыл ішінде органикалық материалдардан жасалған заттар қатты тозған немесе мүлдем сақталмаған, ал темір бұйымдарды тот басқан[3] (толығырақ: [Лукпанова и др. 2024а: 209–221]). Жауынгерлердің жанынан көбелек тәрізді балдағы, жолақ немесе антена тәрізді ұшы бар (24–26-сур.), ұзындығы 31,5-тен 44 см-ге дейінгі үш темір қысқа ақинақ-қылыш, қола ұштары бар жүзден астам жебенің қалдықтары (27-сур.), төрт темір пышақ (28-сур., *1–2, 4–5*), темір бұйым (пышақ?) (28-сур, *3*), үш тас қайрақ (29-сур, *1, 2, 4*), сүйектен жасалған қасық және басқалары (30-сур.) табылды. Қылыштар мен қорамсақтар жерленгендердің жанынан табылған моншақ пен жапсырмалармен безендірілген болуы мүмкін (31–33-сур.). Конус тәрізді кесілген, диаметрі – 3 см, ортасында өтіп кететін тесігі бар малахит болуы

сильно потревожены, кости смещены и перемешаны (рис. 20–21).

По-видимому, самые ценные предметы грабители забрали с собой, причём не почтительно разбросали вещи и части скелетов. К тому же черепа погребённых оказались смещёнными и находились на уровне их плеч с левой или правой стороны, а один череп нарушители бросили в грабительской воронке в засыпке могильной ямы. Возможно, воины были обезглавлены, что послужило причиной их смерти или грабители таким способом решили обезвредить духов погребённых, чтобы они не смогли им навредить (рис. 22–23).

Несмотря на ограбление, остались предметы вооружения, часть из них находились *in situ*[2]. Надо отметить, что за 2500 лет все вещи из органических материалов или сильно истлели или же вовсе не сохранились, а железные изделия сильно корродированы[3] (см. подробнее: [Лукпанова и др. 2024**а**:

[2] In situ – бұл белгі өзінің бастапқы орнынан қозғалмаған зат үшін қолданылады.

[3] Темірден жасалған заттар қатты тот басады, қабыршақтарға бөлініп кетеді.

[2] In situ – данное обозначение используется для предметов, не перемещённых со своего изначального места.

[3] Предметы из железа обычно сильно истлевают, распадаются на чешуйки.

17-сур. Ұрысай-2, № 14 оба.
Ат жүгенінің бөлшектері
Рис. 17. Урысай-2, курган № 14.
Детали конской узды

18-сур. Ұрысай-2, № 14 оба.
Ат жүгенінің бөлшектері
Рис. 18. Урысай-2, курган № 14.
Детали конской узды

19-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Қабір шұңқырының ізі
Рис. 19. Урысай-2, курган № 14. Пятно могильной ямы

да мүмкін, қара-жасыл түсті тастан жасалған бұйым ерекше (29-сур., *3;* 32–33-сур.). Заттың беті жылтыратылған, бір жағында радиалды ойықтар бар. Бұл бөлік қаруды безендіретін салпыншақ ретінде қолданылған немесе тұмар ретінде қызмет еткен болуы мүмкін.

Табылған заттардың көпшілігі қабірдің ортасында орналасқан № 2 жауынгердің жанынан та-

209–221]). При воинах найдены три железных коротких меча-акинака, длиной от 31,5 до 44 см, с бабочковидным перекрестием, брусковидным или антенным навершием (рис. 24–26), остатки более сотни стрел с бронзовыми наконечниками (рис. 27), четыре железных ножа (рис. 28, *1–2, 4–5*), железное изделие (нож?) (рис. 28, *3*), три каменных оселка (рис. 29, *1, 2, 4*), костяная ложечка и другое

былды (34-сур.). Оның кеуде деңгейінде жылқы мен адамның сүйектері үш қабатқа бүктелген, олардың арасында темір пышақ, сүйектен жасалған қасық және ілуге арналған тесігі бар тас қайрақтар табылды (28-сур., *4*; 29-сур., *2, 4*; 30-сур.). Қабір шұңқырының солтүстік қабырғасына жақын орналасқан жылқы мен қой сүйектері жерлеу тағамы ретінде қызмет етті. Жауынгердің белінің тұсынан жебелері бар қормасақ тәрізді қару, ақинақ және пышақ табылды (25-сур.; 27-сур.; 28-сур., *1*). Оның жеке заттарынан басқа, көрші жауынгерлерге тиесілі болуы мүмкін қару табылды. Бұл қысқа темір қылыш, темір пышақтар және қола жебе ұштары бар қорамсақ, олардың бір бөлігін тонаушылар жауынгердің денесіне және оның жанына шашып тастаған (24-сур.; 28-сур., *2*; 36-сур.). Жерлеу орнынан барлығы 127 әр түрлі типтегі қола ұштықтар: үш жүзді, үш қырлы, шығыңқы және ұңғылы, тіпті біреуі өте ежелгі[4] екі жүзді және шығыңқы ұңғылы.

№ 13 обадан қабірлер мен археологиялық олжалардың ең көп саны табылды [Лукпанова и др. 2024б]. Оның диаметрі 26 м, биіктігі 1 м (37–38-сур.). Обаның оңтүстік-батыс бөлігіндегі қазба кезінде қызыл саздан жасалған ыдыстың мойнының сынығы табылды, бұл қайтыс болғандарды еске алуға арналғанын көрсетеді (39-сур.).

Оба үйіндісін алып тастағаннан кейін астынан орталық бөлігінде С–О[5] бағыты бойынша төселген бөренелердің конструкциясы (диаметрі–0,15–0,3 м) табылды. Бұл конструкция қабірлердің айналасында орналасқан топырақтан жасалған шағын үйіндіге тіреледі (40–43-сур.). Ежелгі тонаушылар құрылысты қатты қиратқандықтан қабір үстіндегі конструкцияның дәл қандай болғанын түсіну қиын. Бұл тек орталық қабірдің айналасында салынған аласа сағана түрінде болды деп болжауға болады. Сағана қабырғалары топырақ кесектерінен жасалған, ал үсті С–О бағытында бөренелермен жабылған.

Барлығы № 13 обада төрт жерлеу орны, үшеуі орталық бөлігінде және біреуі солтүстік-шығыс бөлігінде шетінде болған.

(рис. 30). Мечи и колчаны, скорее всего, были украшены бусиной и подвеской (рис. 31–33), найденными рядом с погребёнными. Особенно интересно каменное изделие тёмно-зелёного цвета, возможно из малахита, усечённо-конической формы, диаметром – 3 см, со сквозным отверстием посередине (рис. 29, *3;* 32–33). Поверхность предмета заполирована, на одной стороне нанесены радиальные насечки. Возможно, это изделие использовалось как подвеска для украшения оружия или служила амулетом.

Большинство находок обнаружено при воине № 2, который находился посередине могилы (рис. 34). На уровне его груди в три слоя вперемежку были сложены кости лошади и человека, среди которых найдены железный нож, костяная ложечка и каменные оселки с отверстием для подвешивания (рис. 28, *4*; 29, *2, 4*; 30). В качестве заупокойной пищи служили части лошади и барана, кости которого найдены ближе к северной стенке могильной ямы. В области пояса воина найдено оружие в виде колчана со стрелами, меча и ножа (рис. 25; 27; 28, *1*). Помимо его личных предметов при нём найдено оружие, возможно принадлежащее соседним воинам. Это железный акинак, железный нож и колчан с бронзовыми наконечниками стрел, часть из них были разбросаны грабителями на теле воина и рядом с ним (рис. 24; 28, *2*; 36). Всего в погребении обнаружено 127 бронзовых наконечников различных типов: трёхлопастные, трёхгранные, с выступающей и внутренней втулкой, и даже один очень древний[4] с двумя лопастями и выступающей втулкой.

Наибольшее количество захоронений и археологических находок обнаружено в ***кургане № 13*** [Лукпанова и др. 2024**б**]. Его диаметр – 26 м, высота – 1 м (рис. 37; 38). В ходе раскопок в юго-западной части кургана найден фрагмент горлышка красноглиняного сосуда, что свидетельствует о совершении поминальной тризны в честь умерших (рис. 39).

Под насыпью кургана, после её снятия, в центральной части была зафиксирована конструкция из брёвен (диаметр – 0,15–0,3 м), выложенных по

[4] Немесе басқаша архаикалық, бұрынғы уақытқа тән (б.д.д. VII–VI ғғ.).

[5] Әдетте археологтар негізгі тараптарды осылай қысқартады. «С» әрпі Солтүстік, «О» – Оңтүстік дегенді білдіреді.

[4] Или иначе архаичный, характерный для более раннего времени (VII–VI вв. до н.э.).

20-сур. Ұрысай -2, № 14 оба. Орталық жерлеу орны
Рис. 20. Урысай-2, курган № 14. Центральное погребение

21-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Орталық жерлеу орнының жоспары
Рис. 21. Урысай-2, курган № 14. План центрального погребения

22-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Орталық жерлеу орны (1-қаңқа)
Рис. 22. Урысай-2, курган № 14. Центральное погребение (скелет 1)

Обаның дәл ортасында сағана астында ***1-жерлеу орны*** болды (44–45-сур.). Бұл дөңгелек пішінді, үстіне С–О бағытында бөренелермен жабылған үлкен қабір шұңқыры (ұзындығы – 4,45 м, ені – 3,85 м, тереңдігі – 1,32 м?). Қабірдің батыс бөлігін тонаушылар қатты қиратқан, дәл осы жерде тонаушылардың кіретін тесігі болған. Жерленген адамның сүйектері шұңқыр ішінде әр түрлі тереңдікте шашыраңқы болды, ал бас сүйегі мен жамбас сүйектері қабір камерасының орталық бөлігінің түбіне қойылған. Тонаушылар қабірден барлық заттарды алып кеткен. Таныстыру қазбасы кезінде қабір камерасының ішінен ешқандай зат табылмады.

направлению С–Ю[5]. Эта конструкция опиралась на небольшие валы из грунтовых блоков, расположенных вокруг могил (рис. 40–43). Древние грабители очень сильно разрушили это сооружение, поэтому трудно понять, как точно выглядела надмогильная конструкция. Можно только в общих чертах предположить, что она была в виде невысокого склепа, сооружённого вокруг центральной могилы. Стены склепа были сложены из грунтовых блоков. Сверху склеп перекрывался брёвнами, выложенными по направлению С–Ю.

Всего в кургане № 13 находилось четыре погребения, три – в центральной части и одно – у края, в северо-восточной части кургана.

В самом центре кургана под склепом находилось ***погребение 1*** (рис. 44–45). Это была большая могильная яма (длина – 4,45 м, ширина – 3,85 м, глубина – 1,32 м?) округлой формы, сверху перекрытая брёвнами, выложенными по направлению С–Ю. Западная часть могилы сильно разрушена грабителями, так как именно здесь находился грабительский лаз. Кости погребённого были разбросаны на разных глубинах в заполнении ямы, а череп и тазовые кости сложены на дне в центральной части могильной камеры. Грабители вынесли из могилы абсолютно все предметы. Из находок остался только фрагмент каменного оселка (рис. 46–47).

23-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Орталық жерлеу орны (2-қаңқа)
Рис. 23. Урысай-2, курган № 14. Центральное погребение (скелет 2)

[5] Обычно так археологи сокращённо пишут стороны света. Буква «С» означает север, «Ю» – юг.

24-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Темір қылыш (2-қаңқа)

Рис. 24. Урысай-2, курган № 14. Железный меч (скелет 2)

25-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Темір қылыш (2-қаңқа)

Рис. 25. Урысай-2, курган № 14. Железный меч (скелет 2)

26-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Темір қылыш (3-қаңқа)

Рис. 26. Урысай-2, курган № 14. Железный меч (скелет 3)

27-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Қола жебе ұштары (2-қаңқа)

Рис. 27. Урысай-2, курган № 14. Бронзовые наконечники стрел (скелет 2)

былған заттардан тек тас қайрақ сынығы ғана қалған (46–47-сур.).

Ал жанындағы жерлеу орыны тоналмаған. Орталық шұңқырдың жанында оңтүстік-шығысқа қарай ***2-жерлеу орны*** анықталды (48–49-сур). Сопақша пішінді қабір шұңқырының (ұзындығы – 3,80 м, ені – 3,10 м, тереңдігі – 1,35 м) үсті С–О бағытында бөренелермен жабылған. Бөренелер қабірдің солтүстік және оңтүстік қабырғаларында жасалған жиектерге төселіп, үсті ағаш қабығымен жабылған. Топырақ үйінділерінің салмағымен бөрене құлаған, бірақ қабір бүлінбеген.

Келесі жерлеу орны өте ерекше болды: бірінші және екінші жерлеу орындарындағы қабір жіңішке өтпе арқылы жалғасқан, төбесі ағаш тақтайлармен жабылған (50-сур.). Батыс жағындағы дәліздің сынған жапсырма ыдыс табылды (51-сур.).

Қабір шұңқыры тазартылғаннан кейін түбінен ер мен әйелдің екі қаңқасы табылды (52–53-сур.). Олар арқасымен созылып, басы аздап оңтүстікке қарай қисайтылып батысқа қаратылып жатқызылған. Ер адам оңтүстік қабырға жанында (54-сур.). Оның белінің тұсынан балдағы бүршік пішінді, ұштығы тік бұрышты темір ақинақтың ұзындығы 38 см (55-сур.), үстінен 79 қола ұңғылы жебе ұштары мен жебе сабы бар (56-сур.) толықтай шіріп жойылған қорамсақ немесе жебе салғыш табылды. Жебе ұштары негізінен массивті, үш жүзді, үшбұрышты және бас жағы доғал пішінді, оның үстіне біріншісі үлкенірек болып шықты.

Қабірдің солтүстік қабырғасындағы ер адамға қарама-қарсы егде жастағы әйел жерленген (57-сур.), қабірдің түбіне бор немесе әктас мол себілген, ақ түс тазарту күшін бейнелейді. Әйелді де арғы өмірге әртүрлі заттармен бірге көмген, қолына қола білезіктер тағылған (58-сур.), мойын тұсынан түрлі-түсті шыны моншақтардан жасалған алқа табылды (59–61-сур.). Олар ақ-көк және қара көздері бар сары, сұр, жасыл түсті моншақтар; қою көк және ақ шыныдан жасалған қырлы моншақтар, сондай-ақ көк және ашық қоңыр түсті бөшке тәрізді моншақтар.

Әйелдің сол жағынан оралған қызыл матаның (62–63-сур.) іздері бар темір құралдар жиынтығы табылды. Жиынтықта ұстағышында ағаш қалдықтары бар екі пышақ, темір біз және ине болды. Әйелдің бас жағында үш аяқты шағын тас құрбан-

Однако соседние захоронения оказались нетронутыми. Рядом с центральной ямой, к юго-востоку было зафиксировано ***погребение 2*** (рис. 48–49). Могильная яма овальной формы (длина – 3,80 м, ширина – 3,10 м, глубина – 1,35 м), сверху была перекрыта брёвнами, уложенными по направлению С–Ю. Брёвна опирались на уступы, сделанные в северной и южной стенках могилы, а сверху были покрыты корой. Под тяжестью грунтовых блоков перекрытие обвалилось, однако не нарушило захоронение.

Весьма необычным оказалось следующее: могилы погребений 1 и 2 соединены небольшим узким проходом, который был перекрыт деревянными плашками (рис. 50). В проходе с западной стороны обнаружен разбитый лепной сосуд (рис. 51).

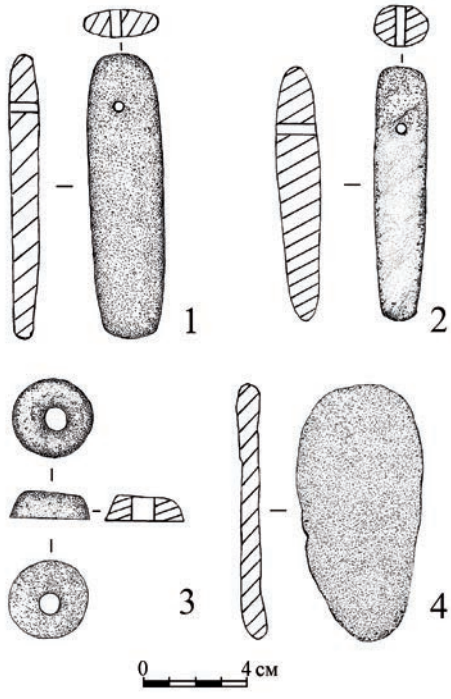
Когда могильная яма была расчищена, на дне обнаружили два скелета мужчины и женщины (рис. 52–53). Они были уложены вытянуто на спине, головой на запад с небольшим отклонением к югу. Мужчина находился у южной стенки (рис. 54). В районе его пояса найдено оружие. Это железный акинак, длиной 38 см с почковидным (?) перекрестием и брусковидным навершием (рис. 55), поверх которого находился полностью истлевший колчан или горит с 79 бронзовыми втульчатыми наконечниками и остатками древков от стрел (рис. 56). Наконечники в основном массивные, трёхлопастные, с треугольной и сводчатой формой головки, причём первых оказалось больше.

Напротив мужчины у северной стенки могилы находилось захоронение пожилой женщины (рис. 57), дно могилы под ней было обильно посыпано мелом или известью: белый цвет символизировал очистительную силу. Для загробной жизни женщину снабдили различными вещами. На запястьях рук были надеты бронзовые браслеты (рис. 58), в области шеи найдено ожерелье из разноцветных стеклянных бусин (рис. 59–61). Это жёлтые, серые, зеленоватые бусины с бело-синими и чёрными глазка́ми; ребристые бусины из тёмно-синего и белого стекла, а также бочонковидные голубого и светло-коричневого цветов.

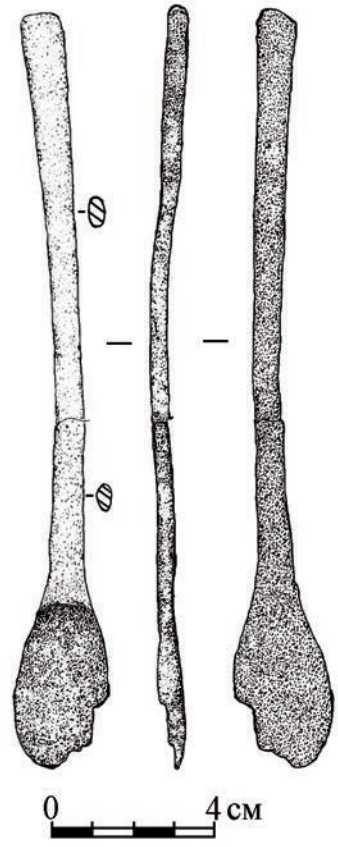
С левой стороны женщины обнаружен набор железных инструментов со следами ткани красного цвета, вероятно, они были завёрнуты в неё (рис. 62–63). В набор входили два ножа с остат-

28-сур. Ұрысай-2, № 14 оба.
Темір пышақтар: 1–4 – 2-қаңқа, 5 – 1-қаңқа
Рис. 28. Урысай-2, курган № 14.
Железные ножи: 1–4 – скелет 2, 5 – скелет 1

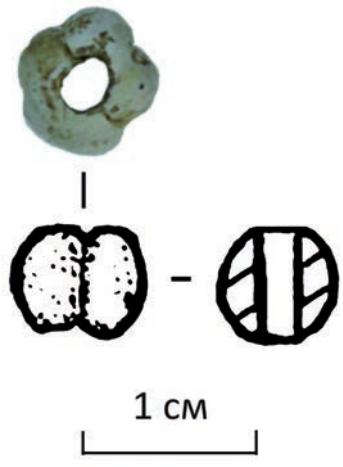
29-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Тастан жасалған олжалар: 1, 2, 4 – қайрақтар, 3 – салпыншақ (?) (1, 3 – 1-қаңқа; 2, 4 – 2-қаңқа)
Рис. 29. Урысай-2, курган № 14. Находки из камня: 1, 2, 4 – оселки, 3 – подвеска (?) (1, 3 – скелет 1; 2, 4 – скелет 2)

30-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Сүйектен жасалған қасық (2-қаңқа)
Рис. 30. Урысай-2, курган № 14. Костяная ложечка (скелет 2)

ками дерева на рукояти, железное шило и игла. У изголовья женщины стоял каменный округлый алтарик на трёх ножках (рис. 64–65). Алтарик (или как его ещё называют – жертвенник) был изготовлен в зверином стиле: на внешней стороне бортика изображены шесть пар полукружьев и животные, вероятно, сайгаки, а ножки оформлены в виде морды кабана (см. подробнее: [Лукпанова и др. 2023: 177–197]).

Рядом с жертвенником справа стояла деревянная шкатулка (рис. 66). Она сильно истлела и чтобы сохранить её, а также как можно лучше изучить, шкатулка была аккуратно извлечена из могилы

31-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Шыныдан жасалған моншақ (3-қаңқа)
Рис. 31. Урысай-2, курган № 14. Стеклянная бусина (скелет 3)

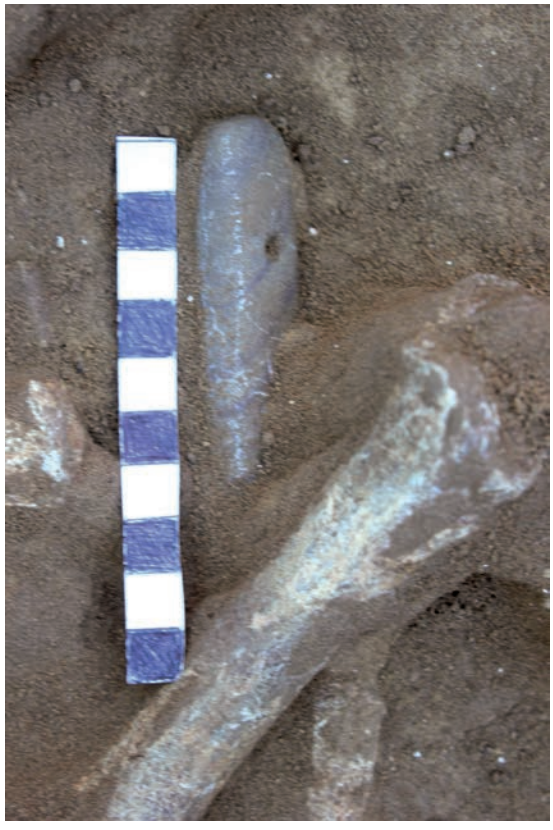
33-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Тастан жасалған салпыншақ (?) (1-қаңқа)
Рис. 33. Урысай-2, курган № 14. Каменная подвеска (?) (скелет 1)

32-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Тас салпыншақ (?) (1-қаңқа)
Рис. 32. Урысай-2, курган № 14. Каменная подвеска (?) (скелет 1)

34-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. 2-қаңқа
Рис. 34. Урысай-2, курган № 14. Скелет 2

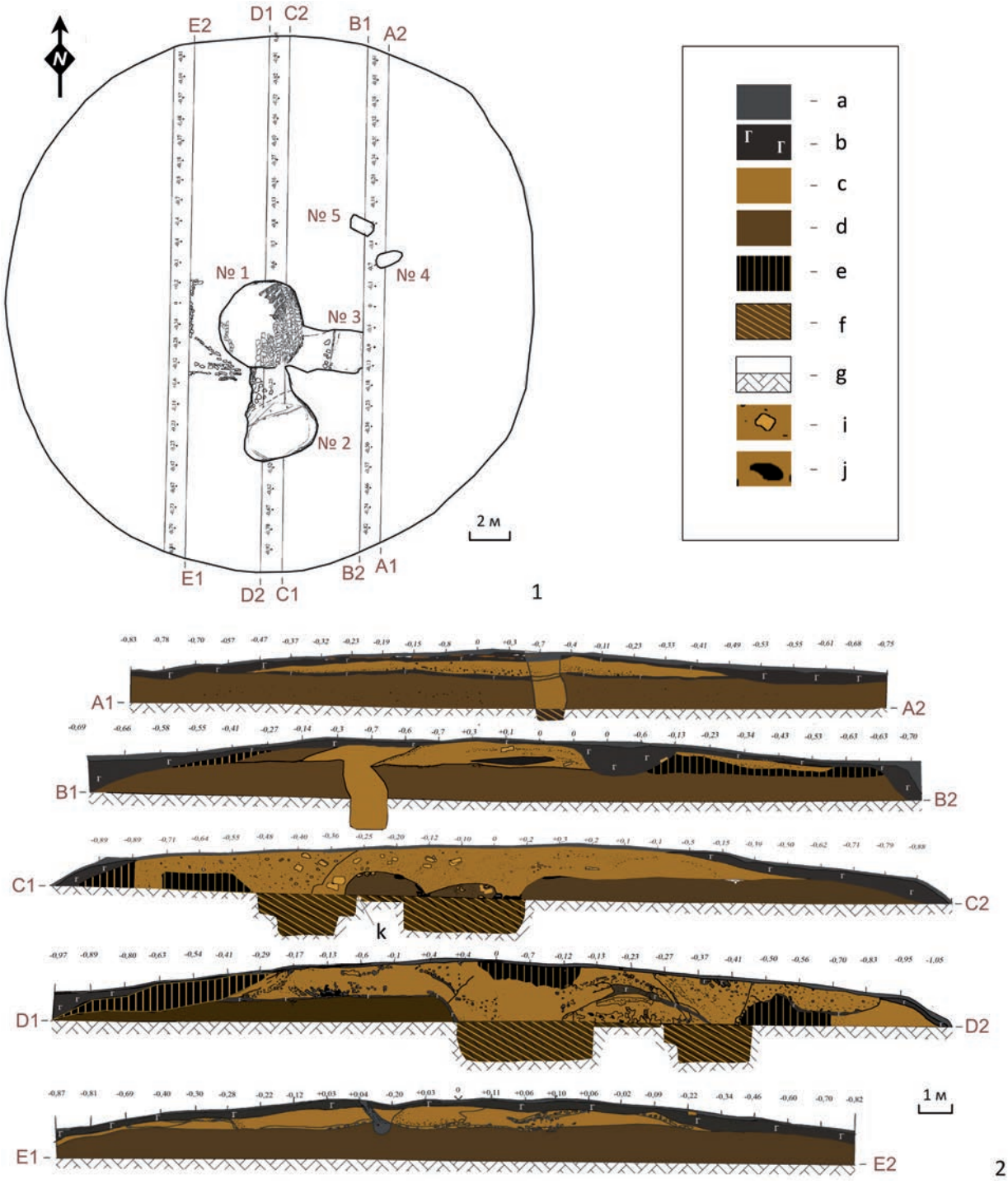
35-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Тас қайрақ (2-қаңқа)
Рис. 35. Урысай-2, курган № 14. Каменный оселок (скелет 2)

36-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Жебе ұштары (2-қаңқа)
Рис. 36. Урысай-2, курган № 14. Наконечники стрел (скелет 2)

37-сур. Ұрысай-2, № 13 оба. Жалпы көрінісі (шығысқа қараған көрінісі)
Рис. 37. Урысай-2, курган № 13. Общий вид (вид на восток)

38-сур. Ұрысай-2, № 13 оба: 1 – жоспар; 2 – кескін (a – шым қабаты, b – гумус, c – обаның үйіндісі, d – көмілген топырақ, e – қара топырақ, f – шұңқырдың толтырмасы, g – материк, i – саз блоктары, j – ағаш, k – керамикалық ыдыс)

Рис. 38. Урысай-2, курган № 13: 1 – план; 2 – профиль (a – дёрн, b – гумус, c – насыпь кургана, d – погребённая почва, e – чернозём, f – заполнение ямы, g – материк, i – глиняные блоки, j – дерево, k – керамический сосуд)

дық үстелі тұрды (64–65-сур.). Құрбандық үстелі аң стилінде жасалған: сыртында алты жұп жартылай шеңбер және үш жануар, ақбөкендер бейнеленген болуы керек, ал аяқтары қабанның тұмсығымен безендірілген (толығырақ қараңыз: [Лукпанова и др. 2023: 177–197]).

Құрбандық тасының оң жақ жанынан ағаш қобдиша табылды (66-сур.). Ол қатты бүлінген және оны сақтау үшін, сондай-ақ мүмкіндігінше жақсы зерттеу үшін қобдишаны қабірден топырақпен бірге (монолитпен)[6] мұқият алынды. Содан кейін осы топырақпен бірге алынған қобдиша магнитті-резонанстық томографпен сканерлеу арқылы зерттелді (толығырақ қараңыз: [Lukpanova et. al. 2024: 105–126; Лукпанова и др. 2024б]).

Қақпағы бар қобдиша тікбұрышты пішінді (ұзындығы – 28 см, ені – 25 см, биіктігі – 11 см), теректің жұқа тақтайларынан жасалған (67-сур.). Оның беті лакқа ұқсайтын қара затпен жабылған. Қобдишаның ішінен әртүрлі заттар табылды. Беткі жағында екі кең дискіде қалыңдатылған және дөңес ортасы бар қатты тоттанған қола айна болды (68-сур.). Ол қобдишаның диагоналі бойында орналасқан, табиғи бұзылудың салдарынан тұтқасы мен дискісі бірнеше жерде сынған. Қобдишаның бұрышында, айнаның оң жағында органикалық материалдан жасалған болуы мүмкін (биіктігі – 4,3 см, диаметрі – 4 см) тегістелген шағын ыдыс тұрды (69-сур.). Мойыны шұңқыр тәрізді, денесі 12 тік қабырға түрінде безендірілген, кең каннелюрлердің бірдей санын құрайды. Ыдыстың астында жібек жіппен[7] тігілген тері бөлшегі жабысқан (70-сур.). Айнаның сол жағынан, ішінде қызыл бояу іздері бар және көлденең жиектермен безендірілген сабы сақталған сопақша пішінді кішкене ағаш қасықтың басы[8] шықты (71-сур.). Айна астынан, биіктігі – 8,3 см, тегістеу іздері бар трапеция тәрізді кедр ағашы кесігі табылды (72-сур.). Айта кетейік, бастапқыда айна қызыл киізден жасалған қапшықта болған болуы мүмкін, бұған айнаға ти-

39-сур. Ұрысай-2, № 13 оба. Керамикалық ыдыстың ернеу сынығы
Рис. 39. Урысай-2, курган № 13. Фрагмент венчика от гончарного сосуда

монолитом[6]. Затем блок исследован при помощи сканирования магнитно-резонансным томографом (см. подробнее: [Lukpanova et. al. 2024: 105–126; Лукпанова и др. 2024**б**]).

Шкатулка с крышкой имела прямоугольную форму (длина – 28 см, ширина – 25 см, высота – 11 см) и была изготовлена из тонких дощечек тополя (рис. 67). Её поверхность покрыта чёрным веществом, напоминающим лак. Внутри шкатулки обнаружены различные предметы. Сверху лежало сильно корродированное бронзовое зеркало с двумя широкими валиками-утолщениями на диске и выпуклым центром (рис. 68). Оно располагалось по диагонали шкатулки, ручка и диск оказались сломаны в нескольких местах, по всей видимости, это следствие естественного разрушения. Справа от зеркала, в углу шкатулки, стоял сплющенный миниатюрный сосудик (высота – 4,3 см, диаметр – 4 см), возможно, из органического материала (рис. 69). Горловина воронковидной формы, тулово оформлено в виде 12 вертикальных рёбер, образующих такое же количество широких каннелюр. Под сосудиком зафиксирован фрагмент кожи со швом шёлковой нитью[7] (рис. 70). Слева от зеркала обнаружена маленькая деревянная ложечка, от

[6] Топырақпен бірге – бұл қазбадан затты топырақпен бірге, тазартусыз алуды білдіреді.

[7] Павлодар педагогикалық университетінің «Margulan centre» «Эксперименттік археология зертханасының» анықтамалары, ғылыми қызметкер Т.Н. Крупа.

[8] Басы – қасықтың функционалды бөлігі.

[6] Монолитом – означает извлечение предмета из раскопа целым блоком вместе с грунтом, без расчистки.

[7] Определения «Лаборатории экспериментальной археологии» «Margulan centre» Павлодарского педагогического университета, научный сотрудник Т.Н. Крупа.

40-сур. Ұрысай-2, № 13 оба. Қабір үсті құрылымының қалдықтары мен қабір шұңқырларының контурлары бар жерлеу алаңы (оңтүстікке қараған көрінісі)
Рис. 40. Урысай-2, курган № 13. Погребальная площадка с контурами могильных ям и остатками надмогильной конструкции (вид на юг)

41-сур. Ұрысай-2, № 13 оба. Жерлеу алаңындағы топырақ үйіндісінің бір бөлігі
Рис. 41. Урысай-2, курган № 13. Часть грунтового вала на погребальной площадке

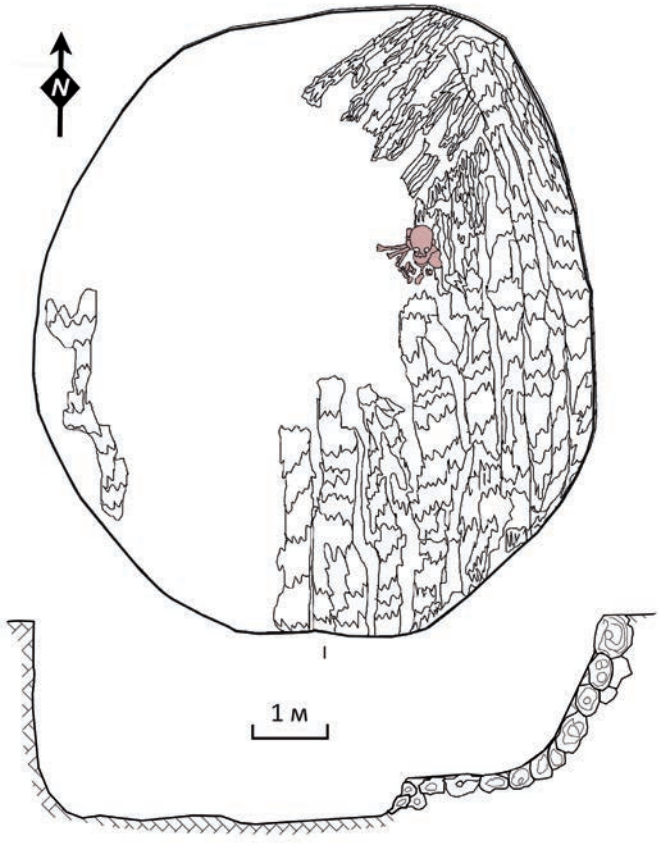
42-сур. Ұрысай-2, № 13 оба. Қабір үсті құрылымының қалдықтары мен қабір шұңқырларының контурлары бар жерлеу алаңы (солтүстік-батысқа қараған көрінісі)
Рис. 42. Урысай-2, курган № 13. Погребальная площадка с контурами могильных ям и остатками надмогильной конструкции (вид на северо-запад)

43-сур. Ұрысай-2, № 13 оба. Ағаш құрылымының қалдықтары бар топырақ үйіндісінің бір бөлігі
Рис. 43. Урысай-2, курган № 13. Часть грунтового вала с остатками деревянной конструкции

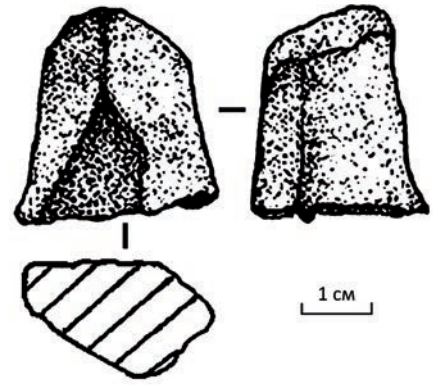
44-сур. Ұрысай-2, № 13 оба. № 1 қабір шұңқыры (№ 1 жерлеу орны)
Рис. 44. Урысай-2, курган № 13. Яма № 1 (погребение № 1)

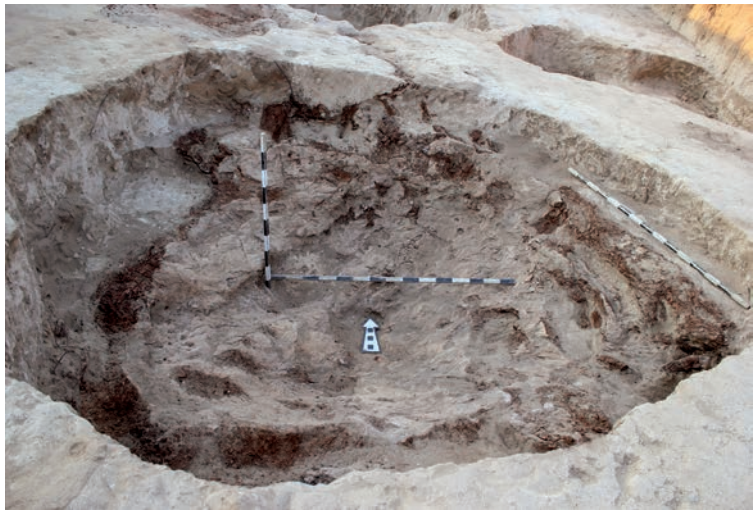
45-сур. Ұрысай-2, № 13 оба. № 1 қабір шұңқыры (№ 1 жерлеу орны). Жоспар және кескін
Рис. 45. Урысай-2, курган № 13. Яма № 1 (погребение № 1). План и профиль

46-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 1 жерлеу орны. Тас қайрақ бөлшегі
Рис. 46. Урысай-2, курган № 13, погребение № 1. Фрагмент каменного оселка

47-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 1 жерлеу орны. Тас қайрақ бөлшегі
Рис. 47. Урысай-2, курган № 13, погребение № 1. Фрагмент каменного оселка

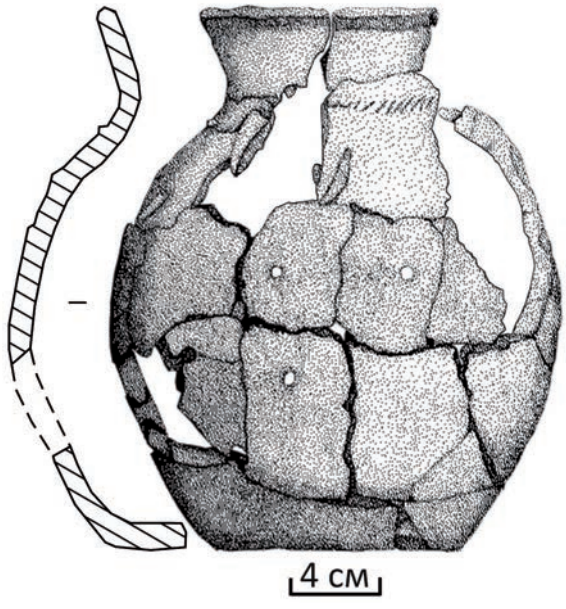
48-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 шұңқыр (№ 2 жерлеу орны). Шұңқыр жабындысын тазалау
Рис. 48. Урысай-2, курган № 13, яма № 2 (погребение № 2). Расчистка перекрытия ямы

49-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 қабір шұңқыры (№ 2 жерлеу орны). Шұңқырдың жабындысын тазалау
Рис. 49. Урысай-2, курган № 13, яма № 2 (погребение № 2). Расчистка перекрытия ямы

50-сур. Ұрысай-2, № 13 оба. № 1 және 2 шұңқырлар арасындағы өткел
Рис. 50. Урысай-2, курган № 13. Проход между ямами № 1 и 2

51-сур. Ұрысай-2, № 13 оба. № 1 және 2 шұңқырлар арасындағы өткелден табылған керамикалық ыдыс
Рис. 51. Урысай-2, курган № 13. Керамический сосуд из прохода между ямами № 1 и 2

которой сохранились черпало[8] овальной формы со следами красной краски и ручка, оформленная поперечным рифлением (рис. 71). Под зеркалом зафиксирован кедровый брусок трапециевидной формы, высотой – 8,3 см со следами заглаживания (рис. 72). Добавим, что изначально зеркало скорее всего находилось в красном войлочном чехле, о чём свидетельствуют остатки красного войлока, зафиксированные на верхней стороне бруска, в том месте где он соприкасался с зеркалом (рис. 73). Под зеркалом, рядом с бруском, найден также маленький свёрток ткани, сложенный в несколько слоёв и окрашенный в красный цвет (рис. 74). Два из трёх типов волокон ткани определены как шёлк[9] (см. подробнее: [Lukpanova et. al. 2024]).

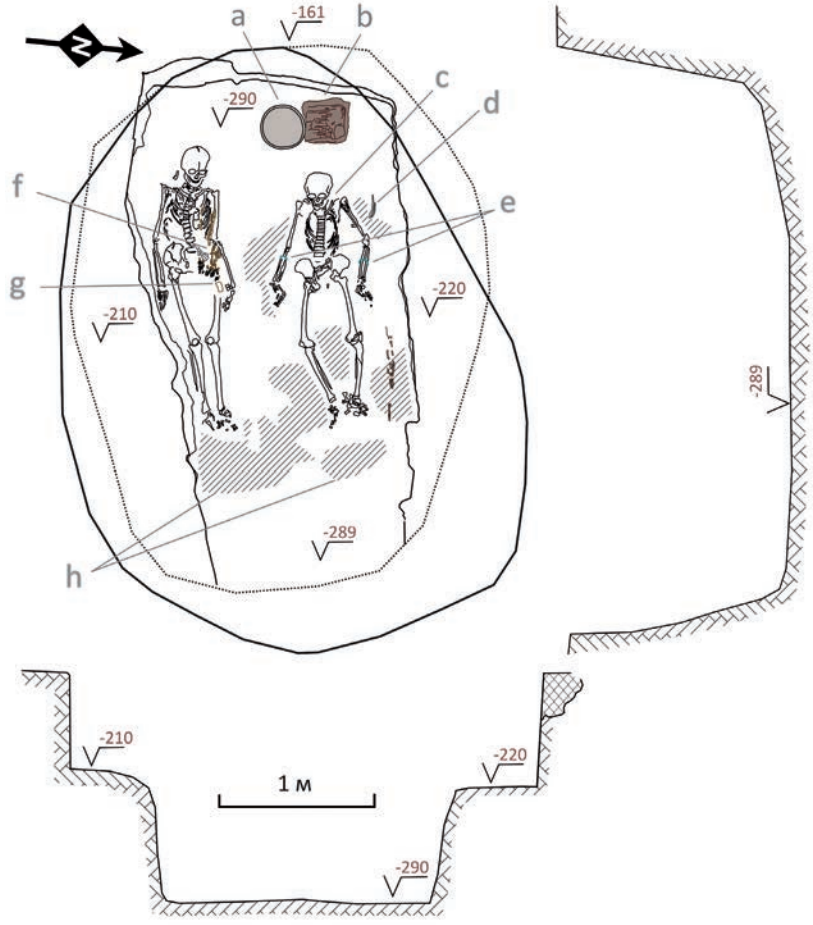
К востоку от центрального погребения 1, рядом, было зафиксировано ещё одно погребение (***погребение 3***). Захоронение находилось в могильной яме, которую условно можно разделить на две части: западную и восточную (рис. 75–76). Западная была гораздо глубже (1 м), чем восточная (0,5 м) и оказалась пустая, то есть ни находок, ни следов погребения в ней не зафиксировано. Возможно – это кенотаф – символическое захоронение, когда

[8] Черпало – функциональная часть ложечки.

[9] Исследования ткани продолжаются, поэтому полученные результаты предварительные.

52-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны
Рис. 52. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2

53-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Жоспар және кескін:
a – шағын құрбандық тасы,
b – ағаш қобдиша,
c – шыны моншақтар,
d – темір құралдар жиынтығы,
e – қола білезіктер,
f – қорамсақ (горит?) жебелерімен,
g – темір қылыш,
h – бор ұнтағы

Рис. 53. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. План и профиль:
a – каменный алтарик,
b – деревянная шкатулка,
c – стеклянные бусы,
d – набор железных инструментов,
e – бронзовые браслеты,
f – колчан (горит ?) со стрелами,
g – железный меч,
h – меловая посыпка

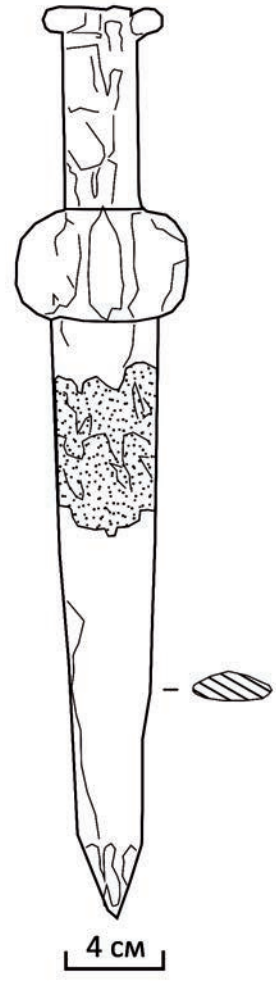

54-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Ер адамның қаңқасы
Рис. 54. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Скелет мужчины

ген жерде, ағаштың жоғарғы жағына жабысқан қызыл киіздің қалдықтары дәлел бола алады (73-сур.). Айна астында, ағаштың жанында бірнеше қабатқа бүктелген және қызыл түске боялған матаның кішкене орамы болды (74-сур.). Мата талшықтарының үш талының екеуі жібек ретінде анықталды[9] (толығырақ қараңыз: [Lukpanova et. al. 2024: 105–126].

Орталық 1-жерлеу орнынан шығысқа қарай, жанынан тағы бір жерлеу орны ***(3-жерлеу орны)*** тіркелді. Жерлеу қабір шұңқырында болды, оны шартты түрде екі бөлікке бөлуге болады – батыс және шығыс (75–76-сур.). Батыс бөлігі шығысқа (0,5 м) қарағанда әлдеқайда терең (1 м) және бос болып шықты, яғни ол жерден табылған заттар

человек умирает на чужбине или далеко и нет возможности его похоронить на родовом могильнике. Но могли быть и другие неизвестные нам причины этого. Восточная яма имела овальную форму (длина – 2,3 м, ширина – 1,2 м, глубина – 0,5 м). В могиле обнаружено погребение мужчины-воина, уложенного вытянуто на спине, головой на юг с отклонением к западу (рис. 77). Его также снабдили различными вещами, в основном вооружением. Так, поперек пояса находился сильно корродированный железный акинак длиной 41 см с бабочковидным перекрестием (рис. 78, *1–2*). Чуть выше меча обнаружены фрагменты плохо сохранившегося железного ножа (рис. 78, *3*). С левой стороны скелета найден набор с 32 бронзовыми наконечниками стрел и остатками древков (рис. 79). В основном это трёхлопастные наконечники с выступающей и внутренней втулкой, но также найден один двухлопастной наконечник и один очень необычный с длинной втулкой и короткой овально-ромбической трёхлопастной головкой с массивными рёбрами-лопастями. Нет сомнения в том, что стрелы изначально были в колчане или горите, который не сохранился. В нём также находились плоское треугольное точило из камня (рис. 78, *7*), костяные проколка и трубочка (рис. 78, *4–5*).

55-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Темір қылыш
Рис. 55. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Железный меч

Погребение 4 обнаружено в северо-восточной периферии кургана. Оно впускное, это значит было

[9] Матаны зерттеу әлі жүргізілуде, сондықтан алынған нәтижелер алдын ала болып табылады.

56-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Жебе ұштары бар қорамсақ (ағаш қорамсақ?) қалдықтары

Рис. 56. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Остатки колчана (горита?) с наконечниками стрел

57-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Әйел адамның қаңқасы

Рис. 57. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Скелет женщины

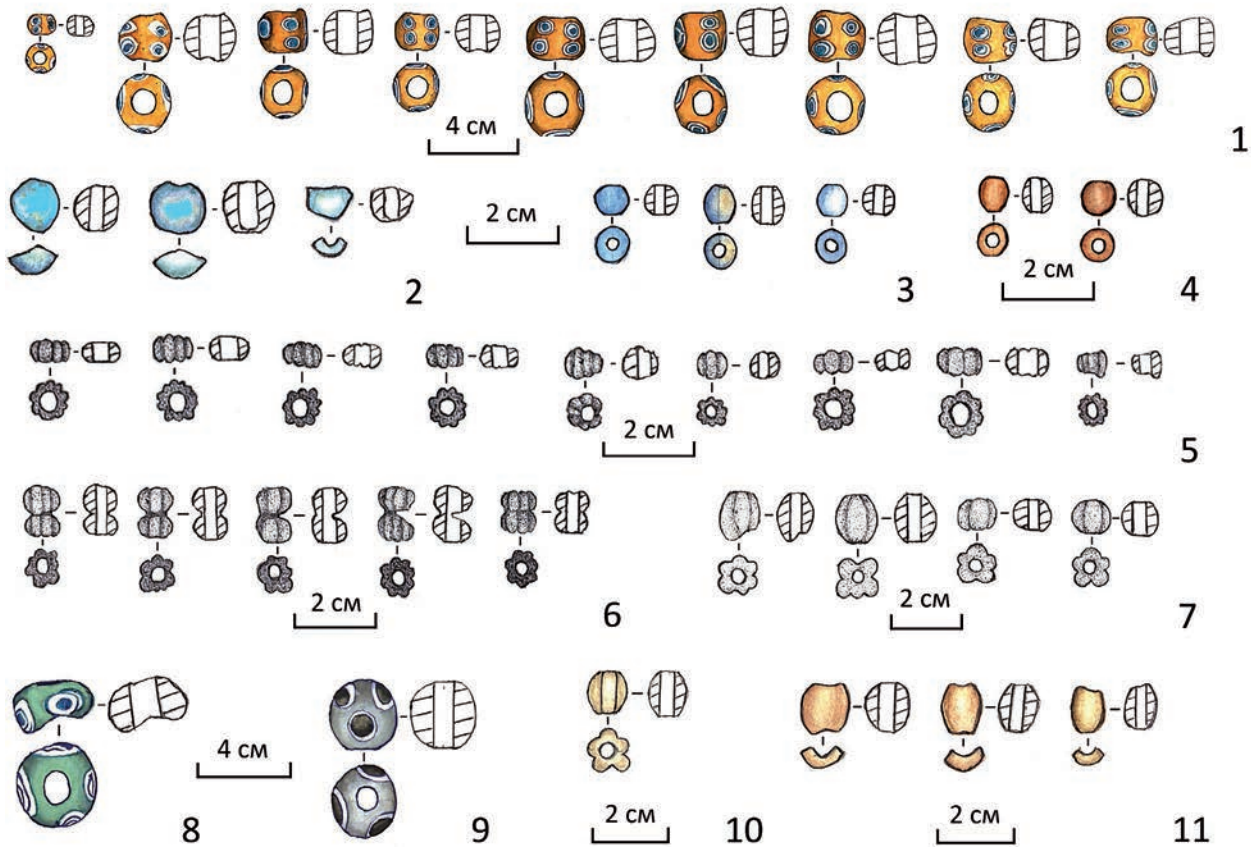
58-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Қола білезіктер
Рис. 58. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Бронзовые браслеты

59-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Әйел адам қаңқасының мойын тұсында шашылған моншақтар
Рис. 59. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Россыпь бусин в районе шеи скелета женщины

60-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Моншақтар
Рис. 60. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Бусы

61-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Моншақтар
Рис. 61. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Бусы

да, жерлеу іздері де тіркелмеген. Мүмкін бұл кенотаф-символдық жерлеу болуы мүмкін, егер адам басқа елде немесе алыс жерде қайтыс болса және оны ата-баба қорымына жерлеуге мүмкіндік болмаса жасалатын жерлеу. Бірақ мұның бізге белгісіз басқа себептері болуы да мүмкін. Шығыс шұңқыры сопақша пішінді (ұзындығы – 2,3 м, ені – 1,2 м, тереңдігі – 0,5 м). Қабірден басы оңтүстікке бағытталып батысқа қарай аздап қисайып, арқасымен созылып жатқызылған жауынгер ер адам табылды (77-сур). Оны да әртүрлі заттармен, негізінен қару-жарақпен қамтамасыз еткен. Белдіктің бойында көбелек тәрізді айқаспалы балдағы бар ұзындығы 41 см болатын қатты тоттанған темір ақинақ жатты (78-сур., *1–2*). Қылыштан сәл жоғары нашар сақталған темір пышақтың сынықтары (78-сур., *3*), қаңқаның сол жағынан 32 қола жебе ұштары мен сабының қалдықтары бар жиынтық табылды (79-сур.). Бұл негізінен шығыңқы және ұңғылы

совершено уже после того как сооружена насыпь (рис. 80–81). Об этом свидетельствуют данные стратиграфии, то есть следы нарушения слоёв насыпи, отличающиеся более тёмным цветом грунта. Погребение совершено в могильной яме овальной формы, небольших размеров (длина – 1,40 м, ширина – 0,70 м, глубина – 0,4 м), перекрытой деревянными плахами, остатки которых зафиксированы в восточной части могильной ямы.

В яме находилось погребение девочки-подростка, уложенной вытянуто на спине, головой на юго-запад (рис. 82). Кости скелета сохранились не полностью, так как захоронение оказалось сильно потревожено грызунами – сохранились череп, позвонки и несколько рёбер (рис. 83). На шее девочки была надета бронзовая цельнолитая гривна в 1,5 оборота с заходящими концами (рис. 84–85). Окончания гривны выполнены в зооморфном стиле в виде стилизованной скульптуры головы како-

62-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Мата қалдықтары бар темір құралдарының жиынтығы
Рис. 62. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Набор железных инструментов с остатками ткани

63-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Темір құралдарының жиынтығы (пышақтар, біз, ине)
Рис. 63. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Набор железных инструментов (ножи, шило, игла)

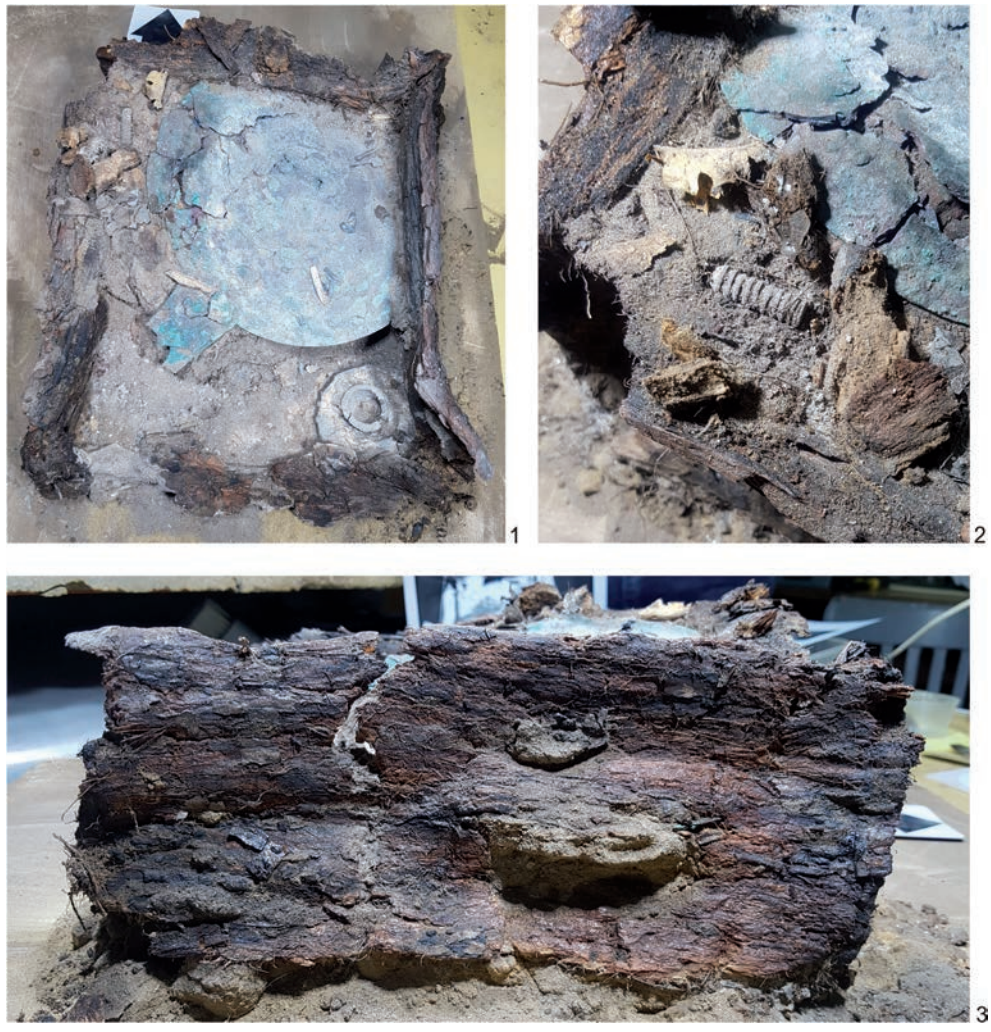
64-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Үш аяқты шағын құрбандық үстелі
Рис. 64. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Каменный алтарик на трёх ножках

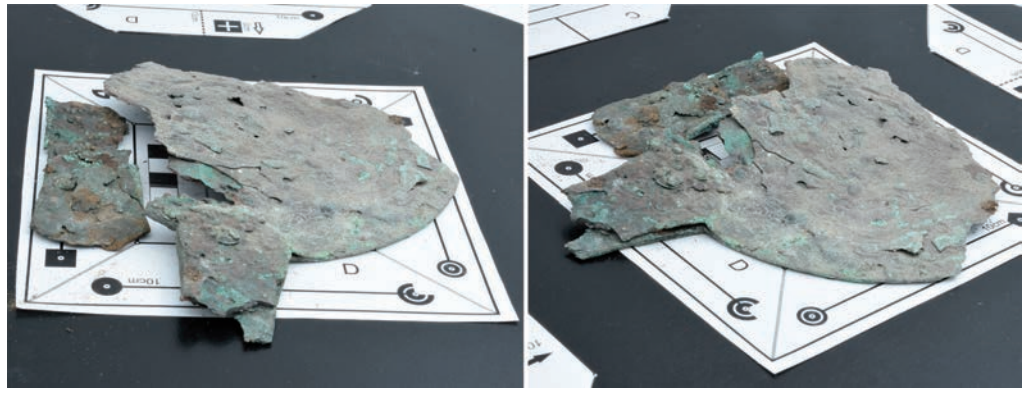
65-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Үш аяқты шағын құрбандық үстелі
Рис. 65. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Каменный алтарик на трёх ножках

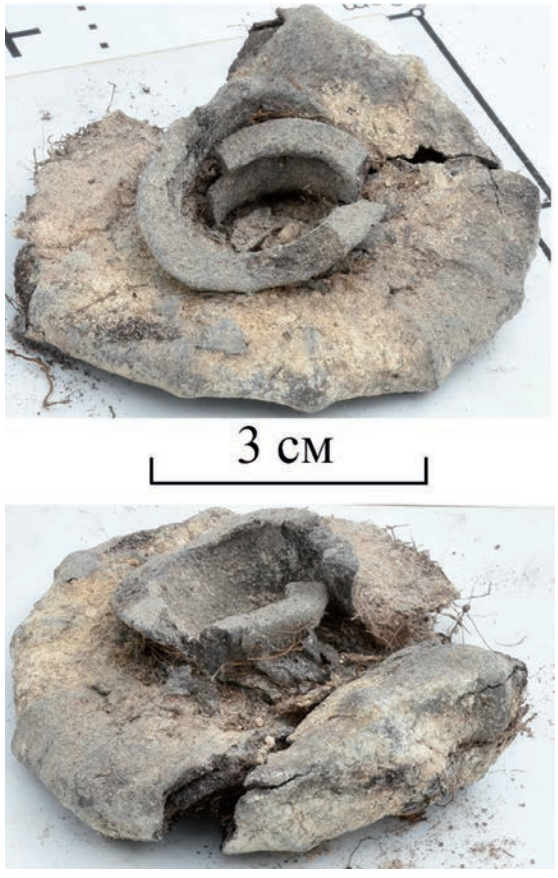
66-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Ағаш қобдиша
Рис. 66. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Деревянная шкатулка

67-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Ағаш қобдиша және оның ішіндегі бұйымдар (абыз әйелдің ғұрыптық жиынтығы)
Рис. 67. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Деревянная шкатулка и её содержимое (ритуальный набор жрицы)

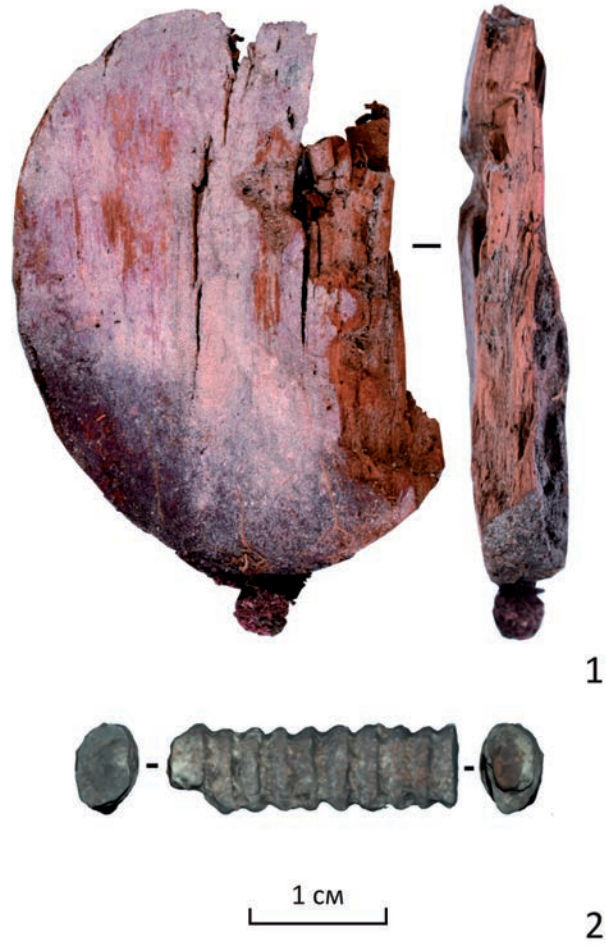

68-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Қобдишадағы заттар. Қола айна
Рис. 68. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Предметы из шкатулки. Бронзовое зеркало

69-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Қобдишадағы заттар. Кішкентай ыдыс

Рис. 69. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Предметы из шкатулки. Миниатюрный сосуд

71-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Қобдишадағы заттар. Ғұрыптық қасықтың бөлшегі: 1 – қасықтың басы, 2 – сабы

Рис. 71. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Предметы из шкатулки. Детали ритуальной ложечки: 1 – черпало, 2 – ручка

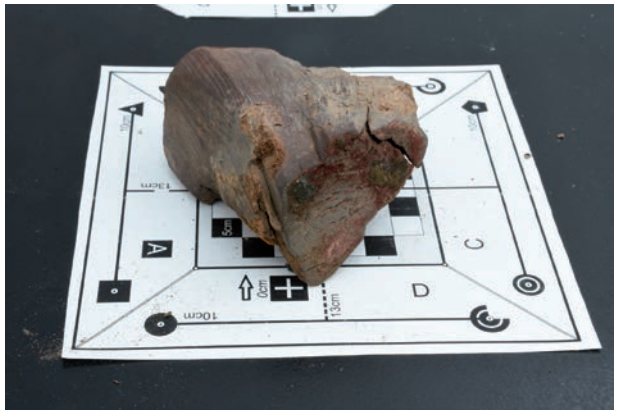

70-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Қобдишадағы заттар. Жібек жібі бар былғарының бөлшегі. Фотосурет: Т.Н. Крупанікі

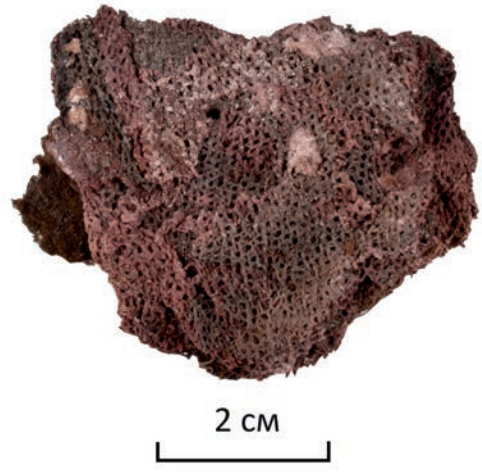
Рис. 70. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Предметы из шкатулки. Фрагмент кожи с шёлковой нитью. Фото: Т.Н. Крупа

72-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Қобдишадағы заттар. Кедр ағашының кесегі
Рис. 72. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Предметы из шкатулки. Кедровый брусок

73-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Қобдишадағы заттар. Кедр ағашының кесегі
Рис. 73. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Предметы из шкатулки. Кедровый брусок

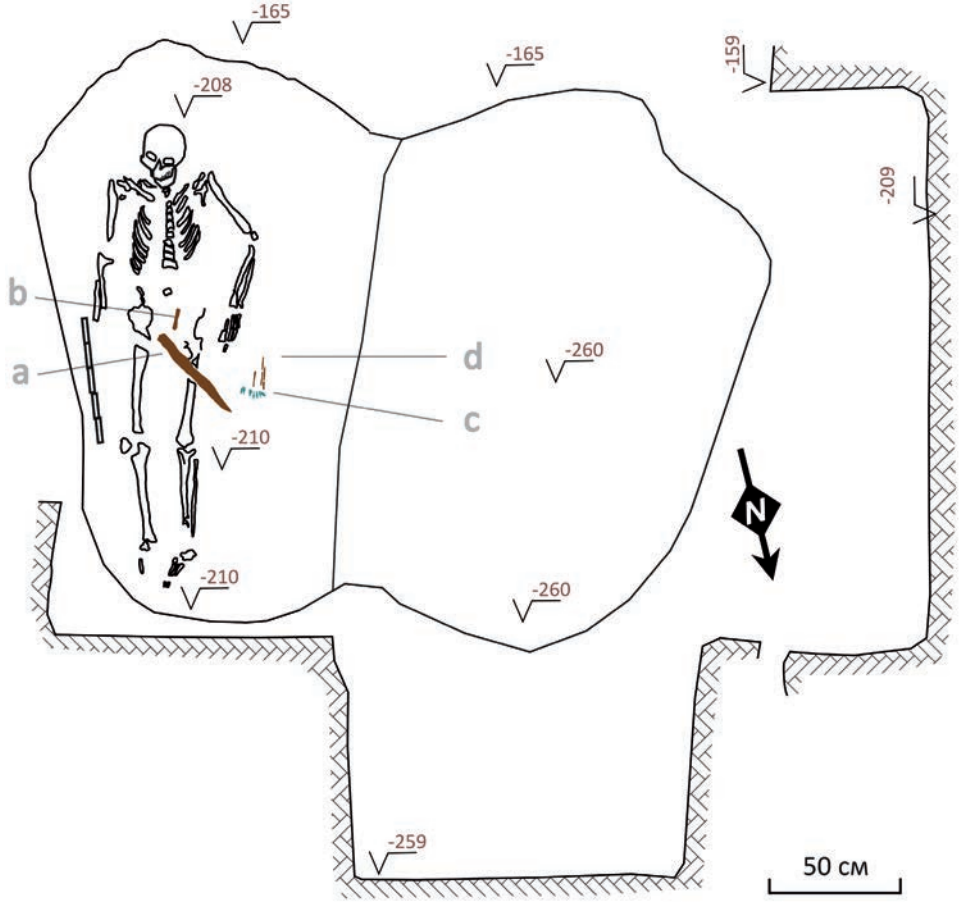

74-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Қобдишадағы заттар. Мата орамы
Рис. 74. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Предметы из шкатулки. Свёрток ткани

75-сур. Ұрысай-2, № 13 оба. № 3 қабір шұңқыры (№ 3 жерлеу орны)

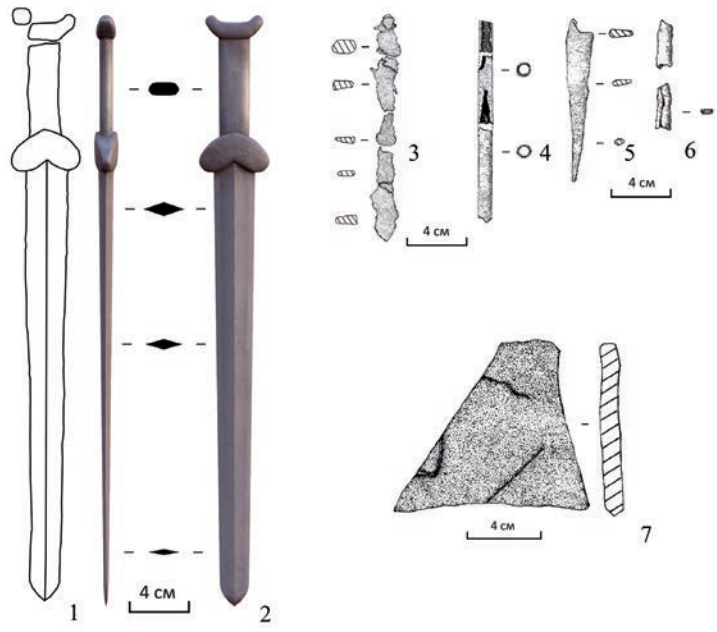
Рис. 75. Урысай-2, курган № 13. Яма № 3 (погребение № 3)

76-сур. Ұрысай-2, № 13 оба. № 3 жерлеу орны.
Жоспар және кескін: a – темір қылыш, b –темір пышақ, c–d – жебелерімен қорамсақ
Рис. 76. Урысай-2, курган № 13. Погребение № 3.
План и профиль: a – железный меч, b –железный нож, c–d – колчан со стрелами

77-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 3 қабір шұңқыры. Жауынгер ер адамның жерлеуі
Рис. 77. Урысай-2, курган № 13, яма № 3. Погребение мужчины-воина

78-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 3 жерлеу орны. Олжалар: 1–2 – темір қылыштар, 3 – темір пышақ, 4 – түтікшелі сүйек, 5 – сүйек тескіш, 6 – былғары бөлігі, 7 – тас қайрақ
Рис. 78. Урысай-2, курган № 13, погребение № 3. Находки: 1–2 – железные мечи, 3 – железный нож, 4 – костяная трубочка, 5 – костная проколка, 6 – фрагмент кожи, 7 – каменное точило

79-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 3 жерлеу орны. Жебе ұштары
Рис. 79. Урысай-2, курган № 13, погребение № 3. Наконечники стрел

үш жүзді жебе ұштары, сонымен қатар бір екі жүзді жебе ұшы және біреуі өте ерекше, ұзын ұңғылы және қысқа сопақ-ромб тәрізді үш қырлы басы бар, үлкен қабырғалары бар жебе ұштары. Жебелер бастапқыда сақталмаған қорамсақта тұрғанына күмән жоқ. Сондай-ақ тастан жасалған жалпақ үшбұрышты қайрақ (78-сур., *7*), сүйектен жасалған тесу құралы және түтік табылды (78-сур., *4–5*).

4-жерлеу орны обаның солтүстік-шығыс шетінде кездесті. Ол беткі жағында, яғни бұл үйінді салынғаннан кейін жасалды дегенді білдіреді (80–81-сур.). Мұны стратиграфия деректері, яғни топырақтың қара түсімен ерекшеленетін үйінді қабаттарының бұзылу іздері дәлелдейді. Жерлеу сопақша пішінді, шағын көлемдегі (ұзындығы – 1,40 м, ені – 0,70 м, тереңдігі – 0,4 м) қабір шұңқырында жүргізілген, үсті ағашпен жабылған, олардың қалдықтары қабірдің шығыс бөлігінен табылды.

Шұңқырда басы оңтүстік-батысқа қаратылып созылған жасөспірім қыз жерленген (82-сур.). Қаңқа сүйектері толық сақталмаған, өйткені жерлеу орнын кеміргіштер қатты зақымдаған – бас сүйегі, омыртқалары және бірнеше қабырғалары ғана сақталған (83-сур.). Қыздың мойнына ұштары бар бір жарым айналымдағы тұтас қоладан құйылған алқа (гривна)[10] кигізілген (84–85-сур.). Алқаның ұштары зооморфтық стильде қандай да бір тіршілік иесінің басы безендірілген мүсін түрінде жасалған. Қаңқаның оң жағында, иық тұсында түбі тегіс және эллипсоидты бүйірі бар жапсырмалы керамикалық ыдыс болды (86–87-сур.).

4-жерлеу орнының жанынан, солтүстік-батысқа қарай, ***5-шұңқыр*** анықталды. Ол тікбұрыш пішінді және мүлдем бос болды, мүмкін одан топырақ алынған немесе кезекті кенотаф (88, 89-сур.).

80-сур. Ұрысай-2, № 13 оба. Жалдағы № 4 кейінгі жерлеу шұңқырының дақтары (№ 4 жерлеу орны)
Рис. 80. Урысай-2, курган № 13. Пятно впускной ямы № 4 в бровке (погребение № 4)

го-то существа[10]. С правой стороны погребённой, в области плеча, стоял лепной керамический сосуд с плоским дном, эллипсоидным туловом и прямо шейкой (рис. 86–87).

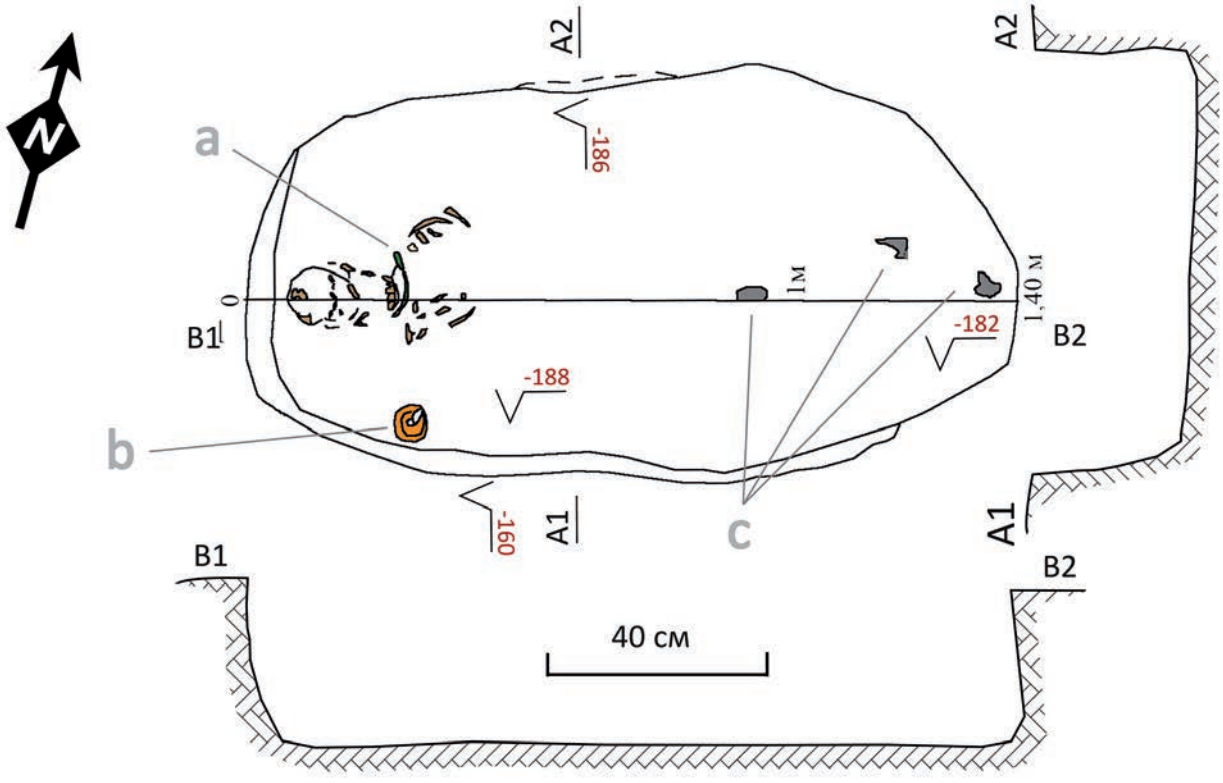
Рядом с погребением 4, северо-западнее, зафиксирована ***яма 5***. Она была тоже впускная, подпрямоугольной формы и совершенно пустая, возможно, из неё извлекали грунт или это очередной кенотаф (рис. 88, 89).

[10] Гривна-мойынға арналған алқа. Бұл жағдайда оның нашар сақталғаны соншалық, оның аяқталуын қандай тіршілік иелерінің бастары түрінде анықтау мүмкін емес.

[10] Гривна – украшение для шеи. В данном случае настолько плохо сохранилась, что невозможно определить в виде голов каких существ были оформлены её окончания.

81-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 4 қабір шұңқыры. Қыз баланың жерленуі
Рис. 81. Урысай-2, курган № 13, яма № 4. Погребение девочки

82-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 4 жерлеу орны.
Жоспар және кескін: a – қола алқа (гривна), b – керамикалық ыдыс, c – ағаш
Рис. 82. Урысай-2, курган № 13, погребение № 4. План и профиль:
a – бронзовая гривна, b – керамический сосуд, c – дерево

83-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 4 жерлеу орны. Мойнында алқасы бар қыз баланың қаңқасының жоғары бөлігі
Рис. 83. Урысай-2, курган № 13, погребение № 4. Верхняя часть скелета девочки с гривной

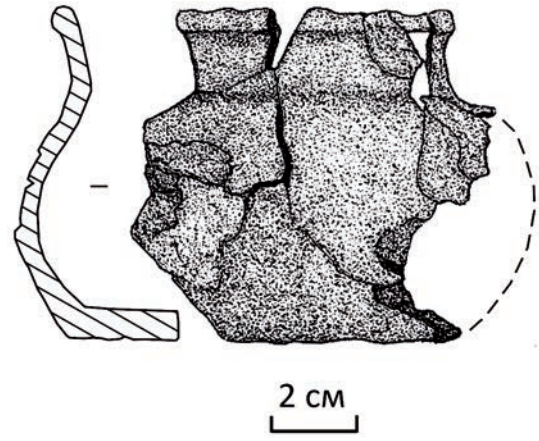
84-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 4 жерлеу орны. Қоладан жасалған алқа
Рис. 84. Урысай-2, курган № 13, погребение № 4. Бронзовая гривна

85-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 4 жерлеу орны. Қоладан жасалған алқа
Рис. 85. Урысай-2, курган № 13, погребение № 4. Бронзовая гривна

86-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 4 жерлеу орны. Керамикалық ыдыс
Рис. 86. Урысай-2, курган № 13, погребение № 4. Керамический сосуд

87-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 4 жерлеу орны. Керамикалық ыдыс
Рис. 87. Урысай-2, курган № 13, погребение № 4. Керамический сосуд

88-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 5 қабір шұңқыры. Жал
Рис. 88. Урысай-2, курган № 13, яма № 5. Бровка

89-сур. Ұрысай-2, № 13 оба. № 5 қабір шұңқыры
Рис. 89. Урысай-2, курган № 13. Яма № 5

«Мәңгілік мекен»: қабірлік құрылымдар мен жерлеу рәсімі

Жерлеу ескерткіштері ежелгі халықтардың материалдық және рухани мәдениеті туралы баға жетпес ақпаратқа толы, олардың өміріне көз жүгіртуге, даму деңгейі туралы білуге, тарихын бақылауға ерекше мүмкіндік береді.

Барлық ежелгі қоғамдарда тірілердің қайтыс болған туыстарына қатынасы екі жақты болды. Бір жағынан, бұл қорқыныш, өлгендер әлемінен мүмкіндігінше сенімді түрде қорғануға деген ұмтылыс, ал екінші жағынан – бұл құрмет, өлгендерге қамқорлық, олардың өмірдегі мәртебесі мен кәсібіне сәйкес ақыретте лайықты жалғасын қамтамасыз етуге деген ұмтылыс. Осының бәрі жерлеу және еске алу рәсімдерінің көп кезеңді циклінде айқын көрініс табады, бұл рәсімдер марқұмды жерлеуге дайындау, жерлеу және еске алу кезінде жүзеге асырылады.

Сарматтар, басқа ежелгі тайпалар сияқты, әдетте туыстарын ата-бабаларының қасында, көбінесе өзендер, көлдер маңында, су айырықтарында, қолайлы биіктіктерді таңдап салған рулық қорымдарда жерледі. Тайпа немесе ру қаншалықты үлкен болғанына, сондай-ақ бір жерде қанша уақыт жерленгеніне байланысты сайын далада бірнеше нысаннан бірнеше ондаған нысандарға дейінгі обалар топтары мен тізбектері пайда болды [Смирнов 1975; Железчиков и др. 2006; Мамедов и др. 2024].

Ұрысай-2 қорымы салыстырмалы түрде үлкен емес, ал үйінділердің мөлшері савромат дәуіріндегі шағын, орта және ірі обаларға сәйкес келеді. Кішірек обалар сармат қоғамының теңсіздігі мен күрделі құрылымын көрсететін үлкен обалардың жанына топтастырылған. Біздің алдымызда қарапайым малшылар, жауынгерлер, тайпаның белгілі ақсүйектері мен олардың отбасы мүшелері жерленген зират болуы мүмкін.

Ежелгі малшылардың әдет-ғұрпы бойынша, адамды жерлегеннен кейін үйінді тұрғызылды, бірақ көбінесе оның алдында тәжірибелік және салттық маңызы бар топырақтан, тастан немесе ағаштан жасалған құрылымдар салынды. Мысалы,

«Дома мёртвых»: могильные сооружения и погребальный обряд

Погребальные памятники таят в себе бесценную информацию о материальной и духовной культуре древних народов, дают уникальную возможность заглянуть в их жизнь, быт, узнать об уровне развития, проследить их историю.

Во всех древних обществах отношение живых к своим умершим сородичам было двояким. С одной стороны, это страх, желание как можно надёжнее отгородиться от мира мёртвых, а с другой – это почитание, забота об умерших, стремление обеспечить им достойное продолжение в загробном мире в соответствии с их статусом и родом занятий при жизни. Всё это находит яркое отражение в длительном и многоступенчатом цикле погребально-поминальных действий, которые совершаются в процессе подготовки, проведения похорон и поминального обряда.

Сарматы, как и другие древние народы, обычно хоронили сородичей рядом со своими предками, на родовых могильниках, которые чаще всего сооружали недалеко от рек, озёр, на водоразделах, выбирая подходящие возвышенности. В зависимости от того насколько большим было племя или род, а также как долго хоронили на одном месте, в степи появлялись группы и цепочки курганов, насчитывающие от нескольких объектов до десятков и сотен [Смирнов 1975; Железчиков и др. 2006; Мамедов и др. 2024; и др.].

Могильник Урысай-2 сравнительно небольшой, а величина насыпей соответствует как малым, средним, так и крупным курганам савроматской эпохи. Причём небольшие курганы группируются рядом с более крупными, что отражает неравенство и сложную структуру сарматского общества. Должно быть перед нами кладбище, где хоронили как рядовых скотоводов, воинов, так и представителей родоплеменной знати и членов их семей.

По обычаю древних скотоводов, после погребения человека над могилой возводилась насыпь, однако часто перед этим сооружались всевозможные конструкции из земли, камня или дерева, имевшие как практическое, так и ритуальное значение. Например, конструкция в виде грунтового кольцевого

№ 5 обадан топырақ сақина білігі тәрізді құрылым табылды. Қабір алаңдарын қоршап тұрған мұндай құрылыстар көбінесе оңтүстік Орал, Тобыл-Торғай және Батыс Қазақстандағы б.д.д. VI–IV ғғ. сармат обаларында жиі кездеседі [Гуцалов 2000: 114–139; Смирнов 1977б: 44; Қадырбаев 1984: 85; Пшеничнюк 2012: 62; Джумабекова и др. 2024а]. Сонымен қатар, ұқсас құрылымдарды сарматтарға туыстас скиф және сақ тайпалары да салған. Топырақтан жасалған қорған дуалдар далалық Скифияның [Ольховский 1991: 76] және Шығыс Арал және төменгі Сырдарияның обаларында кездеседі [Итина, Яблонский 1997: 32]. Ежелгі көшпенділер қорған дуалдарды ағаш және басқа да қабір құрылымдарына тірек ретінде, үйінділердің жайылып кетуіне жол бермеу үшін, сондай-ақ өлгендер әлемін тірілер әлемінен қорғау үшін салған, мүмкін бұл көшпенділер ерекше құрметтейтін күнді бейнелеген шығар [Яблонский 1996: 22].

Геродот массагет-сақтары өздерінің қожайыны деп атайтын күнді ерекше құрметтейтіні туралы хабарлады [Доватур и др. 1982: 91]. Күн культі шығу тегі, мәдениеті және өмір салты жағынан жақын оңтүстік-оралдық көшпенділерінде де болғаны сөзсіз. Бұған мысал ретінде Тақсай I қорымының № 6[1] обасындағы (Теректі ауданы, БҚО) қабір шұңқырының оңтүстік қабырғасындағы күннің бейнесі болып табылады [Сдыков, Лукпанова 2013: 131–132].

Ежелгі халықтар арасында күнге табыну ерекше күштерге ие қасиетті элемент болып саналатын от культімен тығыз байланысты болды. Авестаның айтуынша, Атар оты зұлымдықтың бейнесі Аджи-Дахака айдаһарымен күреседі. Бұл бейнелер жақсылық пен зұлымдық күштері арасындағы мәңгілік күрес туралы үйретін зороастризмнің дуалистік тұжырымдамасының негізі болды [Смирнов 1964: 251].

Күйдірілген және күйген жер түріндегі отты мәдениеттің іздері № 5 және 14 обаларда тіркелген (90-сур.). Батыс Қазақстан мен Оңтүстік Оралдың ерте көшпенділері қабір шұңқырының жанында, қабірдің үстінде қасиетті от жағып, оны толтырғаннан кейін ағаш төбелерді өртеп жіберді, көбінесе әлі сөнбеген оттың үстіне үйінді тұрғызды. Б.д.д. VI–V ғғ. «савроматтар» өртеу жұмыстарын вала обнаружена в кургане № 5. Такие сооружения, обрамляющие могильные площадки, нередко находят в сарматских курганах Южного Урала, Тобола-Торгая и Западного Казахстана VI–IV вв. до н.э. [Гуцалов 2000: 114–139; Смирнов 1977**б**: 44; Кадырбаев 1984: 85; Пшеничнюк 2012: 62; Джумабекова и др. 2024**а**]. Вместе с тем похожие конструкции строили родственные сарматам скифские и сакские племена. Грунтовые валы встречаются в курганах степной Скифии [Ольховский 1991: 76], Восточном Приаралье и на Нижней Сырдарье [Итина, Яблонский 1997: 32]. Древние кочевники сооружали валы в качестве опоры для деревянных и иных надмогильных конструкций, для предотвращения расползания насыпи, а также для того, чтобы отгородить мир мёртвых от мира живых, возможно также, это символизировало солнце, которое особенно почитали кочевники [Яблонский 1996: 22].

Геродот сообщал об особом почитании солнца у саков-массагетов, которое они называли своим владыкой [Доватур и др. 1982: 91]. Несомненно, культ солнца существовал и у южно-уральских кочевников, близких им по происхождению, культуре и образу жизни. Ярким примером этого является изображение солнца на южной стенке могильной ямы из кургана № 6[1] могильника Таксай I (Теректинский р-н, ЗКО) [Сдыков, Лукпанова 2013: 131–132].

Поклонение Солнцу у древних народов находилось в неразрывной связи с культом огня, считавшимся священной стихией, наделённой особыми силами. Согласно Авесте, огонь Атар сражается с драконом Аджи-Дахакой – воплощением зла. Эти образы стали основой для дуалистической концепции зороастризма, которая учит о вечной борьбе между силами добра и зла [Смирнов 1964: 251].

Следы огненных культов в виде прокалённой и пережжённой земли зафиксированы в курганах № 5 и 14 (рис. 90). Ранние кочевники Западного Казахстана и Южного Урала разжигали священные костры рядом с могильной ямой, над могилой после её засыпки, поджигали деревянные перекрытия, нередко возводя насыпь над ещё не потухшим костром. Мощные сожжения чаще проводились «савроматами» в VI–V вв. до н.э. [Смирнов 1964: 96; Пшеничнюк 1983: 92; Очир-Горяева 1988: 57–58; Гуцалов 2004: 94, 105]. Похожие обряды можно встретить у их ближайших и дальних соседей,

[1] Олжаға «Алтын ханшайым»деген атау берілді.

[1] За находкой закрепилось название «Алтын ханшайым».

жиі жүргізді [Смирнов 1964: 96; Пшеничнюк 1983: 92; Очир-Горяева 1988: 57–58; Гуцалов 2004: 94, 105]. Ұқсас рәсімдерді олардың жақын және алыс көршілерінен табуға болады, мысалы, Солтүстік Қазақстанның ерте көшпенділері [Хабдулина 1994: 22], Арал маңы [Вишневская 1973: 64–65; Итина, Яблонский 1997: 32–34; Яблонский 1996: 19–26], Солтүстік Қара теңіз, орманды дала Днепр және Солтүстік Кавказ [Ольховский 1991: 56, 65; Ильинская, Тереножкин 1983: 71, 114–116, 256–257, 276].

Иран тілді көшпенділер үшін от, жарық және тазарудың символдары қызыл, сары және ақ түсті әртүрлі заттар болып саналды. № 13 обадағы әйел жерленген қабірдің түбіне ақ минерал (бор? әк?) себілгендігі осының айқын дәлелі. Жалпы алғанда, бор, әк, гипс және басқа ақ минералдар жеке бөліктер түрінде немесе шашыратқыш ретінде бірнеше ғасырлар бойы сармат жерлеу орындарында өте кең таралған, бұл ерте көшпенділерде осы түстің ерекше қасиетті мағынасын көрсетеді.

Ежелгі көшпенділердегі күн мен от мәдениеті жылқыларды құрбандыққа шалумен байланысты. Геродоттың массагеттер күнге «жылқыларды құрбан етеді» деген хабарламасын еске түсірейік [Доватур и др. 1982: 93]. № 14 обадағы жауынгерлерді жерлеу рәсімі кезінде қайтыс болғандарды жерлеу например, ранних кочевников Северного Казахстана [Хабдулина 1994: 22], Приаралья [Вишневская 1973: 64–65; Итина, Яблонский 1997: 32–34; Яблонский 1996: 19–26], Северного Причерноморья, лесостепного Поднепровья и Северного Кавказа [Ольховский 1991: 56, 65; Ильинская, Тереножкин 1983: 71, 114–116, 256–257, 276].

Символами огня, света и очищения у ираноязычных кочевников также считались различные вещества красного, жёлтого и белого цветов. Посыпка белым минералом (мел? известь?) дна могилы под погребением женщины из кургана № 13 – яркое тому подтверждение. Вообще мел, известь, гипс и другие минералы белого цвета в виде отдельных кусочков или в качестве посыпки весьма широко встречаются в сарматских погребениях на протяжении нескольких столетий, что отражает особое сакральное значение этого цвета у ранних кочевников.

С культом солнца и огня у древних кочевников связаны жертвоприношения лошадей. Напомним сообщение Геродота, что массагеты солнцу «приносят в жертву коней» [Доватур и др. 1982: 93]. Во время церемонии захоронения воинов из кургана № 14 сородичи, чтобы обеспечить заупокойную пищу умершим, а также почтить богов и духов, заклали не менее трёх лошадей. Крупные части двух лошадей оставили в могиле, а голову другой вме-

90-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Орталық қабір шұңқыры. Жабындының өртенген іздері
Рис. 90. Урысай-2, курган № 14. Центральная яма. Следы сожжения перекрытия

тамағымен қамтамасыз ету, сондай-ақ құдайлар мен рухтарды құрметтеу үшін кем дегенде үш жылқы шалынған. Екі жылқының үлкен бөлігін қабірде қалдырып, ал басын жүгенімен бірге обаның батыс шетіне қойған. Жүген жиынтығы толық емес болып шықты, бұл жануарды символдық түрде жерлеген деген ой тудырады. Оның басы мен жүгеннің кейбір бөлшектері жауынгерлерді ақыретке апаратын бүкіл атты бейнелеуі керек болды.

Жылқыларды немесе олардың бөліктерін, сондай–ақ ат әбзелдерін бірге жерлеу Шығыс Еуропадан Орталық Азияға дейін скиф дәуірінде кең таралған дәстүр [Очир-Горяева 2014]. Жылқылардың қалдықтары, соның ішінде ат әбзелдерімен жабдықталған бас сүйектері Батыс Қазақстан мен Оңтүстік Орал ерте көшпенділерінің обаларында жиі кездеседі [Гуцалов 2000: 115; 133; 2004: 94, 102; Очир-Горяева 1988: 64–65]. Мысалы, Елек өзенінің бойында орналасқан Мешітсай қорымында (№ 9 оба, 2-жерлеу) жылқының бас сүйегі обаның оңтүстік-батыс шетіндегі қабірдің үстінен, оған жақын жерден жүген жиынтығы табылған [Смирнов 1975: 146]. Қырық-Оба II (Бөрлі ауданы, БҚО) қорымы обаларында жылқы қалдықтары мен ат әбзелдерінің заттары көп рет кездескен. Ол жерде ат әбзелдерінің жиынтықтары обалардың оңтүстік, оңтүстік-батыс, кейде батыс бөлігінен кездесті [Гуцалов 2007: 80–81; 2010: 52–65; 2011: 83–95].

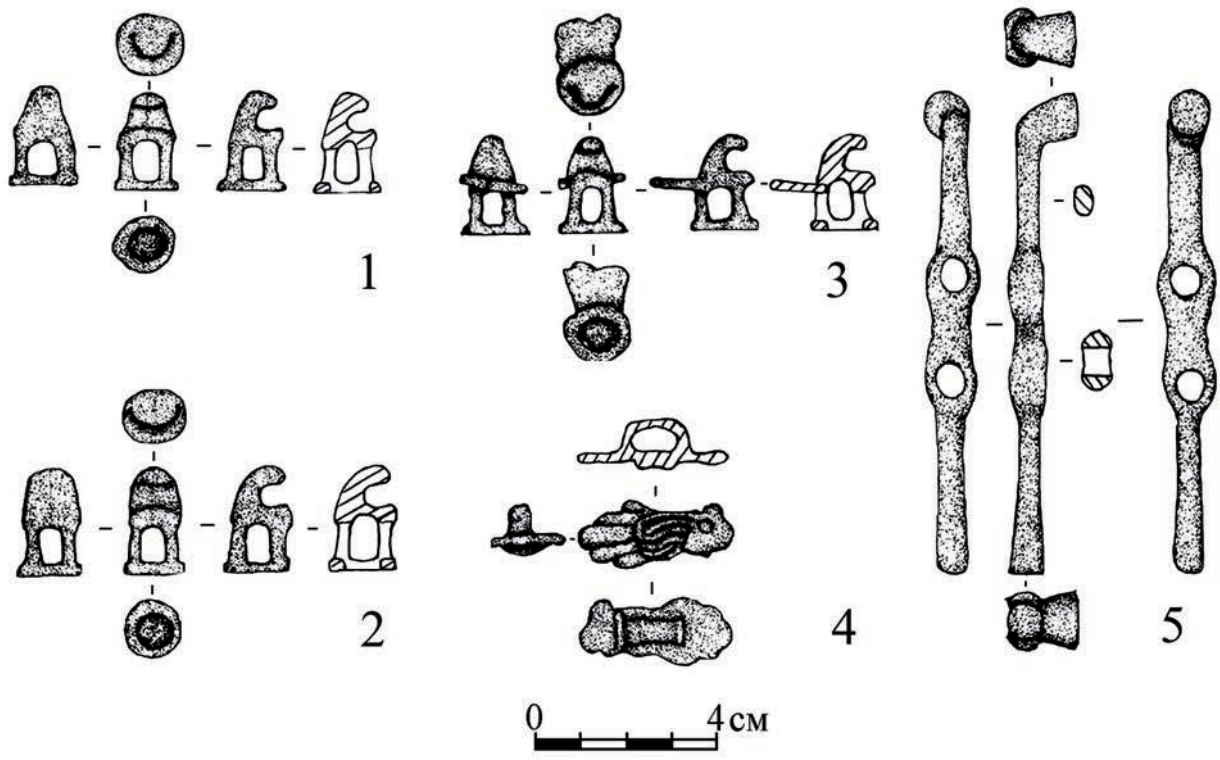
№ 14 обадан алынған ат жүгендерін зерттеу жерлеудің мәдени-хронологиялық байланысын нақтылауға мүмкіндік береді (толығырақ қараңыз: [Лукпанова және т. б. 2024: 209–221]). Сонымен, «Г»-тәрізді сулық Оңтүстік Оралдан алынған үлгілерге ұқсас. Мысалы, Маровый Шлях қорымынан (№ 3 оба, 2-шұңқыр) б.д.д. V ғасырдың бірінші жартысымен мерзімделген дәл осындай сулық табылды. Ол бір дана және обаның батыс аумағынан шықты [Таиров 2006: 86–89, сурет. 7, 2]. «Г»-тәрізді сулықтың үлкен емес коллекциясы Скифиядан табылып, олар негізінен шамамен б.д.д. V ғ. мерзімделді [Могилов 2008: 116–120, рис. 193; Махортых 2011: 83, рис. 2, *2–3*].

Ерте көшпенділер жүгенді аң стилінде безендірді, ол тек сәндік мақсаттарға ғана емес, сонымен қатар қасиетті және сиқырлы мағынаға ие болды, мысалы: шабандозға кез-келген жануардың, құстың немесе мифтік тіршілік иесінің қасиеттерін беру, сәттілік әкелу, зұлым күштерден сте с уздечкой положили у западного края кургана (рис. 91, *1–5*). Причём комплект уздечки оказался неполным, всё это наводит на мысль о символическом захоронении животного. Его голова и некоторые детали уздечки должны были олицетворять целого коня, который бы сопровождал воинов в загробный мир.

Погребения с захоронением лошадей или их частей, а также сбруей – широко распространённая традиция скифского времени от Восточной Европы до Центральной Азии [Очир-Горяева 2014]. Останки лошадей, в том числе отдельные черепа с конским снаряжением, нередко встречаются в насыпях курганов ранних кочевников Западного Казахстана и Южного Урала [Гуцалов 2000: 115; 133; 2004: 94, 102; Очир-Горяева 1988: 64–65]. К примеру, в расположенном у р. Илек могильнике Мечетсай (курган № 9, погребение 2) череп лошади найден над могилой в юго-западной периферии кургана, а рядом уздечный набор [Смирнов 1975: 146]. Останки лошадей и предметы конской сбруи множество раз встречены в курганах могильника Кырык-Оба II (Бурлинский р-н, ЗКО). Там уздечные наборы обнаружены в южной, юго-западной, иногда западной части курганов [Гуцалов 2007: 80–81; 2010: 52–65; 2011: 83–95].

Изучение предметов уздечки из кургана № 14 позволяет уточнить культурно-хронологическую принадлежность захоронения (см. подробнее: [Лукпанова и др. 2024: 209–221]). Так «Г»-образный псалий аналогичен экземплярам из Южного Урала (рис. 91, *5*). Например, в могильнике Маровый Шлях (курган № 3, яма 2) обнаружен такой же псалий, датированный первой половиной V в. до н.э. Он представлен одним экземпляром и найден в западной поле кургана [Таиров 2006: 86–89, рис. 7, *2*]. Заметим, что наибольшая коллекция «Г»-образных псалиев происходит из Скифии, где они датируются в основном в пределах V в. до н.э. [Могилов 2008: 116–120, рис. 193; Махортых 2011: 83, рис. 2, *2–3*].

Ранние кочевники украшали уздечку в зверином стиле, что служило не только декоративным целям, но имело и сакрально-магическое значение: наделить всадника качествами какого-либо животного, птицы или мифического существа, принести удачу, защитить от злых сил и т. п. Детали уздечки из кургана № 14 изготовлены в виде частей хищной птицы (рис. 91, *1–4*). Уздечные распределители с навершием в форме когтя и подвеска-налобник в виде стилизованного изображения хищной

91-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Ат жүгендерінің қоладан жасалған бөлшектері: 1–3 – жүген қайыстарын таратқыш, 4 – маңдайлық салпыншақ, 5 – сулық

Рис. 91. Урысай-2, курган № 14. Детали конской узды из бронзы: 1–3 – распределители уздечных ремней, 4 – налобная подвеска, 5 – псалий

қорғау және т. б. № 14 обадан табылған жүген бөлшектері жыртқыш құстың бейнесінде жасалған. Б.д.д. VI–V ғ. екінші жартысында Оңтүстік Орал мен Батыс Қазақстанның ескерткіштерінде жыртқыш құстың мүсін бейнесіндегі маңдайлық салпыншақ және тырнақ тәрізді жүген таратпасы кездеседі. Бұл Пятимар I (№ 4, 6, 8 обалар) [Смирнов 1964: рис. 27, 9; 29, 4г, д; 32, 1з], Новый Кумак (№ 5 оба) [Смирнов 1977б: рис. 3, 4], Бесоба (№ 4 оба) [Қадырбаев 1984: рис. 1, 2, 4–6], Ұлтас I (№ 1 оба) [Қадырбаев, Құрманқұлов 1976: рис. 2, *4–6*; 3, *1, 5, 8–9*; 6, *3, 5–8*] және т. б.

Туыстарын жерлеу үшін сарматтар қабір қазып, кейде жер беті деңгейінде шұңқырсыз жерлеген. Шұңқырлар әртүрлі пішінде болды, көбінесе тікбұрышты, ал оның мөлшері жерленгендердің саны мен атағына байланысты өзгерді. Ұрысай-2 кешенінің № 5 және 13 обаларына тән дөңгелек және сопақ шұңқырлар салыстырмалы түрде си-

птицы встречаются в памятниках Южного Урала и Западного Казахстана второй половины VI–V в. до н.э. Это Пятимары I (курганы № 4, 6, 8) [Смирнов 1964: рис. 27, *9*; 29, *4 г*, *д*; 32, *1з*], Новый Кумак (курган № 5) [Смирнов 1977**б**: рис. 3, 4], Бесоба (курган № 4) [Кадырбаев 1984: рис. 1, *2, 4–6*], Сынтас I (курган № 1) [Кадырбаев, Курманкулов 1976: рис. 2, *4–6*; 3, *1, 5, 8–9*; 6, *3, 5–8*] и др.

Для погребения своих сородичей сарматы выкапывали могилу, иногда хоронили прямо на уровне древней поверхности без сооружения ямы. Ямы устраивали различной формы, но чаще прямоугольной, а её размеры зависели от количества и знатности погребённых. Округлые и овальные ямы, так характерные для курганов № 5 и 13 комплекса Урысай-2, встречаются сравнительно реже [Смирнов 1964: 80–81; Очир-Горяева 1988: 55–56, 59–61; Пшеничнюк 1983: 89–93; Гуцалов 2004: 94–95, 102–103]. Они исследованы в курганах Заволжья, Оренбуржья, вдоль рек Урала и Илека [Смирнов 1964: 81, 85–89].

рек кездеседі [Смирнов 1964: 80–81; Очир-Горяева 1988: 55–56, 59–61; Пшеничнюк 1983: 89–93; Гуцалов 2004: 94–95, 102–103]. Олар Еділ, Орынбор, Орал және Елек өзендерінің бойындағы обаларда зерттелген [Смирнов 1964: 81, 85–89].

Жерлеу рәсімінің маңызды жақтарының бірі жерленгендердің бағдары, археологияда басының бағыттарымен анықталады. Көбінесе ежелгі мәдениеттерде бағдарлаудың белгілі бір дәстүрлері болған, мысалы, «савроматтар» батысқа, ал ерте сарматтар оңтүстікке қаратып жерлеген [Сеитов 2024: 166; Смирнов 1964: 91–92; Мошкова 1963: 11]. Сонымен қатар, Батыс Қазақстан мен Оңтүстік Орал ескерткіштерінде (әсіресе Елек өзенінің бассейнінде) оңтүстікке бағдарлау б.д.д. VI–V ғғ. бастап тарала бастайды. Ол кейбір жағдайларда бір қорым, оба және тіпті жерлеу орындарында батыспен бір уақытта қатар жүрді [Сеитов 2024: 166]. Ұрысай-2 кешенінің обаларында жерлеулерде оңтүстікке, оңтүстік-батысқа, батысқа бағытталған. Зерттеушілер б.д.д. VI–V ғғ. атақты адамдар мен жауынгерлерді оңтүстікке қарай бағыттап жерледі деп көрсетеді [Таиров, Гаврилюк 1988: 143–144].

Жерлеу рәсімі аяқталғаннан кейін қабір шұңқыры әдетте тегіс бөренелермен, тақтайлармен жабылған. Кейде бұл үшін тастар да қолданылған. Қабірді жабу әдісі өлгендерді топырақ басып қалмау үшін оларға қамқорлық ретінде болғанмен, сонымен қатар олардың жанының тірілер әлеміне оралуына жол бермеу үшін марқұмнан қорқуынан да болуы мүмкін [Смирнов 1964: 249]. Көбінесе бөренелер шөптермен, қамыспен, бұтақтармен немесе қабықпен жабылған, мұны № 13 обаның 2-жерлеуінен байқауға болады.

Сонымен қатар, қабір шұңқырының, қабір үстіндегі құрылыстардың құрылымы, олардың пішіні үйлерге ұқсады, оны «марқұмдардың үйлері»деп атады. Дромосы бар қабір шұңқырлары, бөренелерден жасалған төртбұрышты және дөңгелек шатыр тәрізді құрылымдар, сондай-ақ кірпіштен жасалған сағаналар тұрғын үйлерге өте жақын, онда әдетте тайпалық билік өкілдері, жауынгерлер мен діни қызметкерлер жерленген. № 13 обаның 1-орталық жерлеу орнының үстіне дәл осындай сағана салынған болуы мүмкін. Алайда, бұл құрылым тонау кезінде қатты қираған, бірақ топырақ кесектері мен бөренелерден қалған қалдықтар қабірдің үстінде оның айналасында

Одной из важнейших сторон погребального обряда выступает ориентировка погребённых, которая в археологии определяется направлением головы по сторонам света. Зачастую в древних культурах бытовали определённые устоявшиеся традиции ориентировки, например, головой на запад часто хоронили «савроматы», а на юг – ранние сарматы [Сеитов 2024: 166; Смирнов 1964: 91–92; Мошкова 1963: 11]. Вместе с тем в памятниках Западного Казахстана и Южного Урала (особенно, в бассейне р. Елек) ориентировка на юг начинает распространяться ещё с VI–V вв. до н.э. Она бытовала там одновременно с западной, причём в ряде случаев в пределах одного могильника, кургана и даже погребения [Сеитов 2024: 166]. В курганах комплекса Урысай-2 тоже сочетаются ориентировки погребённых на юг, юго-запад, запад (рис. 92–93). Исследователи отмечают, что головой на юг в VI–V вв. до н.э. чаще хоронили знатных людей и воинов [Таиров, Гаврилюк 1988: 143–144].

После завершения церемонии захоронения могильную яму обычно закрывали плоскими перекрытиями из брёвен, плах или досок. Иногда для этого использовали и камни. Обычай закрывать могилу, по-видимому, отражал как заботу об умерших, чтобы отгородить их от земляной засыпки, но также, возможно, связан и со страхом перед покойником, чтобы не допустить возвращение его души в мир живых [Смирнов 1964: 249]. Нередко брёвна накрывали травой, камышом, ветками или корой, как это можно заметить в погребении 2 кургана № 13.

Вместе с тем устройство могильной ямы, надмогильных сооружений, их форма имитировали жилища, так называемые «дома мёртвых». Особенно близки жилищам могильные ямы с дромосом, срубы, четырёхугольные и округлые шатровидные сооружения из брёвен, а также склепы из грунтовых кирпичей, где хоронили обычно представителей родоплеменной верхушки, знатных воинов и жриц. Возможно, именно такой склеп был построен над могилой центрального погребения 1 кургана № 13. Однако эта конструкция оказалась сильно разрушенной в результате ограбления, но сохранившиеся остатки грунтовых блоков и брёвен позволяют предположить, что над могилой после перекрытия её деревом вокруг было возведено подобное сооружение. По-видимому, из грунтовых блоков были построены стены склепа, а сверху из дерева устраивалось что-то по типу плоской крыши. Эта конструкция напоминает склепообразные

92-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 қабір шұңқыры. Ер және әйел адамның жерленген қабірі

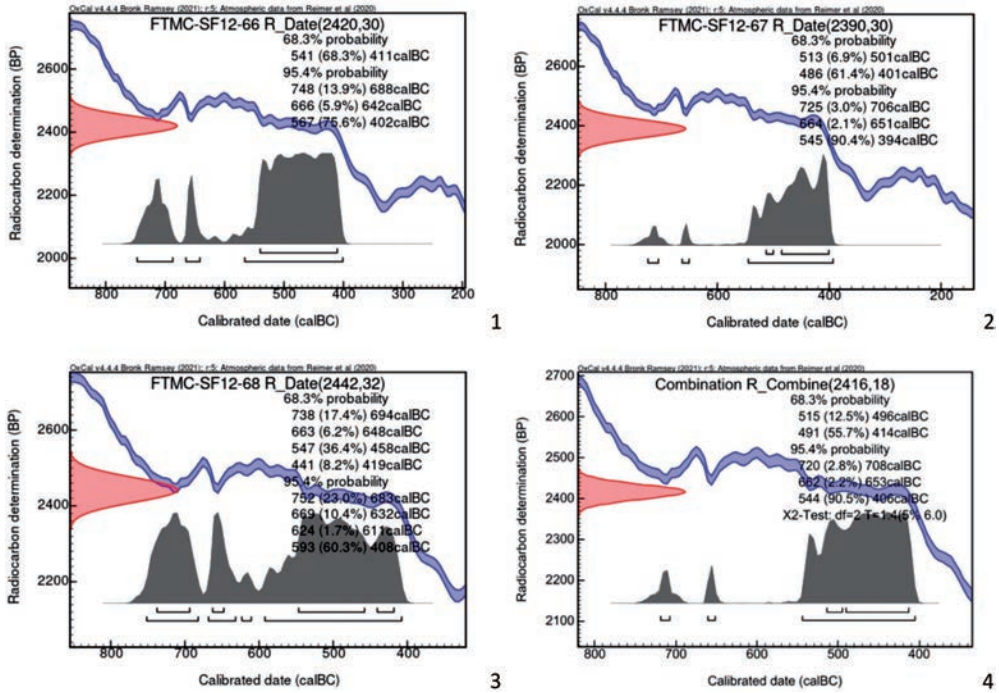
Рис. 92. Урысай-2, курган № 13, яма № 2. Погребение мужчины и женщины

93-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 қабір шұңқыры. Ер және әйел адамның жерленген қабірі

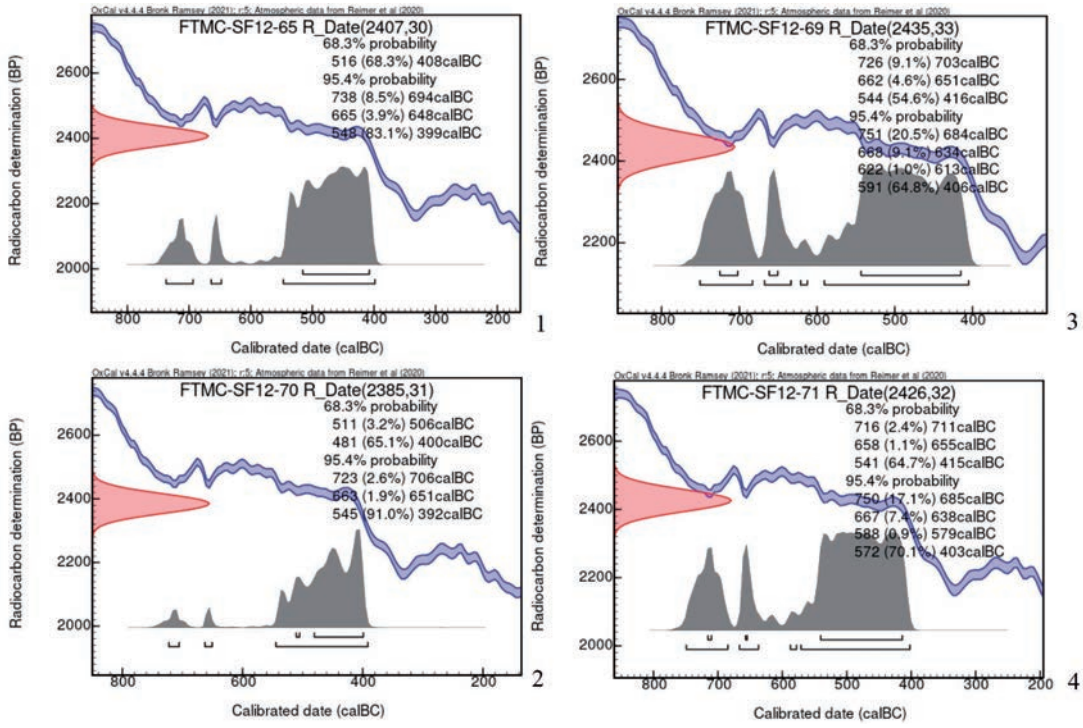
Рис. 93. Урысай-2, курган № 13, яма № 2. Погребение мужчины и женщины

ағашпен жабылған осындай құрылым тұрғызылғанын көрсетеді. Шамасы, сағаналардың қабырғалары топырақ кесектерінен тұрғызылған, ал үсті тегіс шатыр тәрізді ағашпен жабылған. Бұл құрылым постройки савроматского времени таких известных могильников, как Кырык-Оба II, Илекшар I, Лебедевка II, расположенные в Урало-Илекском междуречье, сравнительно недалеко от комплекса

94-сур. Ұрысай-2, № 13 оба. Сүйек үлгілері бойынша мерзімнің калибрленген мәні (Vilnius Radiocarbon лабораториясы, Литва, Вильнюс): 1 – № 1 жерлеу орны; 2 – № 2 жерлеу орны; 3 – № 3 жерлеу орны; 4 – 14C, BP (R_Combine) модельденген мерзімі

Рис. 94. Урысай-2, курган № 13. Калиброванные значения дат по костным образцам (Лаборатория Vilnius Radiocarbon, Литва, Вильнюс): 1 – погребение № 1; 2 – погребение № 2; 3 – погребение № 3; 4 – смоделированная дата 14C, BP (R_Combine)

95-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Сүйек үлгілері бойынша мерзімнің калибрленген мәні (Vilnius Radiocarbon лабораториясы, Литва, Вильнюс): 2 – 1-қаңқа; 4 – 2-қаңқа; 3 – 3-қаңқа

Рис. 95. Урысай-2, курган № 14. Калиброванные значения дат по костным образцам (Лаборатория Vilnius Radiocarbon, Литва, Вильнюс): 2 – скелет 1; 4 – скелет 2; 3 – скелет 3

Ұрысай-2 кешеніне жақын Орал-Елек өзенаралық құрамдас бөлігі болып табылатын Қырық-Оба II, Елекшар I, Лебедевка II сияқты белгілі қорымдардың савромат дәуіріндегі сағана тәрізді құрылыстарына ұқсайды. Олардан археологтар күрделі құрылымдары және әртүрлі заттары бар элиталық қабірлерді тапты [Мышкин 2012: 149–156; Гуцалов 2007: 75–89].

№ 13 обаның 1-жерлеу орны да қарапайым емес. Бұл жерлеу бірінші болып, б.д.д. V ғ. ортасынан – бірінші жартысынан кеш емес жасалғандығы, оның қабірінің басқа жерлеуге қатысты орналасуымен, сондай-ақ табылған заттар мен радиокөміртекті талдау деректерімен дәлелденді. Мүмкін бір уақытта немесе біраз уақыттан кейін жақын жерде абыз әйел мен жауынгер ер адам 2-қабірде және жауынгер 3-қабірде жерленген. Алайда, № 1 және 2 қабірлердің арасында оларды байланыстыратын шағын өткелдің қандай мақсатта салынғандығы жұмбақ күйінде қалып отыр. Мүмкін, бұл адамдар бір отбасының немесе туыстарының мүшелері болған шығар, ал өткел марқұмдардың жа-

Урысай-2. В них археологи обнаружили элитные захоронения со сложными сооружениями и большим количеством различных предметов [Мышкин 2012: 149–156; Гуцалов 2007: 75–89].

Вероятнее всего, погребение 1 кургана № 13 тоже имело не рядовой характер. Это захоронение было совершено первым, не позднее первой половины – середины V в. до н.э., о чём свидетельствует расположение его могилы по отношению к другим погребениям, а также изучение находок и данные радиоуглеродного анализа (рис. 94–95). Возможно, одновременно или же по прошествии какого-то непродолжительного времени, рядом были захоронены женщина-жрица с мужчиной-воином в погребении 2 и мужчина-воин в погребении 3. Причём остаётся загадкой, с какой целью между могилами № 1 и 2 был устроен соединяющий их небольшой проход. Возможно, эти люди были членами одной семьи или родственниками, а проход как бы сильнее соединял души умерших, об этом, конечно, можно только догадываться.

После совершения всех трёх захоронений над погребальной площадкой была возведена насыпь.

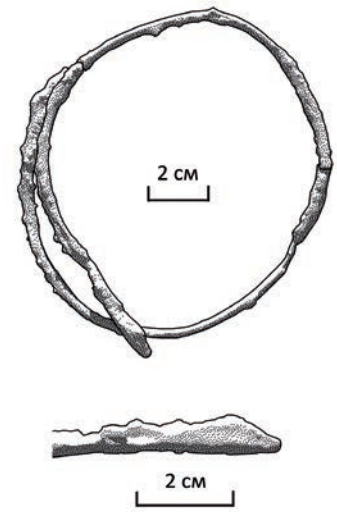
нын байланыстырған болуы мүмкін, әрине, бұл тек болжау ғана.

Барлық үш жерлеу рәсімінен кейін жерлеу алаңының үстіне үйінді тұрғызылған. Белгілі бір уақыттан кейін, шамасы, бірнеше онжылдықтар өткен соң, б.д.д. V–IV ғ. екінші жартысында оба үйіндісінде қыз бала жерленген. Бұл қыз балада қарапайым болмаса керек, өйткені мойнына зооморфтық стильде жасалған қола алқа (гривна) кигізілген. Әдетте, балалар қоғамның толық емес мүшелері ретінде ересектерге қарағанда қарапайым жерленді және олармен бірге құнды заттар қойылмаған. Осы табылған алқаны зооморфты тіршілік иелерінің мүсіндерімен аяқталатын үлгілермен салыстыруға болады, б.д.д. V–III ғғ.соңындағы ерте сармат кешендерінде жиі кездеседі [Мошкова 1963: 43, рис. 12, табл. 24, *4*; Железчиков и др. 2006: рис. 53, *8*; Таиров и др. 2008: рис. 2, *5, 15*; Сиротин 2022: рис. 7, *11, 3*; Смирнов 1975: рис. 54, *2*; 55, *3* и др.].

№ 13 обаның 4-жерлеу орнынан табылған бүйірінен рельефті шығыңқы немесе ойықпен күрт бөлінген, эллипсоид тәрізді, тік мойынды ыдыстар көбіне ерте сармат кезеңіне тән. [Мошкова 1963: 24–26].

Осылайша, Ұрысай 2 кешенінің жерлеу ғұрпының белгілері Оңтүстік Орал мен Батыс Қазақстанның, әсіресе Жайық-Елек даласы өңірінің савромат дәуіріндегі көшпелілердің жерлеу дәстүрімен көп ұқсастықтары бар. Сонымен бірге Солтүстік Қара теңіз маңы, Днепр жаны орманды дала аймағы, Солтүстік Кавказ скифтері, Төменгі Еділ бойындағы саврматтар және Шығыс Арал маңындағы ерте сақтардың жерлеу ескерткіштерімен байланысы байқалады.

По прошествии определённого времени, по-видимому, нескольких десятилетий, во второй половине V–IV вв. до н.э. в насыпи кургана было совершено впускное захоронение девочки. Возможно, она была тоже не рядового происхождения, так как на шее у неё была надета бронзовая гривна, изготовленная в зооморфном стиле (рис. 96). Обычно детей, как неполноправных членов общества, хоронили скромнее, чем взрослых и не клали им ценных вещей.

96-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 4 жерлеу орны. Қоладан жасалған алқа

Рис. 96. Урысай-2, курган № 13, погребение № 4. Бронзовая гривна

Найденная гривна сопоставима с экземплярами, заканчивающимися скульптурами зооморфных существ, чаще встречающимися в раннесарматских комплексах конца V–III в. до н.э. [Мошкова 1963: 43, рис. 12, табл. 24, *4*; Железчиков и др. 2006: рис. 53, *8*; Таиров и др. 2008: рис. 2, *5, 15*; Сиротин 2022: рис. 7, *11, 3*; Смирнов 1975: рис. 54, *2*; 55, *3*; и др.].

Сосуды с эллипсоидным туловом, прямой шейкой, резко отделённой от тулова рельефным выступом или желобком, подобно той, что найдена в погребении 4 кургана № 13, наиболее характерны для раннесарматского времени [Мошкова 1963: 24–26].

Таким образом, признаки погребального обряда комплекса Урысай-2 находят многочисленные параллели в погребальной традиции номадов савроматского времени Южного Урала и Западного Казахстана, в особенности региона Урало-Илекских степей. Вместе с тем прослеживается связь с погребальными памятниками скифов Северного Причерноморья, лесостепного Поднепровья, Северного Кавказа, савроматов Нижнего Поволжья и ранних саков Восточного Приаралья.

Сарматтық «абыз әйел»: салттық жиынтық және әшекейлер

Ғылымда ерте көшпенділердің әлеуметтік құрылымы туралы мәліметтер аз. Бұл жазбаша ақпараттың аздығымен және археологиялық материалдар арқылы өмірдің осы жағын айқындау қиындығымен түсіндіріледі. Савроматтар мен сарматтардың қоғамдық қатынастарындағы пікірталастардың бірі – әйелдің рөлі. Ежелгі авторлар савроматтар туралы айтқан кезде әйелдің ерекше жағдайын жиі атап өтеді, олар ерлермен бірге атқа мініп, садақ атып, соғысқа барады, аң аулайды, жауын өлтірмейінше тұрмысқа шықпайды. Сонымен қатар, «савроматтар тайпасын әйелдер басқарады» [Псевдо-Скилак 1988: 260], «олар әйелдердің барлығына ханым ретінде бағынады» [Николай Дамаск 1960: 238]. Савроматтар шыққан амазонкалардың әйел тайпасы туралы көптеген мифтер осы идеялармен байланысты болуы керек. «Амазонка» атауының ирандық түбі бар, ол «ерлер ханымдары» дегенді білдіреді [Граков 1947: 100].

Жазбаша дереккөздерден алынған бұл мәліметтердің барлығы ғылымда савроматтар арасындағы гинекократия туралы болжам тудырды, яғни, матриархаттың қалдықтары, ана жағынан туыстық және әйелдердің ерекше жағдайы [Граков 1947: 100; Смирнов 1964: 200–201]. Б.Н. Граковтың пікірінше, савромат-сармат обаларының археологиялық қазбаларының деректері осының дәлелі болып табылады. Бұл әйелдерді обаның немесе қорымның ортасында жерлеу фактілері, олардың айналасында барлық басқа жерлеу рәсімдері, қару-жарақтың болуы, сондай-ақ абыз әйелді жерлеу [Граков 1947: 100–121].

Әрине, ежелгі авторлардың савромат әйелдері туралы бұл хабарламалары негізінен асыра айтылған, бірақ олардың қоғамдастыққа белсенді қатысуы және ерлермен тең дәрежеде болуы айқын болып қала береді. Геродоттың айтуы бойынша исседондардағы әйелдер «еркектермен тең» [Доватур и др. 1982 : 111].

Сармат археологиясында құрбандық үстелдері, айналар, түтеткіш, қабықтар, бояғыштар, қасықтар және т. б. сияқты табынушылық сипаттағы заттармен әйелдерді жерлеу жұмбақ күйінде қалып отыр (97-сур.). Бұл діни рәсімдерді жүргізу, рулық және

Сарматская «жрица»: ритуальный набор и украшения

Об общественном устройстве ранних кочевников в науке известно немного. Это объясняется скудностью письменных сведений и трудностью интерпретации этой стороны жизни по археологическим материалам. Одним из дискуссионных вопросов общественных отношений савроматов и сарматов является роль женщины. Античные авторы при упоминании савроматов зачастую подчёркивали особое положение женщины, что они наравне с мужчинами ездят верхом, стреляют из лука, ходят на войну, охотятся, не выходят замуж пока не убьют врага. Более того, «племя же савроматов женоуправляемое» [Псевдо-Скилак 1988: 260], «женщинам повинуются во всем, словно госпожам» [Николай Дамасский 1960: 238]. С этими представлениями, должно быть связаны и многочисленные мифы о женском племени амазонок, от которого произошли савроматы. Название «амазонки» имеет иранские корни, означающее «госпожи мужчин» [Граков 1947: 100].

Все эти сведения письменных источников вызвали в науке предположение о гинекократии у савроматов, т. е. пережитках матриархата, матрилинейном счёте родства и особом положении женщин [Граков 1947: 100; Смирнов 1964: 200–201]. По мнению Б.Н. Гракова, подтверждением этого являются данные археологических раскопок савромато-сарматских курганов. Это встречающиеся факты захоронения женщин в центре кургана или могильника, вокруг которых впоследствии совершались все остальные погребения, наличие оружия, а также захоронения женщин-жриц [Граков 1947: 100–121].

Конечно, эти сообщения античных авторов о савроматских женщинах во многом преувеличены, но очевидным остаётся их активное участие в жизни общины и равном положении с мужчинами. По Геродоту женщины у исседонов «совершенно равноправны с мужчинами» [Доватур 1982 и др.: 111].

В сарматской археологии загадкой остаётся вопрос о женских погребениях с вещами культового характера, такими как каменные алтарики, зеркала, курильницы, раковины, красящие вещества, ложечки и др. (рис. 97). Считается, что это погре-

97-сур. Тақсай I, № 6 оба. Сармат абыз әйелінің киімін реконструкциялау. Қазба – Я.А. Лұқпанова, реконструкция – Қ. Алтынбеков, фотосурет – О.В. Беляловтікі
Рис. 97. Таксай I, курган № 6. Реконструкция костюма сарматской жрицы. Раскопки – Я.А. Лукпанова, реконструкция – К. Алтынбеков, фото – О.В. Белялов

отбасылық культтерді орындау міндеттері болған абыз әйелдердің немесе бақсылардың жерленуі деп саналады [Смирнов 1964: 202; Яценко 2007: 58–59].

Сан алуан түрлі олжалар табылған № 13 обаның 2-жерлеу орнындағы егде әйелді абыз әйел немесе бақсы деуге болады. Абыз әйел жауынгермен бірге бір қабірде жерленген, бірақ бірге жерленген заттарының бағалы болуына қарап оның жоғары лауазымда болған деп болжауға болады

бения жриц или шаманок, обязанностями которых было совершение религиозных обрядов, исполнение родовых и семейных культов [Смирнов 1964: 202; Яценко 2007: 58–59].

По-видимому, жрицей или шаманкой можно считать захоронение пожилой женщины из погребения 2 кургана № 13, где обнаружено больше всего различных находок. Погребённая покоилась в одной могиле вместе с мужчиной-воином, однако по богатству сопроводительных вещей можно предполагать более почётное положение представительницы прекрасного пола [Лукпанова и др. 2024**б**]. Её шею украшали разноцветные стеклянные бусы, на руках были надеты бронзовые браслеты. За головой стоял каменный алтарик на ножках, изготовленный в зверином стиле, со следами красной краски, а рядом деревянная шкатулка, полная различных предметов: бронзовое зеркало в красном войлочном футляре, туалетный сосудик, кусок кедрового дерева, свёрток ткани и деревянная ложечка тоже со следами красной краски. Слева от женщины находился набор железных инструментов, завёрнутый в красную ткань: два железных ножа, шило и игла. Обращает на себя внимание частое присутствие красного цвета, возможно символизировавшего кровь, возобновление жизни и т. п. Вообще этот цвет был излюбленным у большинства иранских народов, он связан с символикой военного сословия и погребальным ритуалом [Яценко 2006: 244].

Различные типы бус являются непременным атрибутом женских украшений ранних кочевников. Большинство из них импортировались из ремесленных центров Ближнего Востока, Индии и Средиземноморья. Бусы из Урысая-2 сопоставимы с экземплярами как из курганов Южного Урала, особенно среднего течения р. Елек, так и памятников более отдалённых регионов (рис. 98–103).

Так точные аналогии сдвоенным и уплощённым ребристым бусинам тёмно-синего цвета происходят из захоронений могильника Луговое на северо-востоке Кавказа, датированного VI–V вв. до н.э. [Крупнов: 1957: рис. 4, *21–25*] (рис. 100–101). Кольцевидная бирюзово-зеленоватая бусина с бело-синими глазка́ми (рис. 102, *1*) близка образцам из могильников Мечетсай (курган № 6, погребе-

[Лукпанова и др. 2024б]. Оның мойны түрлі-түсті шыны моншақтармен безендірілген, қолына қола білезіктер тағылған. Басының артында қызыл бояудың іздері бар аң стилінде жасалған аяқтары бар шағын тас құрбандық үстелі, ал жанында әртүрлі заттарға толы ағаш қобдиша болды: қызыл киізден жасалған дорбадағы қола айна, жуынуға арналған ыдыс, кедр ағашының бір бөлігі, жібек мата орамы және қызыл бояудың іздері бар ағаш қасық. Әйелдің сол жағында қызыл матаға оралған темір құралдар жиынтығы да болды: екі темір пышақ, біз және ине. Қызыл түстің жиі кездесуі, қанды, өмірдің жаңаруын және т. б. бейнелеуі мүмкін. Жалпы, бұл түс ирандықтардың сүйікті түсі болған, ол әскери таптың бейнесімен және жерлеу рәсімімен байланысты [Яценко 2006: 244].

Моншақтардың әртүрлі болуы ерте көшпенділердегі әйел әшекейлерінің ажырамас атрибуты болып табылады. Олардың көпшілігі Таяу Шығыс, ние 9) и Алебастрова гора (курган № 2), относящихся к рубежу V–IV вв. до н.э. Следует заметить, что из последнего погребения также происходят браслет и голубые бусины, схожие с урысайскими [Смирнов 1964: рис. 40, *2, 2д*; 1975: рис. 31, *7*].

Значительный интерес для уточнения времени захоронения представляют жёлтые бусы с восемью бело-синими глазка́ми (рис. 103), аналогичные экземплярам из Северного Причерноморья, которые производились около середины V в. до н.э. [Алексеева 1975: 72, табл. 16, *56, 59*]. Из южно-уральских и западно-казахстанских памятников типологически близкие бусины происходят из кургана № 9 могильника Пятимары I (первая половина IV в. до н.э.) [Смирнов 1964: рис. 44, *2а*; Аникеева 2023: 59, рис. 1, *11*] и кургана № 6 могильника Таксай I (конец VI – первая пол. V в. до н.э.), однако они отличаются голубым цветом основы. В последнем также обнаружены и жёлтые глазчатые

98-сур. Ұрысай-2, № 13-оба, № 2-жерлеу орны. Шыныдан жасалған моншақтар
Рис. 98. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Стеклянные бусины

99-сур. Ұрысай-2, № 13-оба, № 2-жерлеу орны. Шыныдан жасалған моншақтар
Рис. 99. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Стеклянные бусины

100-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Қою-көк әйнектен жасалған қосарланған моншақтар
Рис. 100. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Сдвоенные бусины из тёмно-синего стекла

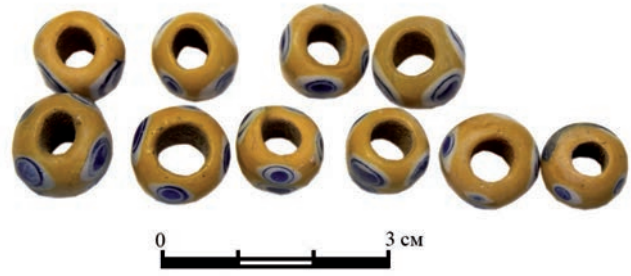

101-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Қою-көк шыныдан жасалған моншақтар
Рис. 101. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Бусины из тёмно-синего стекла

102-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Көз моншақтар

Рис. 102. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Глазчатые бусины

103-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Көз тәрізді сары моншақтар

Рис. 103. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Глазчатые жёлтые бусины

Үндістан және Жерорта теңізінің қолөнер орталықтарынан әкелінген. Ұрысай-2 моншақтары Оңтүстік Орал обаларынан, әсіресе Елек өзенінің орта ағысынан, сондай-ақ шалғай аймақтардың ескерткіштерінен алынған үлгілермен бірдей (98–103-сур.).

Осындай, қара көк түсті қосарланған және жалпақ қырлы моншақтарға дәл ұқсастықтар б.д.д. VI–V ғғ мерзімделген Кавказдың солтүстік–шығысындағы Луговое қорымының жерлеу орнынан табылды [Крупнов 1957: рис. 4, *21–25*] (100–101-сур.). Ақ-көк көздері бар сақина тәрізді көгілдір-жасыл түсті моншақ Мешітсай (№ 6 оба, 9-қорым) және Алебастров тауы (№2 оба) қорымдарының үлгілеріне жақын, олар б.д.д. V–IV ғғ. жатады (102-сур., *1*). Айта кету керек, соңғы жерлеуден де Ұрысайдан шыққандарға ұқсас білезік пен көк моншақтар шыққан [Смирнов 1964: рис. 40, *2, 2D*; 1975: рис. 31, *7*].

Жерлеу уақытын нақтылау үшін шамамен б.д.д. V ғ. ортасында жасалған Солтүстік Қара теңіздің алынған үлгілерге ұқсас сегіз ақ және көк көздері бар сары моншақтар үлкен қызығушылық тудырады (103-сур.) [Алексеева 1975: 72, табл. 16, *56, 59*].

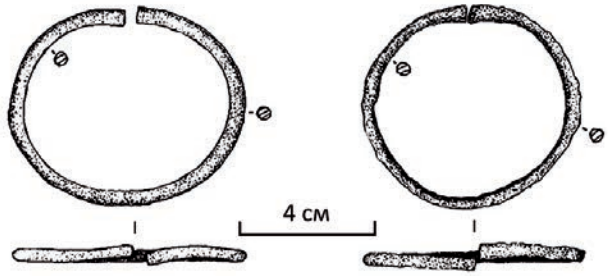
Оңтүстік Орал және Батыс Қазақстан ескерткіштерінен табылған моншақтарға типологиялық жағынан ұқсас моншақтар Пятимары I қорымының № 9 обасынан (б.д.д. IV ғасырдың бірінші жартысы) [Смирнов 1964: рис. 44, *2а*; Аникеева 2023: 59, рис. 1, *11*] және Тақсай I қорымының № 6 обасынан (VI соңы – бірінші жартысы. б.д.д. V ғ.) шықты, алайда олар көк түсімен ерекшеленеді. Тақсай I қорымынан Ұрысайға жақын сары түсті моншақтар табылды, бірақ олар саны мен орналасу схемасы бойынша ерекшеленеді [Сдыков, Лукпанова 2013: 203].

бусы, по цвету близкие урысайским, однако различаются по количеству и схеме размещения глазков [Сдыков, Лукпанова 2013: 203].

Бронзовые браслеты с несомкнутыми утолщёнными концами характерны для памятников Южного Урала и Западного Казахстана конца VI–IV в. до н.э. (рис. 104). Рассматриваемые предметы аналогичны экземплярам из могильников Бесоба (курган № 2), Кызылжар (курган № 1), Алебастрова гора (курган № 2), кургана Ново-Троицк и др. [Гуцалов 2000: 86, табл. 30, *1*; Кадырбаев, Курманкулов 1977: рис. 4, *6*; Смирнов 1964: рис. 40, *2ж*; 71, *19*].

Завёрнутые в ткань ножи и шилья можно сопоставить с предметным набором из илекского могильника Мечетсай (курган № 9, погребение 1) [Смирнов 1964: рис. 46, *1а*] (рис. 105). Длинные прямые ножи встречаются в комплексах савроматского и раннесарматского времени [Смирнов 1964: 105–107, рис. 32, *1б*; 35А, *5, 7*; Кадырбаев, Курманкулов 1978: рис. 1, *5*; Пшеничнюк 1983: табл. XXX, *10*; Железчиков и др. 2006: рис. 38, *4*]. Короткий нож по форме близок к экземплярам VI–V вв. до н.э. из могильников Восточно-Курайлинский I (курган № 14, погребение 4) [Гуцалов 2000: табл. 53, *12*] и Новый-Кумак (курган № 18) [Смирнов 1977**б**: рис. 9, *17*]. Длинный и короткий ножи вместе были обнаружены в погребениях могильников Сара (курган № 7) [Смирнов 1964: рис. 35А, *5, 7*] и Гумарово (курган № 2) [Исмагилов, Сунгатов 2013: рис. 20, *20, 22*].

Трудно однозначно сказать для чего использовался этот комплект инструментов. Ножи могли применяться в домашнем хозяйстве, а также для проведения ритуалов, например, обряда жертвоприношения. Шилья, как и иглы, обычно исполь-

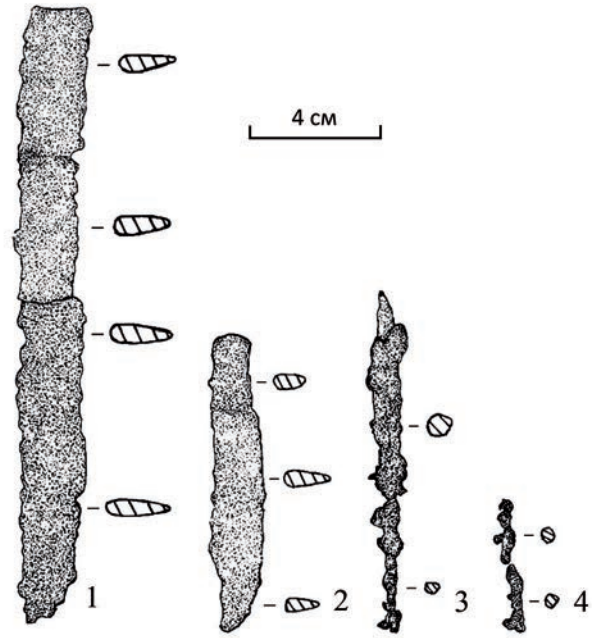
104-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Қола білезіктер
Рис. 104. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Бронзовые браслеты

Ұштары қалыңдатылып, біріктірілмеген қола білезіктер б.д.д. VI–IV ғғ. соңындағы Оңтүстік Орал мен Батыс Қазақстан ескерткіштеріне тән (104-сур.). Қарастырылып отырған заттар Бесоба (№ 2 оба), Қызылжар (№ 1 оба), Алебастрова тауы (№ 2 оба), Ново-Троицк обасы және т. б. үлгілеріне ұқсас [Гуцалов 2000: 86, табл. 30, *1*; Кадырбаев, Курманкулов 1977: рис. 4, *6*; Смирнов 1964: рис. 40, *2ж*; 71, *19*]. Матаға оралған пышақтарды электік Мешітсай қорымынан алынған заттар жиынтығымен салыстыруға болады (№ 9 оба 1-жерлеу) [Смирнов 1964: рис. 46, *1а*] (105-сур.). Ұзын түзу пышақтар савромат және ерте сармат уақытының кешендерінде кездеседі [Смирнов 1964: 105–107, рис. 32, *1б*; 35А, *5, 7*; Кадырбаев, Курманкулов 1978: рис. 1, *5*; Пшеничнюк 1983: табл. XXX, *10*; Железчиков и др. 2006: рис. 38, *4*]. Қысқа пышақ б.д.д. VI–V ғғ. Шығыс Құрайлы I (№ 14 оба, 4-жерлеу) [Гуцалов 2000: табл. 53, *12*] және Жаңа-құмақ (№ 18 оба) қорымдарынан табылған үлгілерге жақын [Смирнов 1977б: сурет. 9, 17]. Ұзын және қысқа пышақтар бірге Сара (№ 7 оба) [Смирнов 1964: рис. 35а, *5, 7*] және Гумаров (№ 2 оба) қорымдарынан табылды [Исмагилов, Сунгатов 2013: рис. 20, *20, 22*].

Бұл құралдар жиынтығы не үшін қолданылғанын нақты айту қиын. Пышақтарды үй шаруашылығында, сондай-ақ құрбандық шалу рәсімдерін орындау үшін қолдануы мүмкін. Біздер, инелер, әдетте тігу үшін қолданылған, бірақ соңғысының нашар сақталуы оны дәл растауға мүмкіндік бермейді. Инелер татуировка жасау үшін де қолданылған болуы мүмкін. Әрине, құрғақ дала жағдайында органикалық заттар бүгінгі күнге дейін сақталмаған, сондықтан сармат жерлеу орындарында Алтай мумияларында кездескендей тату-

зовались для пошива, однако плохая сохранность последних не позволяет точно это утверждать. Возможно, иглы применялись и для нанесения татуировок. Конечно, в условиях сухих степей органика почти не сохранилась до наших дней, поэтому в сарматских погребениях следы татуировок подобно тем, что встречаются на алтайских мумиях, неизвестны. Однако такие косвенные данные как иглы и краски, особенно когда они встречаются вместе, позволяют думать, что и сарматы, причём именно женщины, занимались тем, что наносили ритуальные татуировки и раскраски [Яблонский 2013: 51–52].

Каменные алтарики или жертвенники на ножках – это предметы особенно характерные для курганов Южного Урала и Западного Казахстана савроматского времени. Они встречаются исключительно в женских захоронениях, однако для чего они использовались представителями прекрасного пола, до сих пор не известно. Они могли применяться для растирания на них красящих веществ,

105-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Темір құралдарының жиынтығы:
1–2 – пышақтар, 3 – біз, 4 – ине
Рис. 105. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Железный набор инструментов:
1–2 – ножи, 3 – шило, 4 – игла

ировкалардың іздері белгісіз. Дегенмен, инелер мен бояулар сияқты жанама деректер, әсіресе олар бірге кездескенде, сарматтар салттық татуировкалар мен бояулар салумен айналысқан әйелдер деп ойлауға мүмкіндік береді [Яблонский 2013: 51–52].

Шағын тас құрбандық үстелдері немесе аяқтары бар құрбандық тастары Оңтүстік Орал мен Батыс Қазақстанның савромат дәуіріндегі обаларға тән заттар. Олар тек әйелдер қабірлерінде кездеседі, бірақ оларды әйел адамдар не үшін пайдаланғаны әлі белгісіз. Оларды бояғыш заттарды үгітуге, хош иісті заттарды жағуға, хош иісті өсімдіктерді ысқылау, қасиетті отты жағу және басқа да мақсаттар үшін қолданған болуы мүмкін.

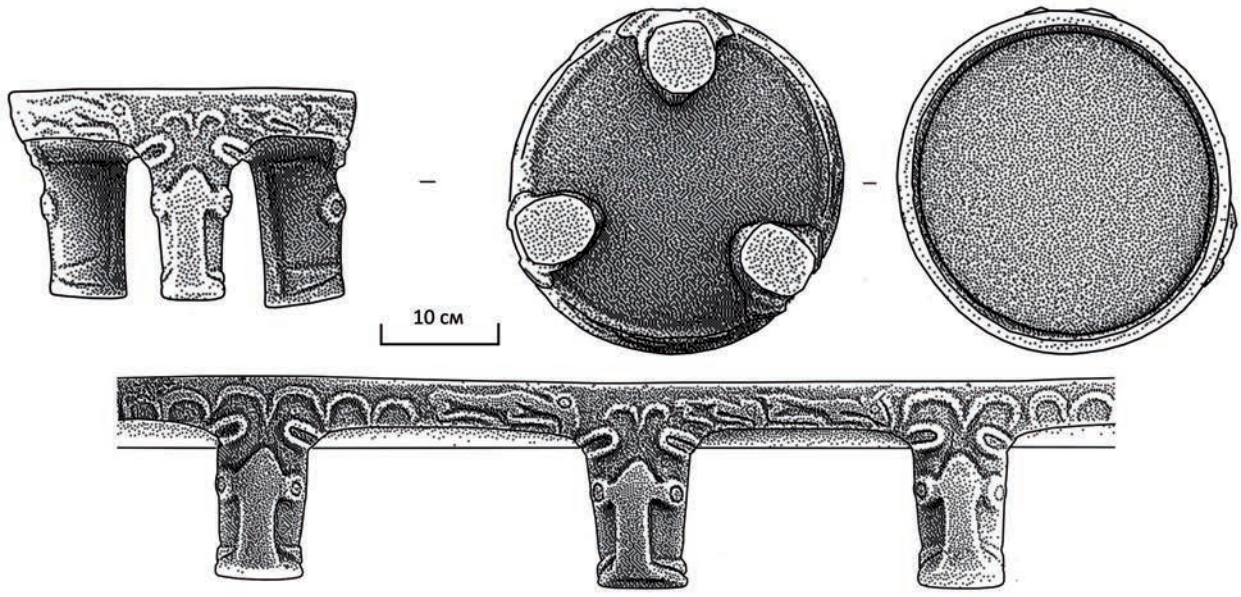
№ 13 обаның 2-жерлеу орнынан алынған шағын құрбандық үстелінің ерекшелігі оның нақты аналогтарының жоқтығында, атап айтқанда аяқтарында қабанның тұмсығы және бүйірінде ақбөкен бейнеленген (106–107-сур.). Аналог ретінде Батыс Қазақстанның кейбір ұқсас олжаларын ғана келтіруге болады. Кездейсоқ табылған құрбандық үстелі дөңгелек табақпен және басы қабан тәрізді аяқтарымен безендірілген [Тасмагамбетов 2003: 48–49]. Қабан бейнесі ерте темір дәуіріндегі әртүрлі заттарда кездеседі және көшпенділердің дүниетанымындағы басқа жануарларға қарсы тұрудан бастап, құрбандыққа дейінгі осы тіршілік иесінің бейнесі туралы әртүрлі түсініктерді көрсетеді (толығырақ: [Лукпанова и др. 2023: 178–192]). Жалпы, шөпқоректі жануарлардың бейнелері құрбандық тастарында өте сирек кездеседі. Ұрысайдікін Лебедевка IV қорымынан табылған (№ 16 оба, 1-жерлеу) аяқтары бар дөңгелек құрбандық үстелінің бөлшегімен салыстыруға болады, оның жиегінде шөпқоректілердің (бұғылар?) сұлбасы бет жағымен бейнеленген; сондай-ақ ересегі мен баласының, мүйіздерінің пішіні де ұқсас [Железчиков и др. 2006: рис. 77, *5*].

Жарты шеңбер пішінінде жиекке түсірілген бұл сәндік элемент «доға тәрізді» өрнек түріне едәуір ұқсайды. Осындай ою-өрнегі бар үш аяқты дөңгелек пішінді құрбандық үстелдері б.д.д. VI–V ғасырдың екінші жартысындағы Оңтүстік Орал қорымдарынан да шыққан: Обручевский (№ 2 оба), Переволочанский (№ 8 оба) [Таиров 2004: рис. 10, *49, 34*] және с. Черняки (№ 36 оба) (тек төңкерілген жартылай шеңберлер) [Смирнов 1964: рис. 36, *3а*]. «Доғалы» ою–өрнегі бар екі ұқсас олжа (б.д.д. V–IV ғасырларға жатады) Маяк тауы шатқалынан (кездейсоқ табылған) және Орынбор өлкесіндегі Крыловский ауылы маңындағы обадан (тек воскурения благовоний, ароматических растений, возжигания священного огня и, возможно, иных целях.

Алтарик из погребения 2 кургана № 13 уникален тем, что не имеет точных аналогов, в частности оформлению ножек в виде морды кабана и бортика с изображением сайгаков (рис. 106–107). В качестве аналогий можно привести только некоторые похожие находки из Западного Казахстана. Так, отметим случайно найденный алтарик с округлым блюдом и ножками, смоделированными в виде головы, предположительно, кабана [Тасмагамбетов 2003: 48–49]. Изображение кабана присутствует на разнообразных предметах скифского ремени и отражает различное понимание образа этого существа в мировоззрении кочевников, от оппозиции к другим животным до жертвы (см. подробнее: [Лукпанова и др. 2023]). Вообще образы травоядных животных довольно редко встречаются на каменных алтариках. С урысайским можно сопоставить фрагмент округлого жертвенника на ножках из могильника Лебедевка IV (курган № 16, погребение 1), по бортику которого в фас изображены фигуры травоядных (олени?); тоже показаны взрослая особь и детеныш, схожа и форма рогов [Железчиков и др. 2006: рис. 77, *5*].

Больше параллелей декоративному элементу в виде полукружий по бортику, получившему название «арочный» орнамент. Жертвенники округлой формы на трёх ножках с таким орнаментом происходят из южно-зауральских могильников второй половины VI–V в. до н.э.: Обручевский (курган № 2), Переволочанский (курган № 8) [Таиров 2004: рис. 10, *49, 34*] и с. Черняки (курган № 36) (только полукружья перевёрнуты) [Смирнов 1964: рис. 36, *3а*]. Другие две подобные находки с «арочным» орнаментом (датируются V–IV вв. до н.э.) найдены в урочище Маячная гора (случайная находка) и кургане у хут. Крыловский (только четыре ножки) в Оренбуржье [Смирнов 1964: рис. 74, *13*; 15, *1ж*]. Но наиболее всего оформление урысайского бортика имеет аналогии с жертвенником из кургана Курайли (VI–V вв. до н.э.) в верховьях Елека, на котором фигуры хищных животных разделены парой полукружьев, трактуемых как «зооморфные завитки в стиле бараний рог» [Кадырбаев 1977: 209, рис. 8].

Большой интерес и различные вопросы вызвало изучение деревянной шкатулки и её содержимого. Для всестороннего исследования артефакта применён комплексный междисциплинарный подход, объединивший археологические и естественнона-

106-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Үш аяқты тас құрбандық үстелі
Рис. 106. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Каменный алтарик на трёх ножках

107-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Үш аяқты шағын құрбандық үстелі
Рис. 107. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Каменный алтарик на трёх ножках

төрт аяғы) табылған [Смирнов 1964: рис. 74, *13*; 15, *1ж*]. Алайда ұрысайлық жиектің өрнегі Елек өзенінің жоғарғы ағысындағы Құрайлы обасындағы (б.д.д. VI–V ғғ.) құрбандық үстеліне ұқсас, онда жыртқыш жануарлардың мүсіндері «қошқар мүйіз стиліндегі зооморфты бұйралар» деп түсіндірілетін жартылай шеңберлермен бөлінген [Кадырбаев 1977: 209, рис. 8].

Ағаш қобдиша мен оның оның ішіндегі заттарды зерттеу үлкен қызығушылық пен түрлі сұрақтар тудырды. Артефактіні зерттеу үшін археологиялық және жаратылыстану әдістерін біріктіретін кешенді пәнаралық тәсіл қолданылды. Бұл үшін Қазақстан, Литва, Ресей және Жапонияның әртүлі ғылым салаларының мамандары тартылды (толығырақ: [Lukpanova et al. 2024]).

Археологиялық әдістер ежелгі көшпенділердің мәдени-хронологиялық байланысын, ықтимал байланыс векторларын анықтауға мүмкіндік берді. Ботаникалық зерттеулер ағаш түрлерін және басқа да өсімдік қалдықтарын талдауға, микроскопия, рентгеноспектральды, микрозондтық және хроматографиялық масс-спектрометрия сияқты физика-химиялық әдістер материалдардың құрамын және оларды өңдеу технологиясын анықтауға мүмкіндік берді. Компьютерлік томография сияқты заманауи ақпараттық технологиялар қобдишаның ашылуына дейінгі құрамын егжей-тегжейлі бейнелеп берді. Барлық артефактілер 3D үлгісінде реконструкцияланды. Сонымен қатар, реставрация және консервация бойынша мұқият жұмыс жасау қобдишаны әрі қарай зерттеулер жүргізу үшін сақтауға мүмкіндік береді.

Ежелгі көшпенділердің жерленген орындарында қобдишалар өте сирек кездеседі немесе мұндай заттардың көпшілігі бүгінгі күнге дейін сақталмаған болуы мүмкін. Сондықтан мұндай олжалар ғылым үшін үлкен қызығушылық тудырады. Савромат шеңберіне жататын ескерткіштерде қобдишалар б.д.д. VI–V ғғ. соңына жататын Орал мен Елек өзендері аралығындағы элиталық обалардан табылды. Пятимар I–III обаларын қазу барысында басқа заттармен қатар «қақпағы бар үлкен төртбұрышты жәшік» [Смирнов 1975: 10] және Тақсай-I қорымының № 6 обасының бай діни жерлеу орнынан жаңғақ ағашынан жасалған ағаш қорап табылды. Оның ішінде пышақ, ағаш тарақ, алебастрдан жасалған ыдыс, үккіш, қасқырдың алдыңғы және басқа тістері болды. Бұл жиынтық ғұрыптық мақсатта пайдаланылған болуы мүмкін. [Лукпанова 2018: 230–231, рис. 4]. Әр түрлі заттары бар

учные методы. Для этого были привлечены учёные из различных областей науки Казахстана, Литвы, России и Японии (см. подробнее: [Lukpanova et al. 2024]).

Археологические методы позволили определить культурно-хронологическую принадлежность, возможные векторы контактов древних кочевников. Ботанические исследования помогли выявить породы дерева и другие растительные остатки. Физико-химические методы, такие как микроскопия, рентгеноспектральный, микрозондовый и хроматографо-масс-спектрометрия, позволили определить состав материалов и технологии их обработки. Современные информационные технологии, такие как компьютерная томография, обеспечили подробное изображение содержимого шкатулки ещё до начала её вскрытия. Все артефакты были реконструированы в 3D-модели. Кроме того, тщательная работа по реставрации и консервации позволили сохранить шкатулку для дальнейшего изучения.

Шкатулки в погребениях древних кочевников встречаются довольно редко, хотя, возможно, большинство подобных предметов не сохранилось до наших дней. Поэтому такие находки представляют огромный интерес для науки. В памятниках савроматского круга шкатулки обнаружены в элитных курганах Урало-Илекского междуречья, датируемых концом VI–V в. до н.э. При раскопках курганов Пятимары I–III на среднем Илеке среди прочих предметов был найден «большой прямоугольный ларец с крышкой» [Смирнов 1975: 10]. В богатом жреческом погребении кургана № 6 могильника Таксай-I обнаружен деревянный короб из ореха. Внутри него находились такие предметы, как нож, деревянный гребень, алебастровый сосуд, тёрочник с пестом, а также клыки и зубы волка. Этот набор, вероятно, использовался в ритуальных целях [Лукпанова 2018: 230–231, рис. 4]. Остатки, предположительно, шкатулки с различными предметами (зеркало, раковина, краски, мел, галька, деревянный брусок, подвески) зафиксированы в кургане № 3 могильника Тарабутак на среднем Илеке [Смирнов 1975: 43]. Урысайская шкатулка по размерам более близка находке из погребения 1 кургана № 2 Мечетсайского могильника (30 × 30 см), датированного V в. до н.э. Шкатулка была изготовлена из тонких дощечек и бересты, а внутри неё находилось бронзовое зеркало [Смирнов 1964: 138, рис. 20, *4*; 1975: 79–80, 90].

Шкатулка из комплекса Урысай-2 изготовлена из тополя, широко произрастающего в этом регионе, однако её покрытие вызывает много вопросов

қобдиша (айна, қабыршақ, бояулар, бор, малтатас, ағаш жаңқасы, салпыншақ) орта Електегі Тарабұтақ қорымының № 3 обасында тіркелген [Смирнов 1975: 43]. Ұрысай қобдишасы көлемі жағынан б.д.д. V ғасырға жататын Мешітсай қорымының (30×30 см) № 2 обасының №1 жерлеу орнынан табылған олжаға жақынырақ. Қобдиша жұқа тақтайшалар мен қайың қабығынан жасалған, оның ішінде қола айна болған [Смирнов 1964: 138, рис. 20, 4; 1975: 79–80, 90].

Ұрысай-2 кешенінің қобдишасы осы өңірде кеңінен өсетін теректен жасалған, бірақ оның сыртының жабыны көптеген сұрақтар туғызады (108–109-сур.). Алдымен бұл Қытайдан шыққан лак деп болжанды, себебі скиф және хунну уақытындағы ескерткіштерден Қытайдан алып келген лакпен қапталған импорттық олжалар көптеп кездеседі. Олар негізінен Алтай, Тува, Забайкалье, Сібір ескерткіштерінен, яғни Қытайға жақын орналасқан және Қытайдың лак өндіру орталықтарымен тығыз байланыста болған, сондай-ақ сауда жолдарында орналасқан [Новикова и др. 2013: 112–124; 2018: 106–143; Дашковский, Новикова 2017: 116–126; Погодин 1998: 37]. Лак ағашының шайыры өте қысқа уақыт ішінде қатады, сондықтан өнімдер сол жерде лакталып, басқа аймақтарға тасымалданады. Қытайлық лакпен қапталған бұйымдар ежелгі уақытта өте жоғары бағаланған және тек жоғары тап өкілдері үшін қол жетімді болды [Погодин 1998: 37].

Алайда, талдау нәтижелері көрсеткендей, Ұрысай қобдишасы Қытайдан, Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Азиядан лакпен байланысты жоқ, белгісіз шайырлы затпен қапталған. Ол немен жабылғаны жұмбақ болып қалып отыр? Мүмкін, ерте көшпенділерде өнімдерге жылтыр берудің және оларды ылғалдан қорғаудың өзіндік тәсілдері болған шығар, бұл қосымша алдағы жүргізілетін зерттеулер кезінде ашылуы мүмкін.

Қобдишаның ішіндегі заттар өте қызықты болды (110-сур.). Ең үстінде айна жатты (111-сур.). Бұл бұйымдар ежелгі заманнан бері әдемілік керек-жарақтары ғана емес, діни және сиқырлы сипаттағы заттар болып саналды. Сонымен қатар, айналар жанды бейнелейтін, зұлым рухтардан қорғайтын және тіпті қару ретінде қызмет ететін ерекше күштерге ие болды. Сібір бақсылары жасаған рәсімдерде олар зұлым рухтарды қуып жіберуге, болашаққа көз жүгіртуге және науқастарды емдеуге көмектесті [Хазанов 1964: 89–96].

Ұрысай-2 кешенінің айнасы, атап айтқанда саны мен формасы бойынша дәл ұқсастықтары жоқ. (рис. 108–109). Сначала было предположено, что это лак китайского происхождения, так как в памятниках скифского и хуннуского времени хорошо известны импортные находки, покрытые лаком из Китая. В основном они происходят из памятников Алтая, Тывы, Забайкалья, Сибири, то есть тех ареалов скотоводов, которые расположены ближе к Китаю и имели более тесные связи с китайскими центрами производства лака, а также находились на торговых путях [Новикова и др. 2013: 112–124; Дашковский, Новикова 2017: 116–126; Новикова и др. 2018: 106–143; Погодин 1998: 37]. Смола лакового дерева затвердевает в течение очень непродолжительного времени, поэтому изделия покрывались лаком на месте и уже после транспортировались в другие регионы. Изделия, покрытые китайским лаком, очень сильно ценились в древности и были доступны только для представителей элиты [Погодин 1998: 37].

Однако, как показали результаты анализов, шкатулка из Урысая покрыта каким-то смолистым веществом, не связанным с лаками из Китая, Восточной и Юго-Восточной Азии, да и вообще собственно лаками. Остаётся загадкой, чем же она была покрыта? Возможно, у ранних кочевников существовали свои способы придания изделиям блеска и предохранения их от влаги, на что могут пролить свет дальнейшие исследования.

Весьма интересным оказалось содержимое шкатулки (рис. 110). Поверх него лежало зеркало (рис. 111). Эти изделия с древних времён считались не только туалетными принадлежностями, но и предметами религиозно-магического характера. Кроме того, зеркала наделялись особыми силами, способными отражать душу, защищать от нечистых сил и даже служить оружием. В обрядах, проводимых сибирскими шаманами, они помогали отгонять злых духов, заглядывать в будущее и лечить больных [Хазанов 1964: 89–96].

Зеркало из комплекса Урысай-2, в частности по количеству и форме валиков, не имеет точных аналогов. В самом общем виде оно сопоставимо с экземплярами, относящимися к типу X (по К.Ф. Смирнову) с одним широким валиком-утолщением по краю диска и плоской боковой ручкой. Такие образцы в основном происходят из погребений Южного Урала и Западного Казахстана [Смирнов 1964: 159; Таиров 2018: 349]. Однако форма ручки имеет достаточно много аналогов среди сарматских зеркал (см. подробнее: [Lukpanova et al. 2024: 112]).

Жалпы алғанда, ол X типіне жататын үлгілермен (К.Ф. Смирнов бойынша) бір кең біліктерінің-дискінің шетін қалыңдатумен және жалпақ бүйір тұтқасымен салыстырылады. Мұндай үлгілер негізінен Оңтүстік Орал мен Батыс Қазақстанның жерлеу орындарынан табылды [Смирнов 1964: 159; Таиров 2018: 349]. Алайда, тұтқасының пішіні сармат айналарының арасында көптеп кездеседі (толығырақ: [Lukpanova et al. 2024: 112]).

Қобдишаның бұрышында айнаның оң жағында миниатюралық ыдыс болды (112-сур.). Бұл бірегей артефакт бізге әлі белгісіз материалдан жасалған, органикалық болуы мүмкін және бүгінгі күнге дейін сақталған.

Ыдыстың нақты ұқсастықтарын білмейміз, ұқсас нәрсе бірнеше рет жасалған болуы мүмкін, алайда органикалық заттар өте сирек сақталатындықтан, Ұрысай олжасы қазірше жалғыз болып табылады. Пішіні мен әшекейі жағынан жақын, дене пішіні мен каннелюрдің ұқсас күміс ыдыс салыстырмалы түрде Орынбордағы Филипповка 1 қорымының № 1 обасының 2 жерлеу орнынан шыққан (б.д.д. V–IV ғасырлардың шекарасы) [Трейстер 2022: рис. 2, *3*; 8, *1–2*]. Тік каннелюрлер әртүрлі ыдыстарда – Таяу шығыстан әкелінген импорттық (күміс амфоралар, тостағандар) және Оңтүстік Орал мен б.д.д. V–III ғғ. Скифиядан келген жергілікті керамикаларда кездеседі [Lukpanova et al. 2024: 112–113].

Шамасы, Ұрысай-2 қорымынан табылған үлгіні боянуға арналған ыдыс деп атауға болады, ол жерде иесі кейбір заттарды немесе өсімдіктерді сақтаған. Сармат уақытында мұндай ыдыстар кең таралған. Олар әдетте саздан жасалған, кішкентай және әртүрлі бояуларды, майларды, хош иісті заттарды сақтауға және тасымалдауға арналған [Смирнов 1964: 161].

Айна астында кедр ағашының кесіндісі табылды, бұл өте ерекше, өйткені кедр ағашының[1] өсетін жерлері Қазақстаннан алыс Африканың солтүстік-батысында, Таяу Шығыста (Ливан, Сирия, Түркия, Кипр) және Батыс Гималайда [Лесная энциклопедия: 1985, 410; Древесные породы мира 1982: 99–100] (113-сур.). Бұл олжаның импорттық сипатын көрсетеді, бірақ қайдан екенін айту қиын.

Сонымен қатар, б.д.д. VI–V ғғ. соңында Орск–Елек далаларының ерте көшпенділерінің қорымдарында тікбұрышты пішінді ұқсас ағаш кесінділер

Справа от зеркала в углу шкатулки стоял миниатюрный сосуд (рис. 112). Этот уникальный артефакт изготовлен из ещё не установленного материала, возможно, органики, и неплохо сохранился до наших дней. Точные аналогии сосуду нам не известны. Сравнительно близкий по форме и декору серебряный туалетный сосудик происходит из погребения 2 кургана № 1 могильника Филипповка 1 в Оренбуржье (рубеж V–IV вв. до н.э.) – похожая форма тулова и каннелюры [Трейстер 2022: рис. 2, *3*; 8, *1–2*]. Вертикальные каннелюры встречаются на разных видах посуды – как на импортной из Ближнего Востока (серебряные амфоры, чаши), так и местной керамике из Южного Урала и Скифии V–III вв. до н.э. [Lukpanova et al. 2024: 112–113].

Судя по всему, экземпляр из Урысая-2 можно отнести к так называемым туалетным сосудикам, где хозяйка хранила какие-то вещества или растения. Туалетные сосудики были широко распространены в сарматское время. Они обычно изготавливались из глины, небольшого размера и были предназначены для хранения и транспортировки различных красок, мазей, благовоний и ароматических веществ [Смирнов 1964: 161].

Под зеркалом находился кедровый брусок, что выглядит весьма необычным, так как места естественного произрастания кедра[1] находятся в далёких от Казахстана районах Северо-Западной Африки, Ближнего Востока (Ливан, Сирия, Турция, Кипр) и Западных Гималаях [Лесная энциклопедия: 1985, 410; Древесные породы мира 1982: 99–100] (рис. 113). Это говорит об импортном характере находки, правда трудно сказать откуда именно.

Вместе с тем похожие деревянные бруски подпрямоугольной формы несколько раз встречены в могильниках ранних кочевников Орско-Илекских степей конца VI–V в. до н.э. (Тара-Бутак, курган № 2, погребение 3; курган № 3; Новый Кумак, курган № 19, погребение 2; Яковлевка, курган № 2, погребение 1). Причём большинство из них находились на каменных жертвенниках или рядом с ними и имели следы обработки и потёртости. Установлено (кроме находки из Нового Кумака), что материалом для них служила сосна и можжевельник. Все эти погребения, где обнаружены деревянные бруски, трактуются авторами исследований как захоронения «жриц» [Смирнов 1964, рис. 18, *3*; 1975: 42–43; 1977**б**: 24; Федоров, Васильев 1998: 65–66, 72].

[1] Кедр қарағайымен шатастыруға болмайды (*Pinus* тұқымдасы) [Древесные породы мира 1982: 99, 110].

[1] Не путать с кедровой сосной (род *Pinus*) [Древесные породы мира 1982: 99, 110].

108-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Ағаш қобдиша қабырғасының бөлшегі

Рис. 108. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Фрагмент стенки деревянной шкатулки

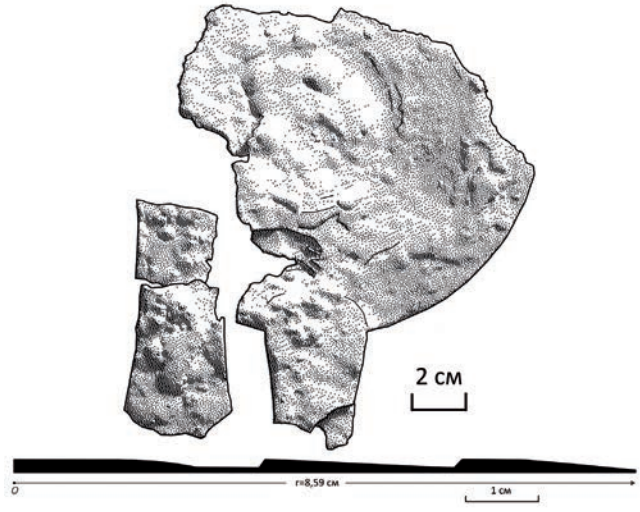
109-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Ағаш қобдиша жабынының қалдықтары

Рис. 109. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Остатки покрытия деревянной шкатулки

110-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Ағаш қобдишадағы бұйымдар

Рис. 110. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Содержимое деревянной шкатулки

111-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Қола айна

Рис. 111. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Бронзовое зеркало

бірнеше рет кездесті (Тара-Бұтақ, № 2 оба, 3-жерлеу орны; № 3 оба; Новый Кумак, № 19 оба, 2-жерлеу орны; Яковлевка, № 2 оба, 1-жерлеу орны). Олардың көпшілігі құрбандық тастарында немесе олардың жанында, әрі оларда өңдеу мен тозу іздері болды. Қарағай мен арша болғаны (Новый Кумактан басқасы) анықталды. Ағаш кесіктер табылған жерлеулердің барлығын зерттеу авторлары «абыз» жерленуі деп түсіндіреді [Смирнов 1964: рис. 18, 3; 1975: 42–43; 1977б: 24; Федоров, Васильев 1998: 65–66, 72].

Қобдишаның иесі кедр ағашы кесігін не үшін пайдаланғаны – жұмбақ болып қала береді. Кем дегенде үш болжам жасауға болады: (1) косметикалық мақсаттар үшін, (2) хош иісті заттарды жағу үшін және (3) кейбір заттарды ұнтақтау және жағу құралы ретінде. Оларға толығырақ тоқталамыз.

Қылқан жапырақты ағаштарды таңдау (қарағай, арша, кедр) кездейсоқтық емес және олардың кейбір қасиеттерімен байланысты болуы керек. Қылқан жапырақты ағаштар күшті хош иіс шығаратыны белгілі, емдік және косметикалық қасиеттері бар [Урусов и др. 2007; Скляревский, Губанов, 1970: 121–122, 162–164; Лесная энциклопедия: 1985, 410–414; Федоров, Васильев 1998: 72]. Осыған байланысты Геродот сипаттаған скифтердің өміріндегі бір қызықты эпизод: «Әйелдер кипарис, кедр және хош иісті ладан ағаштарының кесіктерін тасқа ысқылап, су қосып, денелері мен беттеріне осы үгітілген қою массаны жағады. Осыдан олар хош иіс алады. Ал келесі күні жапсырманы алып тастағаннан кейін олар таза және жылтыр болады» [Доватур и др. 1982: 129].

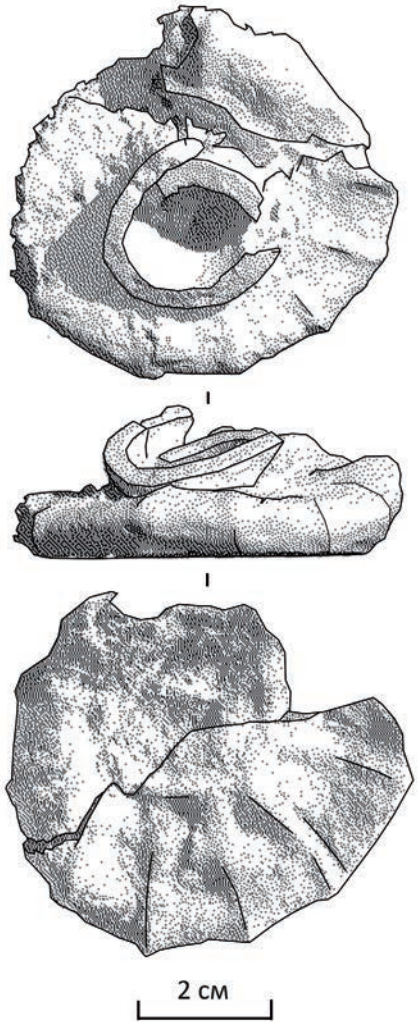
Қылқан жапырақты ағаш кесіктерін діни-культтік мақсаттарда пайдалануы да мүмкін. К.Ф. Смирнов савромат қабірлеріндегі қарағай ағаштары кесіктерін фимиам немесе ладан дайындауға арналған шикізат ретінде қарастырады. Мысал ретінде ол Үндістан мен Цейлондағы әйгілі діни тәжірибеге (Буддаға құрбандық шалу үшін) сілтеме жасайды, онда фимиам жасау үшін хош иісті қасиеттері бар сандал ағашы қолданылады [Смирнов 1964: 167]. Ұқсас тұжырымды В.К. Федоров да ұстанады, ол түтіннің ұзақ шығуы мен баяу жануын қамтамасыз ету үшін қарағайды ұнтақ тәрізді күйге дейін уатқан деп есептейді [Федоров 2001: 33]. Солтүстік Америкадағы навахо үндістері рәсімдік әрекеттер кезінде «кедр ағашы түтінімен аластау» рәсімін жүргізген [Де Риос 1997, табл. 5]. Мұндай заттарды «уатқыш келі» ретінде де қолдануға болады, бұған Яковлевка обасынан табылған

Для чего хозяйка шкатулки использовала кедровый брусок – остаётся загадкой. Можно высказать по меньшей мере три предположения: (1) для косметических целей, (2) воскурения благовоний и (3) в качестве инструмента для размельчения и растирания каких-то веществ. Остановимся на них более подробно.

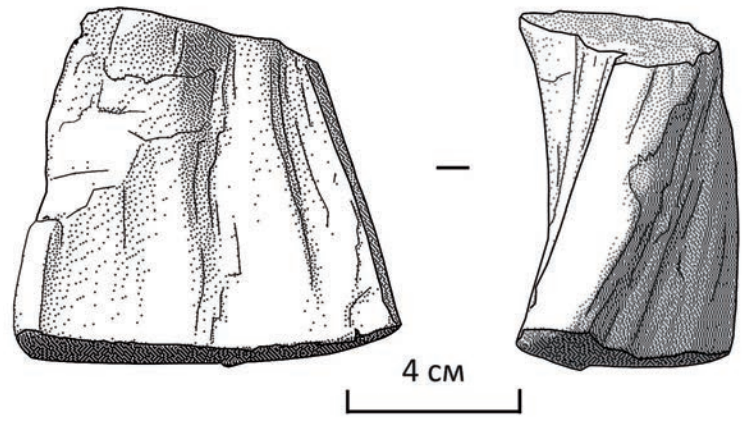
Выбор, преимущественно хвойных пород дерева (сосна, можжевельник, кедр), должно быть, не случаен и связан с какими-то их качествами. Известно, что хвойные деревья выделяют сильный аромат, обладают лечебными и косметическими свойствами [Урусов и др. 2007; Скляревский, Губанов, 1970: 121–122, 162–164; Лесная энциклопедия: 1985, 410–414; Федоров, Васильев 1998: 72]. Интересен в связи с этим эпизод из жизни скифов, описанный Геродотом: «Женщины их растирают на шероховатом камне куски кипариса, кедра и ладанного дерева, добавляя воду, и этой перетёртой густой массой натирают своё тело и лицо. От этого они приобретают аромат. А на следующий день, сняв пластырь, они одновременно становятся чистыми и блестящими» [Доватур и др. 1982: 129[.

Возможно и религиозно-культовое применение кусков хвойного дерева. К.Ф. Смирнов рассматривает сосновые бруски в савроматских погребениях в качестве сырья для приготовления фимиама или ладана. В качестве примера он ссылается на хорошо известную религиозную практику (для жертвоприношения Будде) в Индии и Цейлоне, где для приготовления фимиама используется сандаловое дерево, обладающее ароматическими свойствами [Смирнов 1964: 167[. Близкой трактовки придерживается В.К. Федоров, полагающий, что для длительного тления и выделения дыма сосну растирали в порошкообразное состояние [Федоров 2001: 33[. Индейцы навахо в Северной Америке во время ритуальных действий совершали «окуривание дымом при сжигании кедра» [Де Риос 1997: табл. 5]. Такие предметы могли использоваться и в качестве «песта-давилки», о чём свидетельствует форма бруска из кургана Яковлевка, одна сторона которого повторяет форму выемки каменного жертвенника [Федоров 2000: 66; Федоров, Васильев 1998: 72].

Справа от зеркала находились два фрагмента от маленькой деревянной ложечки со следами красной краски (рис. 114). Различного типа ложечки весьма часто встречаются в погребениях южно-уральских кочевников, в основном они изготовлены из кости, изредка из дерева [Федоров 2000: 66; 2013]. Конечно они не являются частью столовых приборов, так как очень маленькие и хрупкие. Как

112-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Кішкентай ыдыс
Рис. 112. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Миниатюрный сосуд

113-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Кедр ағашы кесегі
Рис. 113. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Кедровый брусок

кесіктің пішіні дәлел бола алады, оның бір жағы тас құрбандық үстелінің ойығына сәйкес келеді [Федоров 2000: 66; Федоров, Васильев 1998: 72].

Айнаның оң жағынан қызыл бояудың іздері бар кішкентай ағаш қасықтың екі сынығы шықты (114-сур.). Әр түрлі қасықтар оңтүстік орал көшпенділерінің жерлеу орындарында жиі кездеседі, олар негізінен сүйектен, кейде ағаштан жасалған [Федоров 2000: 66; 2013]. Әрине, олар ас үй құралының бөлігі емес, өйткені олар өте кішкентай және нәзік. Көптеген культтік бұйымдар сияқты, ғылымда мұндай қасықшалардың қолдану мақсаты жөнінде ортақ пікір жоқ. Кейбір зерттеушілер оларды бояуларды араластырып, косметикалық және ғұрыпи о многих предметах культа, в науке нет согласия о назначении таких ложечек. Одни исследователи считают, что они употреблялись для размешивания и нанесения красок в косметических и ритуальных целях [Смирнов 1964: 160–161], другие – что ложечки использовались для жертвоприношения огню в погребальных ритуалах [Федоров 2013: 58–59]. Следы краски на ложечке из кургана № 13 позволяют предположить, что её могли использовать для размешивания красящих веществ. Как известно, остатки разноцветных минералов-красителей довольно часто встречаются в захоронениях ранних кочевников. Красящие вещества, как считается, применяли в различных целях, например, косметических, ритуальных, для татуировки и др. [Таиров, Бушмакин 2001]. Однако ни в шкатулке, ни где-нибудь в могиле рядом с женщиной красящих минералов, кроме меловой посыпки, не обнаружено.

Под зеркалом в шкатулке также был обнаружен небольшой свёрток ткани красноватого цвета, возможно, в него было что-то завёрнуто (рис. 115). Судя по фактуре, ткань соткана техникой полотняного (?) переплетения, широко известной в древности (подробнее см.: [Lukpanova et al. 2024: 143]. Однако результаты анализа материала оказались весьма неожиданными, два из трёх типов волокон ткани были определены как шёлк. К тому же шёлковая нить использовалась для пошива какого-то изделия, найденного под туалетным сосудиком.

Как известно, распространение китайского импорта, в том числе шёлка, среди кочевников Евразии берёт начало в основном с конца I тыс. до н.э. в связи с усилением влияния Поднебесной на Запад,

тық мақсаттар үшін пайдаланылған деп есептейді [Смирнов 1964: 160–161], ал басқалары бұл қасықшалар жерлеу рәсімдерінде отқа құрбандық шалу үшін қолданылған деп санайды [Федоров 2013: 58–59]. № 13 обадан табылған қасықтағы бояу іздері оны бояғыш заттарды араластыру үшін қолданған болуы керек деген жорамал жасауға мүмкіндік береді. Белгілі болғандай, түрлі-түсті бояғыш минералдардың қалдықтары ерте көшпенділердің жерлеу орындарында жиі кездеседі. Бояғыш заттар әртүрлі мақсаттарда қолданылған деп саналады, мысалы, косметикалық, салттық, татуировка және т. б. [Таиров, Бушмакин 2001]. Алайда, қобдишаның ішінде де, әйелдің жанындағы қабірден ешқандай бор жабындыдан басқа бояғыш минералдар табылған жоқ.

Қобдишадағы айнаның астынан қызыл түсті матаның кішкене орамы табылды, мүмкін оған бірдеңе оралған болуы мүмкін (115-сур.). Матаның фактурасына қарасақ, мата ежелгі замандарда кеңінен қолданылған қарапайым (?) өрме тәсілімен тоқылған сияқты (толығырақ: [Lukpanova et al. 2024: 143]. Алайда, материалды талдау күтпеген нәтижелер берді, мата талшықтарының үшеуінің екеуі жібек деп анықталды. Сонымен қатар, жібек жіп косметика ыдысының астынан табылған кейбір бұйымдарды тігу үшін пайдаланылған.

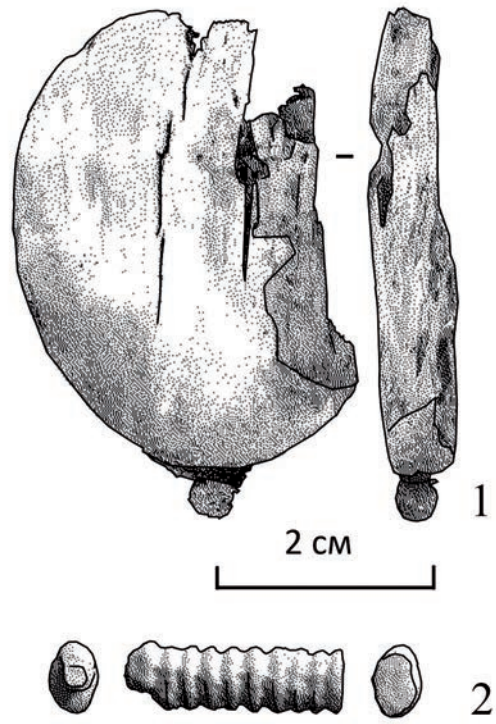
Белгілі болғандай, Қытай импортының, оның ішінде жібектің Еуразия көшпенділері арасында таралуы негізінен б.д.д. I мыңж. аяғынан басталады. Аспан асты елінің Батысқа ықпалының күшеюі, Жібек жолының пайда болуына және Қытаймен өте тығыз байланыста болған хуннудың кеңеюіне байланысты [Баринова 2011]. Сонымен қатар, Қытайдан тыс жерлерде жібек маталарды қолдану және тіпті өндіру ертеректен белгілі, мысалы, қола дәуірінен бастап Шыңжаңда [Майтдинова 2004: 27] және Орта Азияда [Аскаров 1973: 133–134]. Көшпенділер арасындағы қытай жібегінің ең көне үлгілері б.д.д. IV ғ. мерзімделген Таулы Алтайдың пазырық обаларынан шыққан [Руденко 1953: 248, табл. LXXVI, 2; 1968: 81, илл. 76; Лубо-Лесниченко 1994: 28].

Пазырық обаларынан басқа, әзірге скиф-сармат уақытына жататын басқа жерлеу орындарынан нақты жібектің табылғаны белгісіз. Батыс Сібірдің сарғат мәдениетінің материалдарында жібек бұйымдары б.д.д. соңғы ғасырларынан ерте емес, Қытай импорты әлдеқайда кең тараған кезден басталады [Глушкова и др.. 2015: 43, 47].

возникновением Шёлкового пути и экспансией хунну, имевших очень тесные контакты с Китаем [Баринова 2011]. Вместе с тем употребление и возможно даже производство шёлковых тканей за пределами Китая известно и в более раннее время, например, с эпохи бронзы в Синьцзяне [Майтдинова 2004: 27] и Средней Азии [Аскаров 1973: 133–134]. Древнейшие образцы китайских шёлковых тканей среди кочевников происходят из пазырыкских курганов Горного Алтая, датированных IV в. до н.э. [Руденко 1953: 248, табл. LXXVI, *2*; 1968: 81, илл. 76; Лубо-Лесниченко 1994: 28].

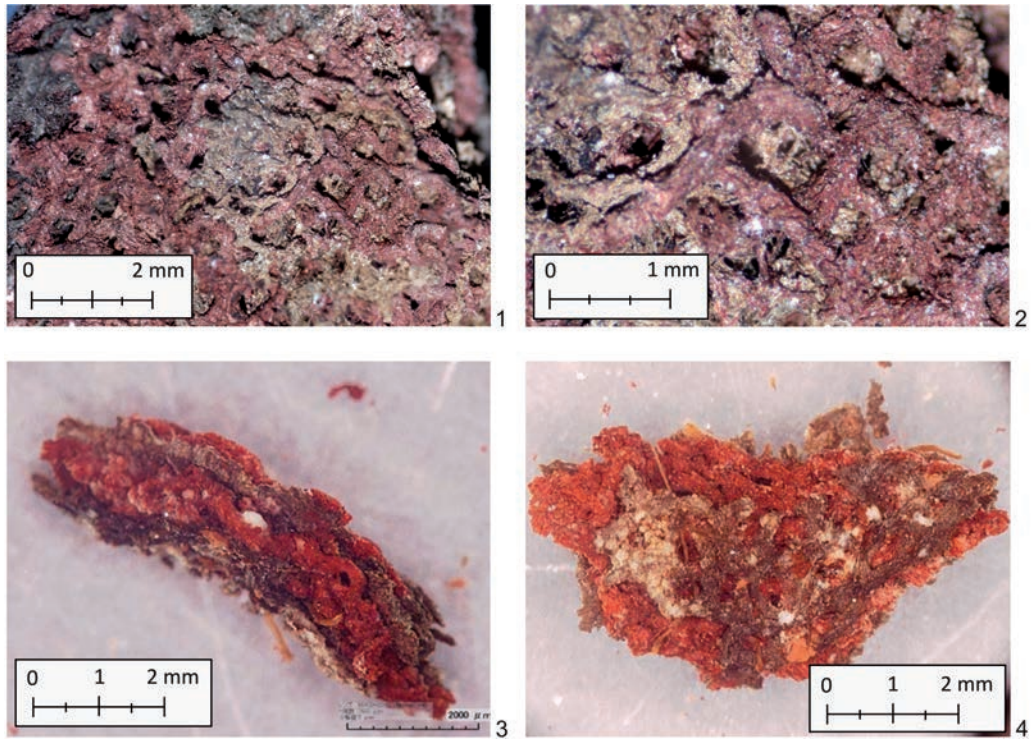
Кроме пазырыкских курганов, достоверных находок шёлка в других захоронениях скифо-сарматского времени нам не известно. Исключением являются только памятники саргатской культуры Западной Сибири, однако последние датируются не раньше последних веков до н.э., когда китайский импорт получил значительно большее распространение [Глушкова и др. 2015: 43, 47].

Таким образом, в кургане № 13 комплекса Урысай-2 около середины V в. до н.э. захоронена

114-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Ағаш қасық бөлшектері: 1 – бас жағы, 2 – ұстағышы

Рис. 114. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Детали деревянной ложечки: 1 – черпало, 2 – ручка

115-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Микроскоппен қарағандағы мата бөлшектері ([Lukpanova et. al. 2024] бойынша)
Рис. 115. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Фрагменты ткани под микроскопом (по: [Lukpanova et. al. 2024])

Осылайша, б.д.д. V ғ. ортасына жақын Ұрысай-2 кешенінің № 13 обасында діни абыз болған әйел жерленген. Ілеспе заттар мен жерлеу рәсімдерін жиынтық талдау бойынша зерттелген жерлеу орны Оңтүстік Орал мен Батыс Қазақстан кешендерімен, әсіресе Орск-Елек далаларының обаларымен көптеген ұқсастықтарды табады.

Әйел Елек бойында көшіп жүрген рулардың бірінің өкілі еді. Ол үлкен құрметке ие болған және ақыретте діни қызмет атқаруға көмектесетін әртүрлі заттар жиынтығымен бірге жерленген.

Қобдишадағы заттар ерекше қызығушылық тудырады – бұл діни рәсімдер мен бояну үшін қолданылатын салттық жиынтық. Қобдишаны және оның ішіндегі заттарды жан-жақты зерттеу ежелгі технологиялар, байланыс және алмасу мәселелерінде жаңа мүмкіндіктер ашады.

женщина, по-видимому, исполнявшая жреческие функции. Исследуемое погребение по совокупному анализу сопроводительных вещей и погребального обряда находит многочисленные аналогии с комплексами Южного Урала и Западного Казахстана, в особенности, с курганами Орско-Илекских степей.

Женщина была представителем одного из родов, кочевавшего вдоль р. Елек. Она была удостоена немалых почестей и в загробную жизнь её сопроводили с разнообразным набором вещей, призванных помочь ей исполнять жреческие обязанности в загробном мире.

Особенный интерес заслуживают предметы из шкатулки – это ритуальный набор, используемый для отправления культов и женского туалета. Комплексное изучение шкатулки и её содержимого открывает новые перспективы в вопросах древних технологий, контактов и обмена.

«Қорамсақты» сарматтар: қару жарақ және құралдар

Ертедегі көшпенділер қызметінің әртүрлі салаларының ішінде әскери іс ерекше рөл атқарды, оны жазба деректермен қатар археологиялық дереккөздер де көрсетеді. Сармат обасының әрқайсысынан қару-жарақ заттарын кездестіруге болады, олар ең алдымен жебе ұштары, қылыштар мен қанжарлар. Қарулар тек ерлердің жерлеу орындарында ғана емес, әйелдерде де кездеседі. Сарматтардың, сондай-ақ скиф дәуіріндегі өзге де дала тайпаларының өмір салты белгілі бір деңгейде әскери сипатта болғанын толық сеніммен айтуға болады. Бұл сондай-ақ белсенді сыртқы саясатта көрініс тапты: скифтердің алдыңғы азияға жорықтары, сақтардың парсы империясына қарсы күресі, грек-парсы соғыстарына қатысу, сарматтардың Рим империясының шекараларында, Солтүстік Қара теңізде, Кавказ маңы және Кіші Азияда жүргізген әскери жорықтары.

Еуразияның ерте көшпенділері – әрбір ер азаматы жауынгер болған, ал халық жиналысына толыққанды қатыса алатындар тек қару асынып жүрген ересектер ғана болған «халық–әскер» ретінде сипатталады. Ерте көшпенділердің әскери сипат алуы, ең алдымен, олардың шаруашылық қызметі мен өмір салтына байланысты болды. Табиғи жағдайларға тәуелділік, жиі кездесетін жұт, егіншілік пен қолөнер өнімдеріне деген мұқтаждық – тонаушылық жорықтар жасауға, мал мен жайылымдарды қорғауға, сонымен қатар әскери жорықтарға белсенді қатысуға итермеледі. Сонымен қатар, көшпелі мал шаруашылығы көп адам ресурсын қажет етпегендіктен, олардың бір бөлігі түрлі тәуекелді істерге еркін бара алды.

Жоғарыда аталған факторлар қоғамдық өзгерістер үдерістерімен тығыз байланысты. Ерте темір дәуірінің басталуымен дала тайпаларында мүліктік және әлеуметтік жіктелу күшейіп, алғашқы мемлекеттік құрылымдардың алғышарттары қалыптаса бастады. Осы кезеңде далалық аристократия мен ру-тайпалық элита айқындала түсті. Әскери жорықтарға көбіне осы әлеуметтік топтың өкілдері басшылық жасап, соғыс ісі олардың күнделікті тіршілігінің маңызды бөлігіне айналды.

«Ұрысай-2» кешенінің № 5 және 13 обаларының тоналған орталық жерлеу орнында әскери жетек-

«Колчаноносные» сарматы: вооружение и орудия труда

Среди различных сфер деятельности ранних кочевников, особую роль занимало военное дело, что демонстрируют как письменные, так и археологические источники. Почти в каждом сарматском кургане можно встретить предметы вооружения, в первую очередь это наконечники стрел, мечи и кинжалы. Причём оружие находят не только в мужских захоронениях, но не редко и в женских. Можно со всей основательностью утверждать об определённой милитаризации образа жизни сарматов, впрочем, как и других степных племён скифского времени. Это нашло отражение также в активной внешней политике: переднеазиатские походы скифов, борьба саков против персидской империи, участие в греко-персидских войнах, военные кампании сарматов на границах Римской империи, в Северном Причерноморье, Закавказье и Малой Азии.

Ранние кочевники Евразии представляли собой народ-войско, где каждый мужчина был воином, и полноправным участником народного собрания могли быть только взрослые, носящие оружие. Военизация ранних кочевников была в первую очередь продиктована хозяйственной деятельностью и образом жизни. Зависимость от природных условий, частые джуты, потребность в продуктах земледелия и ремесла, вызывали необходимость совершать грабительские набеги, охранять скот и пастбища, а также активно участвовать в военных походах. К тому же ведение кочевого скотоводства не требовало больших людских ресурсов и часть из них могли охотно пускаться в различные рискованные предприятия.

С вышеприведёнными факторами тесно связаны и процессы общественных изменений. С наступлением раннего железного века у степных племён происходило углубление имущественного и социального расслоения, формирование ранней формы государственности, выделение степной аристократии и родоплеменной верхушки, представители которой зачастую и выступали предводителями военных походов, а военная деятельность становилась постоянным и привычным занятием.

Видимо, в центральных разграбленных могилах курганов № 5 и 13 комплекса Урысай-2 и были

шілер немесе атақты жауынгерлер жерленген болса керек, ал № 14 обада әскери жасақ жерленген. Бұл жерде жауынгерлердің барлығы бір уақытта, мүмкін әскери жорықтан кейін жерленген. Айта кету керек, төртбұрышты шұңқырда көмілгендер бір қатарда, бастарын оңтүстік секторда орналастыру әдісі сирек кездеседі. Осы дәстүрмен салыстыруға келетін жерлеулер қатарына Елек өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан Сынтас қорымындағы № 1 обадан табылған толық қару-жарақ жиынтығымен жерленген үш жауынгердің жерлеуі [Қадырбаев, Құрманқұлов 1976: 141–143], сондай-ақ Оңтүстік Орал өңіріндегі Сибай I қорымындағы № 1 обадан табылған жерлеу жатады. Сибай обасында жерленген алты адамның үшеуі де қару-жарақ жинағымен бірге жерленген [Васильев, Федоров 2021: 13–25, 83, рис. 4]. Төменгі Еділ бойындағы Аксеновский I қорымының № 15 обасының жерлеу орнынан одан да көп ұқсастықтар байқалады: бес қаңқаның ООБ[1]-да бастары бір қатарға орналасуы, әскери атрибуттар, оның ішінде көбелек пішінді балдақты және тік бұрышты ұшы бар қылыштар, қола ұштары, жылқылар мен қойлардың сүйектерінің үлкен бөліктері [Шилов, Очир-Горяева 1997: 135–138, рис. 5, *2*; 10].

Сарматтар әскерінің негізі, олармен туысқан скифтер мен сақтар сияқты, жеңіл қаруланған, негізінен садақпен, жебемен, қылышпен, кейде найза мен жебемен жабдықталған атты әскер болды. Қорымдардан табылған қорғаныш қаруларының ішінде кейде сауыт табылса, ал қалқандар өте сирек кездеседі [Васильев 2001; Хазанов 1971].

Садақтарды жасау көп еңбекті қажет ететін және ұзақ үрдіс болғандықтан олар қабірлерде сирек кездеседі. Дегенмен, жебелер көп мөлшерде және барлық жерде кездеседі. Сондықтан да ерте көшпелілер жерлеуінде жебе ұштары жиі кездесетін қару болып табылады (116–117-сур.). Рим ақыны Овидийдің сарматтарды «қормасақты» деп атауы бекер емес [Овидий 1893: IV, 10, 110]. Ұрысай-2 қорымының обаларынан 242 жебе ұшы табылды. Олар, қорамсақтарда табылғанын, өкінішке орай қорамсақ сақталмағандықтан, жебелердің шоғыры түріндегі жанама белгілермен ғана анықтауға болады. Қорамсақтар негізінен былғарыдан, кейде ағаш пен қайың қабығынан жасалған, оларды сол жақ қапталда алып жүрген [Смирнов 1961: 33–34]. № 13 обаның 2 және 3 жерлеу орындарында жебелер белдіктің сол жағында немесе марқұмның қасында жатқан, бұл алып жүрудің осы әдісін растайды.

захоронены военные предводители или прославленные воины, а в кургане № 14 – военная дружина. В последнем случае, по всей видимости, все воины погребены одновременно, возможно погибли в результате военного конфликта. Отметим, что способ размещения погребённых в прямоугольной яме в один ряд, головами в южный сектор встречается редко. С таким обрядом сопоставимо погребение трёх воинов с полным комплектом вооружения из кургана № 1 могильника Сынтас в верховьях р. Елек [Кадырбаев, Курманкулов 1976: 141–143], погребение из кургана № 1 могильника Сибай I в Южном Зауралье. В сибайском кургане трое из шести погребённых тоже сопровождались комплектом вооружения [Васильев, Федоров 2021: 13–25, 83, рис. 4]. Ещё больше сходств наблюдается с погребением кургана № 15 могильника Аксеновский I в Нижнем Поволжье: расположение в один ряд головами на ЮЮЗ[1] пяти скелетов, воинские атрибуты, в том числе мечи с бабочковидным перекрестим и брусковидным навершием, бронзовые наконечники, крупные части туш лошадей и баранов [Шилов, Очир-Горяева 1997: 135–138, рис. 5, *2*; 10].

Основу сарматского войска, как и родственных им скифов и саков, составляла легковооружённая конница, оснащённая, главным образом, луками, стрелами, мечами, иногда копьями и дротиками. Из защитного вооружения в погребениях иногда встречаются доспехи, крайне редко – щиты [Васильев 2001; Хазанов 1971].

Луки очень ценились из-за трудоёмкости и длительного процесса их изготовления, поэтому они редко встречаются в могилах. Однако стрелы встречаются массово и повсеместно. Поэтому из вооружения именно наконечники стрел чаще всего находят в захоронениях ранних кочевников (рис. 116–117). Не случайно римский поэт Овидий называет сарматов «колчаноносные» [Овидий: 1893: IV, 10, 110]. В курганах мог. Урысай-2 обнаружено 242 наконечника стрел. Они находились в колчанах или горитах, к сожалению не сохранившихся, однако об этом говорят косвенные признаки в виде скопления стрел. Гориты и колчаны изготавливались в основном из кожи, иногда с использованием дерева и бересты; носили их чаще с левой стороны [Смирнов 1961: 33–34]. В погребениях 2 и 3 кургана № 13 стрелы тоже лежали слева на поясе или около погребённого, что подтверждает этот способ ношения.

[1]ООБ – оңтүстік-оңтүстік-батыс.

[1] ЮЮЗ – юго-юго-запад.

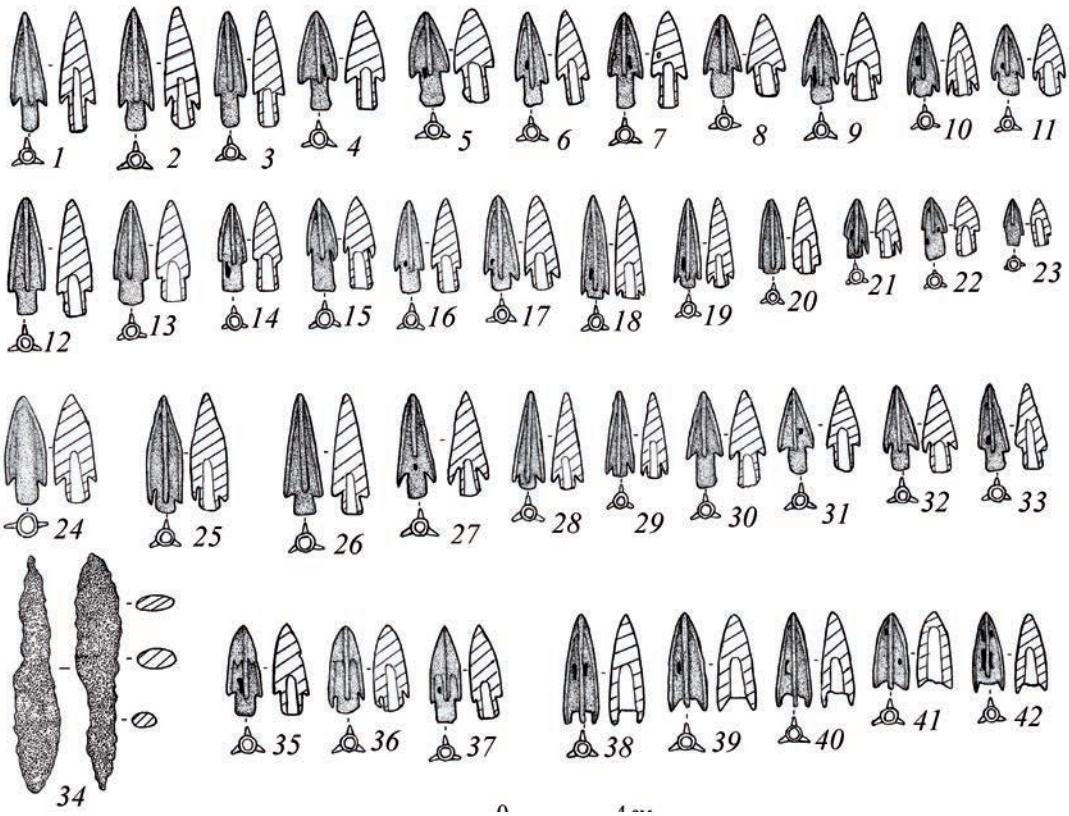

116-сур. Ұрысай-2. Қола жебе ұштары: 1–4 – № 5 оба; 5–115 – № 13 оба (5–83 – № 2 жерлеу орны; 84–115 – № 3 жерлеу орны)

Рис. 116. Урысай-2. Бронзовые наконечники стрел: 1–4 – курган № 5; 5–115 – курган № 13 (5–83 – погребение № 2; 84–115 – погребение № 3)

Сарматтарда бір қорамсақтағы жебелердің саны бірнеше данадан үш жүзге дейін болған [Хазанов 1971: 69]. № 13 обаның 2 және 3 жерлеу орындарында жауынгерлерге сәйкесінше 79 және 32 жебе қойылған (116-сур., *5–115*), ал № 14 оба қорымында олардың саны 127 (117-сур., *1–33, 35–42*), бірақ олар бірнеше қорамсақта болған. Ерте көшпелілердің жебелерінің ұзындығы 45-тен 85 см-ге дейін шағын болған; сабы әр түрлі ағаштан, кейде қамыстан жасалған, бірақ сүйікті материалдары қайың болды [Васильев 2001: 21–22].

Количество стрел в одном колчане у сарматов насчитывалось от нескольких экземпляров до трёх сотен [Хазанов 1971: 69]. В погребениях 2 и 3 кургана № 13 воинам положили 79 и 32 стрелы соответственно (рис. 116, *5–115*), в погребении кургана № 14 – 127 (рис. 117, *1–33, 35–42*), однако там они были от нескольких колчанов. Стрелы ранних кочевников небольшой длины в пределах 45–85 см, древки изготавливались из разных пород дерева, иногда камыша, однако излюбленным материалом была берёза [Васильев 2001: 21–22].

117-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Жерлеу орнынан табылған олжалар:
1–33, 35–42 – қола жебе ұштары, 34 – темір құрал (пышақ?)

Рис. 117. Урысай-2, курган № 14. Находки из погребения:
1–33, 35–42 – бронзовые наконечники стрел, 34 – железный предмет (нож?)

Жебе ұштары қоладан құйылып, кейде темірден немесе сүйектен жасалған. Б.д.д. I мыңж. соңына дейін ұңғылы қола жебелер сарматтардың қорамсақтарында басым болды және біртіндеп темір ұштармен ығыстырылды. Ұрысай-2 обаларынан табылған барлық жебе ұштары қола және ұңғылы. Үш жүзді жебе ұштары басым (232 дана) олардың көпшілігі шығыңқы ұңғылы және ұшы доғал пішінді (128 дана). Бұл скиф дәуіріндегі ең көп таралған жебе түрі және б.д.д. VI–IV ғғ. жерлеу орындарында кең тараған [Смирнов 1961: 46–47, табл. II]. Алайда № 13 оба, 2 жерлеу орнынан табылған жауынгердің жебе қорамсағында мұндай ұштар үшбұрышты ұштары бар жебелерге қарағанда азырақ кездеседі. Үшбұрышты жебелердің басым болуы б.д.д. V–IV ғасырдың аяғына тән [Смирнов 1961: 46–49, табл. II–III; Гуцалов 2000: 96–97], ұрысайлық даналардың өлшемінің үлкен және көп болу олардың олардың б.д.д. V ғасырдан ары емес одан да ертерек мерзімделуін көрсетеді.

Наконечники стрел отливались из бронзы, иногда изготавливались из железа или кости. Бронзовые стрелы со втульчатым насадом господствовали в колчанах сарматов до конца I тыс. до н.э. и были постепенно вытеснены железными наконечниками. Из курганов Урысай-2 все наконечники стрел бронзовые и втульчатые. Абсолютно преобладают трёхлопастные наконечники (232 экз.), из них большинство с выступающей втулкой и головкой сводчатой формы (128 экз.). Это самая распространённая разновидность стрел в скифское время, широко встречающаяся в погребениях VI–IV вв. до н.э. [Смирнов 1961: 46–47, табл. II]. Между тем в колчане воина из погребения 2 кургана № 13 такие наконечники несколько уступают стрелам с треугольной головкой. И хотя преобладание треугольных стрел характерно только с конца V–IV в. до н.э. [Смирнов 1961: 46–49, табл. II–III; Гуцалов 2000: 96–97], крупные размеры и массивность урысайских экземпляров указывают на их более раннюю датировку, не позже V в. до н.э.

Айта кетейік, № 14 обада шығыңқы ұңғысы бар жебелер арасында тар ұзартылған басы және өте қысқа ұңғысы бар бірнеше үлгілер ерекшеленеді (117-сур., *18–19*). Пішіні бойынша олар Төменгі Еділ бойындағы савроматтардың «блюменфельд түрі» деп аталатын ұштықтарға жақын [Очир-Горяева 1996: 46, рис. 2], археологияда белгілі Блюменфельдтік А12 обасынан осындай жебелердің табылуы бойынша аталған [Смирнов 1961: 47, табл. II, *44–153*]. Оңтүстік Орал мен Батыс Қазақстан ескерткіштерінде осындай "блюменфельдтік" ұштар, әдетте, жалғыз кездеседі [Смирнов 1961: 47, рис. 15А, 11; 19А, 45; 1964: рис. 23, *3*; Железчиков и др. 2006: рис. 17–18]. Мұндай жебе ұштарының кездесуі Төменгі Еділ бойындағы савроматтармен байланыста болғанын дәлелейді.

Ұзын ұңғылы және массивті жүздері бар кішкентай үш жүзді ромб тәрізді басымен ерекше ұштардың аналогтары бізге белгісіз (116-сур., *108*).

Ұрысай қорамсақтарында ішкі ұңғылы, үш жүзді доғал басымен және төмен түсірілген тікенектері бар жебе ұштары ұрысайлық қорамсақта маңызды орын алады. Жалпы, тікенектер жебе ұштарының барлық түрлерінде жасалған, олар денеден шығару қиын болу үшін және жауға мүмкіндігінше көп зақым келтіру үшін жасалды. Ішкі ұңғымалы ұштардың ұзын тікенектері көбірек болды. Ішкі ұңғымалы және тікенектері төмен түсірілген үш жүзді доғал жебе ұштары ұзақ уақыт бойы (б.д.д. VI–II ғғ.) Оңтүстік Орал мен Батыс Қазақстанның жерлеу орындарында жебелердің таңбалау белгісі ретінде әрекет етті. Оларды қолданудың ең жоғары дәрежесі б.д.д. V ғ. [Смирнов 1961: 50, табл. III].

Жебелердің әртүрлі түрлері белгілі бір мақсаттарда қолданылған. Мысалы, № 14 обаның жерлеу орнынан шығыңқы ұңғымасы бар бірнеше үшбұрышты жебе ұштары табылды, олар массивті және басқа жебелерге қарағанда ауыр (117-сур., *35–37*). Шамасы, мұндай жебелер қорғанысы мықты жауды жеңу үшін броньды тесуге қолданылған. Олар б.д.д. VI–V ғғ., кейде б.д.д. IV ғ. Оңтүстік Орал ескерткіштеріне тән [Гуцалов 2004: 22].

Ұрысай-2 кешенінің ең көнесіне № 13 обаның 2-жерлеу орынан және № 14 обаның жерлеу орнынан алынған шығыңқы ұңғымасы мен екі қалақшасы бар екі жебе ұшы жатады (116-сур., *107;* 117-сур., *24*). Екі жүзді жебелерді ерте көшпенділер, негізінен б.д.д. VII–VI ғғ. қолданды. Б.д.д. VI ғ. аяғы мен V ғ. бірінші жартысындағы қорамсақтарда мұндай жебе ұштары жалғыз кездеседі [Гуцалов 2000: 94–97, табл. 10; 2004: 18–19; Очир-Горяева 1996: 52–53; Смирнов 1961:

Отметим, что в кургане № 14 среди стрел с выступающей втулкой выделяются несколько экземпляров с узкой вытянутой головкой и очень короткой втулкой (рис. 117, *18–19*). По форме они близки к наконечникам так называемого «блюменфельдского типа» савроматов Нижнего Поволжья [Очир-Горяева 1996: 46, рис. 2], по названию известного в археологии Блюменфельдского кургана А12, где были найдены такие стрелы [Смирнов 1961: 47, табл. II, *44–153*]. В памятниках Южного Урала и Западного Казахстана наконечники, подобные «блюменфельдским», встречаются, как правило, единично [Смирнов 1961: 47, рис. 15А, *11*; 19А, *45*; 1964: рис. 23, *3;* Железчиков и др. 2006: рис. 17–18]. Встречаемость таких наконечников, возможно, свидетельствует о контактах с савроматами Нижнего Поволжья.

Необычен наконечник с длинной втулкой и маленькой трёхлопастной ромбовидной в плане головкой с массивными лопастями, аналогии которому нам не известны (рис. 116, *108*).

Значительное место в урысайских колчанах занимают наконечники с внутренней втулкой, трёхлопастной сводчатой головкой и опущенными вниз шипами. Вообще шипы изготавливались почти на всех типах стрел, для того чтобы их трудно было вытащить из тела и нанести как можно большее увечье противнику. Наконечники с внутренней втулкой часто имели довольно длинные шипы. Трёхлопастные сводчатые наконечники с внутренней втулкой и опущенными вниз шипами бытовали довольно длительное время (VI–II вв. до н.э.), выступая маркирующим признаком стрел из погребений Южного Урала и Западного Казахстана. Наивысшая степень их использования приходится на V в. до н.э. [Смирнов 1961: 50, табл. III].

Разные типы стрел использовались для определённых целей. Например, в погребении кургана № 14 найдено несколько трёхгранных наконечников с выступающей втулкой, они массивные и тяжелее остальных стрел (рис. 117, *35–37*). По всей видимости, такие стрелы применялись как бронебойные для поражения хорошо защищённого противника. Они характерны для южно-уральских памятников VI–V, изредка IV в. до н.э. [Гуцалов 2004: 22].

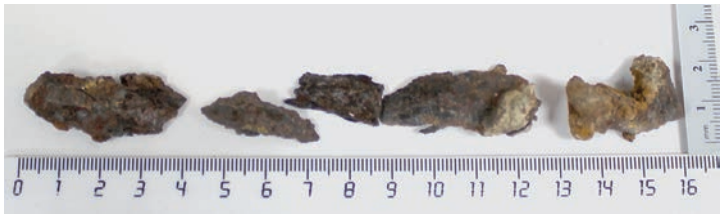
К самым древним из комплекса Урысай-2 относятся два наконечника с выступающей втулкой и двумя лопастями из погребения 2 кургана № 13 и погребения кургана № 14 (рис. 116, *107;* 117, *24*). Двухлопастные стрелы применялись ранними кочевниками, главным образом, в VII–VI вв. до н.э. В колчанах конца VI – первой половины V в. до н.э. такие наконечники встречаются единично [Гу-

табл. I. рис. 16А; 19А; 21А; 23; Мошкова 1972: рис. 4, *10*; Кадырбаев, Курманкулов 1977: рис. 3; Кадырбаев 1984: рис. 1]. Сондай-ақ, № 14 обадан алынған данасына ұқсас екі жүзді ұштарды К.Ф. Смирнов ерте сақ жебелерімен сәйкестендірді және мұндай үлгілердің Орал-Еділ бойындағы ерте көшпенділерде шығыстан шыққан деп пайымдады [Смирнов 1961: рис. 17, *К3*].

Қарудан басқа, сармат жауынгеріне қаруды, киімді жөндеуге және басқа мақсаттарға пайдалануға арналған кейбір құралдар қажет болды. Темір пышақ, қайрақ тас, сүйек тесуден және түтіктен тұратын мұндай құралдар жиынтығы № 13 обаның 3-жерлеуінен табылды (118–121-сур.). Олар жебелердің астында болды. Шамасы, құралдар қорамсақ қалтасында сақталған. № 14 обаның жерлеу орнынан 4 темір пышақ табылды (122-сур., *1–4*). Табылған заттар санынан әрбір жауынгерге бір пышақтан келетіні белгілі болды. Сол жерден қаруды қайрауға арналған үш қайрақ тас шықты (123-сур., *1–3*). Олардың екеуінде белдікке ілуге арналған тесігі бар. Қайрақтар мен пышақтар әдетте сарматтар арасында қалыптасқан және уақыт өте аз өзгерді [Смирнов 1964: 105–107].

цалов 2000: 94–97, табл. 10; 2004: 18–19; Очир-Горяева 1996: 52–53; Смирнов 1961: табл. I. рис. 16А; 19А; 21А; 23; Мошкова 1972: рис. 4, *10*; Кадырбаев, Курманкулов 1977: рис. 3; Кадырбаев 1984: рис. 1]. Отметим также, что двухлопастные наконечники подобные экземпляру из кургана № 14, К.Ф. Смирнов отождествлял с раннесакскими стрелами и предполагал восточное происхождение таких образцов у ранних кочевников Урало-Поволжья [Смирнов 1961: рис. 17, *К3*].

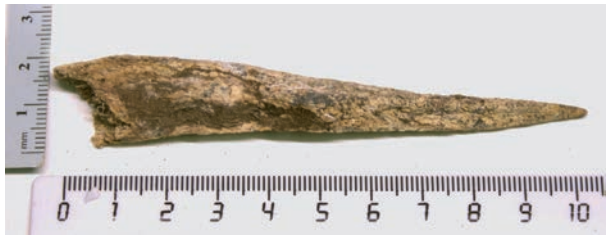
Кроме оружия сарматскому воину был необходим и некоторый инструментарий для починки оружия, одежды и иных целей. Такой набор инструментов состоящий из железного ножа, точильного камня, костяных проколки и трубочки найден в погребении 3 кургана № 13 (рис. 118–121). Они находились под стрелами. По всей видимости, инструменты хранились в кармашке колчана или горита. Четыре железных ножа найдено и в погребении кургана № 14 (рис. 122, *1–4*). Из количества находок следует, что каждому воину предназначено по ножу. Там же обнаружены и три каменных оселка, используемые для заточки оружия (рис. 123, *1–3*). Два из них – с отверстием для ношения на поясе.

118-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 3 жерлеу орны. Темір пышақ қалдықтары
Рис. 118. Урысай-2, курган № 13, погребение № 3. Остатки железного ножа

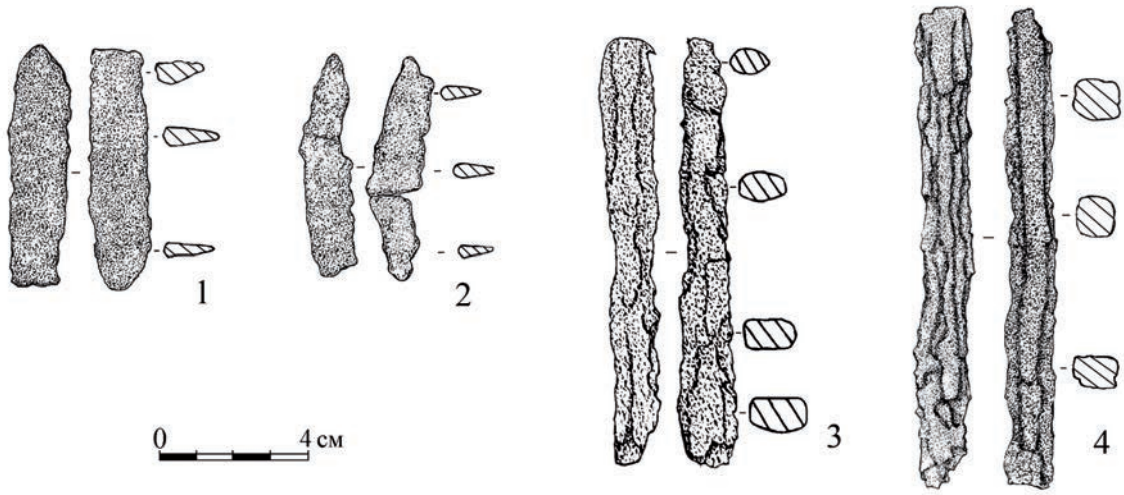
119-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 3 жерлеу орны. Тас қайрақ
Рис. 119. Урысай-2, курган № 13, погребение № 3. Каменное точило

120-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 3 жерлеу орны. Сүйек тескіш
Рис. 120. Урысай-2, курган № 13, погребение № 3. Костяная проколка

121-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 3 жерлеу орны. Сүйек түтікше
Рис. 121. Урысай-2, курган № 13, погребение № 3. Костяная трубочка

122-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Темір пышақтар: 1 – 1-қаңқа, 2–4 – 2-қаңқа
Рис. 122. Урысай-2, курган № 14. Железные ножи: 1 – скелет 1, 2–4 – скелет 2

№ 14 оба жерлеу орнынан алынған кішкене сүйек қасық ерте көшпенділердің жерлеу орындарында жиі кездесетін қорамсақ жиынтығына кірген болуы мүмкін (124-сур.) [Федоров 2013: 44]. Мұндай қасықтар ерлер мен әйелдердің жерлеу орындарында кездеседі және оларды пайдалану туралы мәселе, жоғарыда айтылғандай, әлі де ашық.

Ерте көшпенділердің өміріндегі әскери іс-шаралар айтарлықтай орын алды, бұл әскери

123-сур. Ұрысай-2, № 14 оба.
Тас қайрақтар: 1 – 1-қаңқа, 2–3 – 2-қаңқа,
Рис. 123. Урысай-2, курган № 14.
Каменные оселки: 1 – скелет 1, 2–3 – скелет 2,

Оселки и ножи, как правило, были стандартны у сарматов и мало менялись на протяжении времени [Смирнов 1964: 105–107].

Костяная ложечка из погребения кургана № 14, возможно, тоже входила в колчанный набор (рис. 124), как это часто фиксируется в погребениях ранних кочевников [Федоров 2013: 44]. Такие ложечки, находят как в мужских, так и в женских захоронениях, а вопрос об их использовании, как уже отмечалось, пока открытый.

Военная деятельность в жизни ранних кочевников занимала значительное место, что способствовало возникновению воинских культов, речь в частности идёт о культе меча. Согласно Аммиану Марцеллину, аланы «втыкают в землю по варварскому обычаю обнаженный меч и благоговейно поклоняются ему, как Марсу, покровителю стран в которых они кочуют» [Алемань 2003: 72]. По словам Геродота, у скифов меч считался олицетворением бога войны, в честь которого они сооружают святилища из хвороста, втыкают на вершине акинак и приносят ему жертвоприношения [Доватур и др. 1982: 121–123].

Очевидно, подобные культы бытовали и у ранних кочевников Казахстана. Следует отметить, что согласно археологическим данным, мечи у савроматов и сарматов встречаются гораздо чаще, чем у скифов, причём не только в элитных, но и в рядовых погребениях, что свидетельствует о значительной роли ближнего рукопашного боя с использованием мечей [Смирнов 1961: 9; Хазанов 1971: 69].

В курганах Урысая-2 железные мечи найдены почти в каждом погребении. Фрагменты мечей

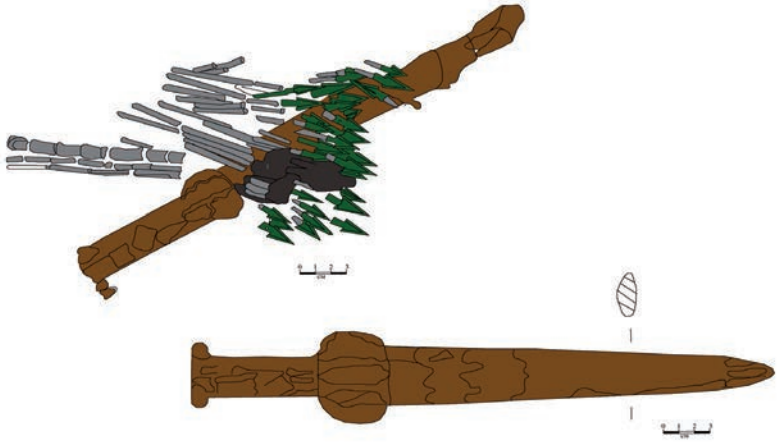

124-сур. Ұрысай-2, № 14 оба (2-қаңқа). Сүйек қасық
Рис. 124. Урысай-2, курган № 14 (скелет 2). Костяная ложечка

125-сур. Ұрысай-2, № 14 оба (2-қаңқа). Темір қылыш
Рис. 125. Урысай-2, курган № 14 (скелет 2). Железный меч

обнаружены в разграбленном кургане № 5 и центральном погребении кургана № 13. В остальных захоронениях мечи сохранились, однако из-за сильной коррозии не все конструктивные детали удаётся установить. Вместе с тем все уцелевшие мечи из погребений 2 и 3 кургана № 13 и кургана № 14 однотипны (рис. 125–126; 127, *1–3*). Они короткие (от 31,5 до 44 см), все имеют перекрестие бабочковидной формы (в погребении 2 кургана № 13 перекрестие более соответствует почковидной форме), а навершия в основном брусковидные или антенные. Мечи такой формы получили название «скифские», они широко распространились у древних кочевников от Центральной Азии до Восточной Европы [Смирнов 1961: 29].

126-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 және 3 жерлеу орны. Темір қылыш-ақинақтар
Рис. 126. Урысай-2, курган № 13, погребения № 2 и 3. Железные мечи-акинаки

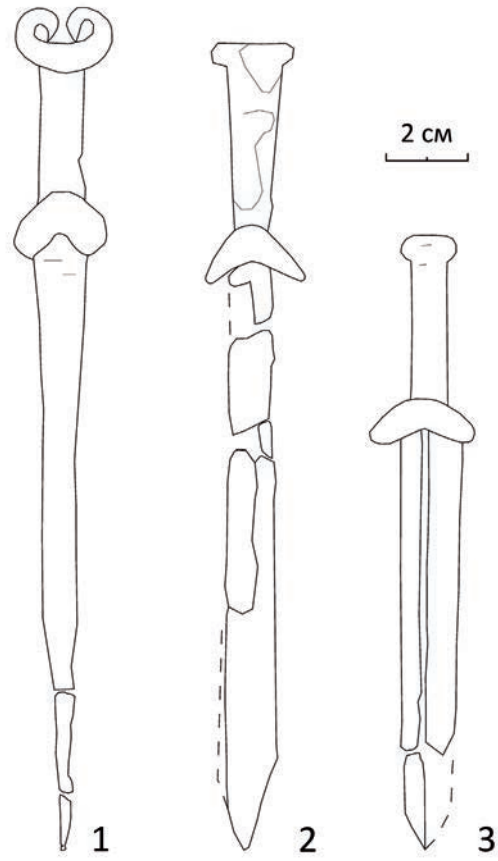
культтердің пайда болуына ықпал етті, атап айтқанда, қылыш культі. Аммиан Марцеллин бойынша, аландар «жалаңаш қылышты варварлық дәстүр бойынша жерге шаншып, оған өздері көшіп жүрген елдердің қамқоршысы — Марс құдайындай құрметпен бас иеді» [Алеман 2003: 72]. Геродоттың айтуынша, скифтерде қылыш соғыс құдайының бейнесі болып саналған, оның құрметіне олар бұтақтардан қасиетті орындар тұрғызып, оның үстіне акинактарды бекітіп соған құрбандық шалады [Доватур и др. 1982: 121–123].

Осыған ұқсас культтер Қазақстанның ерте көшпенділерінде де болған. Айта кету керек, археологиялық деректерге қарағанда, қылыштар скифтерге қарағанда савроматтар мен сарматтарда әлдеқайда жиі кездеседі және тек бай қорымдарда ғана емес, қарапайым жерлеулерде де кездеседі, бұл қылыштарды қолданумен қоян-қолтық ұрыстың маңызды рөлін көрсетеді [Смирнов 1961: 9; Хазанов 1971: 69].

Ұрысай-2 обаларында темір қылыштар әр қабірден табылды. Қылыштың сынықтары тоналған № 5 обадан және № 13 обаның орталық қабірінен алынды. Қалған жерлеу орындарында да қылыштар сақталған, бірақ қатты тоттануына байланысты барлық құрылымдық бөлшектерін анықтау мүмкін емес. Сонымен қатар, № 13 оба мен № 14 обаның 2 және 3-қабірлерінен алынған барлық қылыштар бір типті (125–126-сур.; 127-сур., *1–3*). Олар қысқа (31,5-тен 44 см-ге дейін), барлығында көбелек тәрізді балдағы бар (№ 13 обаның 2 жерлеу орнындағы балдағы бүршік пішініне көбірек сәйкес келеді), ал ұшы негізінен төртбұрышты немесе антенна тәрізді. Бұл формадағы қылыштар «скифтік» деген атау алды, олар Орталық Азиядан Шығыс Еуропаға дейінгі ежелгі көшпенділерде кеңінен таралды [Смирнов 1961: 29].

Оңтүстік Оралда және Батыс Қазақстанда осындай балдақты және ұшты қанжарлар мен қылыштар б.д.д. VI ғ. екінші жартысы – IV ғ. басындағы кешендерде кездеседі. Олардың көпшілігі б.д.д. V ғ. мерзімделеді [Смирнов 1961: 10–20; Васильев 2001: 29–38; Гуцалов 2004: 28].

Осылайша, Ұрысай-2 қорымының әскери жерлеу орындарынан алынған материалдар Оңтүстік Орал мен Батыс Қазақстанның жерлеу кешендерімен көптеген ұқсастықтарды табады және б.д.д. V ғасырдың бірінші жартысы – ортасы шеңберімен мерзімделеді. Сонымен қатар, қаружарақ пен жылқы жабдықтарының материалдары бойынша еділ савроматтарымен, еуропалық скифтермен және ерте сақтармен байланысы байқалады.

127-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Темір қылыш-ақинақтар: 1 – 3-қаңқа, 2–3 – 2-қаңқа
Рис. 127. Урысай-2, курган № 14. Железные мечи-акинаки: 1 – скелет 3, 2–3 – скелет 2

На Южном Урале и Западном Казахстане мечи и кинжалы с таким перекрестием и навершиями встречаются в комплексах второй половины VI – начала IV в. до н.э. Большинство из них датируются в пределах V в. до н.э. [Смирнов 1961: 10–20; Васильев 2001: 29–38; Гуцалов 2004: 28].

Таким образом, рассматриваемые материалы из воинских захоронений могильника Урысай-2 находят многочисленные аналогии с погребальными комплексами Южного Урала и Западного Казахстана и могут датироваться в рамках первой половины – середины V века до н.э. Вместе с тем по материалам вооружения и конского снаряжения прослеживаются контакты с поволжскими савроматами, европейских скифами и ранними саками.

Ержүрек сарматтар, олар кімдер? (Ұрысай-2 кешенін палеоантропологиялық талдау)

Антропология – адамның *уақыт пен кеңістіктегі өзгергіштігін* тірі материя құрылымының барлық деңгейлерінде зерттейтін ғылым: молекулалық, жасушалық, ұлпалық, мүшелік, организмдік, популяциялық, этникалық [Антропологический словарь 2003: 19–20]. Палеоантропология — антропологияның бір саласы ретінде тарихи кезеңдерге тән қазбадан табылған адам қалдықтарын зерттейді. Палеоантропологиялық дереккөздер, яғни ежелгі (тек ежелгі емес) адамдардың қаңқа қалдықтары, қорымдар мен жерлеу орындарынан анықталатын басқа да материалдармен қатар нақты археологиялық нысанды жан жақты зерттеу үшін ерекше маңызға ие. Палеоантропологиялық талдаулар археологиядағы пәнаралық ғылыми-зерттеу жұмыстарының дамуы мен кең таралуы дәуірінде палеогенетикалық, палеодиеталық, физиологиялық, этнологиялық және басқа да зерттеу түрлерінің нәтижелерімен қосылып, ғалымдарға тарихи-мәдени реконструкциялардың жаңа, әрі жоғары сапалы деңгейіне жетуге мүмкіндік береді.

Ерте темір дәуірінде (б.д.д. VI ғасыр – б.д. IV ғ.) өмір сүрген жауынгер сармат тайпалары өздерінің мыңжылдық тарихында көптеген жерлеу және мемориалдық кешендерін қалдырды. Оларды зерттеу жұмыстары Батыс Қазақстан аумағында кемі жүз жыл бұрын басталып, қазіргі күнге дейін сармат дәуірінің мыңдаған қызықты ескерткіштері қазылды. Осылайша, археолог ғалымдардың бірнеше буын өкілдерінің және тиісті бейіндегі әртүрлі ғылыми ұйымдардың жан-жақты жұмысының нәтижесінде өлкенің байырғы тұрғындарының тарихы мен мәдениетінің сан алуан аспектілеріне қатысты орасан зор ақпараттар легі алынды. Археологиялық зерттеулермен қатар, ерте көшпенділердің палеоантропологиясын зерттеу жұмыстары жүргізіліп, оның нәтижелері мен тұжырымдары сарматология немесе сармат археологиясында қалыптасқан тұжырымдарды толықтырып қана қоймай, кейбір теориялық мәселелерді шешуге де ықпал етті.

Осылайша, адамның қаңқа жүйесінің морфологиялық ерекшеліктерін зерттеу әдістерін меңгерген антропологтар жеке адамдардың, сондай-ақ тұтас палеопопуляциялардың физикалық келбетін

Какие они, воинственные сарматы? (палеоантропологический анализ комплекса Урысай-2)

Антропология является наукой, которая изучает *изменчивость* человека во *времени* и *пространстве* на всех уровнях организации живой материи: молекулярном, клеточном, тканевом, органном, организменном, популяционном, этническом [Антропологический словарь 2003: 19–20]. Палеоантропология как раздел антропологии исследует ископаемые остатки человека исторических периодов. Палеоантропологический источник, то есть скелетные останки древних (и не только) людей, как и другие материалы, находимые в погребениях и в погребальных конструкциях, имеют особую важность для всестороннего изучения конкретного археологического объекта. В эпоху развития и популярности междисциплинарных взаимодействий в археологии, палеоантропологический анализ вкупе с результатами палеогенетических, палеодиетических, физиологических, этнологических и других видов исследований позволяет учёным выходить на новый, более качественный уровень историко-культурных реконструкций.

За свою тысячелетнюю историю воинственные сарматские племена, жившие в раннем железном веке (VI в. до н.э. – IV в. н.э.), оставили многочисленные погребально-поминальные комплексы, археологическое изучение которых в пределах Западного Казахстана насчитывает больше ста лет. В течение этого времени исследователями раскопаны тысячи интересных памятников сарматской эпохи и осмыслены полученные материалы. В результате всеобъемлющих работ нескольких поколений учёных-археологов и различных научных организаций соответствующего профиля был получен огромный пласт информации, проливающий свет на разные аспекты истории и культуры древнего населения региона. Вслед за археологическими изысканиями проводились работы по изучению палеоантропологии ранних кочевников, результаты и выводы которых не только дополняли сложившиеся представления в сарматологии/сарматской археологии, но и способствовали решению некоторых задач теоретического характера.

Таким образом, имея на вооружении методы исследования морфологических особенностей скелетной системы человека, антропологам уда-

қалпына келтіре алады. Кейде палеоантропологиялық материалдың сақталуы және толықтығы сияқты факторлар жеке адамның/популяцияның биологиялық профилінің толық бейнесін қайта қалпына келтіру мүмкіндіктерін шектейді. Мұндай жағдайларда зерттеушілер бөлшектелген, кремацияланған және толық емес сүйек қалдықтарымен жұмыс істеудің арнайы әдістерін пайдаланады. Мысалы, нашар сақталған антропологиялық материалдың көмегімен де адамның жынысы мен жасын анықтауға және оның морфологиялық ерекшеліктерін сипаттауға болады. Бұл іс-әрекеттер ең алдымен бізді қызықтыратын дереккөздің әрбір фрагментінен жан-жақты ақпарат алуға бағытталған.

Ұрысай-2 кешенінде жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде палеоантропологиялық материал анықталды. Өкінішке орай, қорымға жерленген сармат қоғамы өкілдерінің қаңқа қалдықтары өте нашар деңгейде сақталған. Біздің қолымызға өсу үдерістері толығымен аяқталған жеті адамның қаңқалары (олардың арасында бір ғана бас сүйек жақсы сақталған) келіп түсті. Бұл палеоантропологиялық дереккөзді зерттеу барысында біз жекелеген және топ аралық өзгергіштікті түсіндіретін ақпарат алдық.

Зерттеудің бірінші кезеңінде қаңқа қалдықтары зертханалық жағдайда шаң-тозаннан тазартылды. Одан кейін № 13 обаның 2-жерлеу орнынан анықталған 2-индивидтің бас сүйегіне зерттеу жүргізілді. Бас сүйек пен посткраниальды қаңқадағы белгілердің негізінде қаңқаның әйел адамға тиесілі болғандығы белгілі болды. Тістердің қажалуы мен бас сүйек жіктері облитерациясының (бітісу) деңгейіне байланысты адамның биологиялық жасы *Senilis* >55 жас санатымен анықталады. Яғни, қайтыс болған әйелдің жасы 55-тен асқан.

Зерттеудің екінші кезеңінде жалпы қабылданған антропологиялық әдістерге сәйкес бас сүйек пен посткраниальды қаңқаны өлшеу жұмыстары жүргізілді [Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1966]. Алынған сандық мәндер биометриялық статистика және жеке типологиялық тәсіл әдістерімен өңделді. Зерттеу нәтижелері бойынша бас сүйектің брахикранды ми қорабы бар екенін атап өтуге болады. Яғни бұл адамның тірі кезінде дөңгелек басты болғанын білдіреді. Бұл бас пішіні классификациясын XIX ғасырдың ортасында швед антропологы және анатомы Андреас Ретциус ұсынған. Ол бас немесе бас сүйек көрсеткішін ойлап тапты: бастың немесе бас сүйек енінің ұзындығына қатынасы. Бұл арақатынас 75%-дан аз адамдар ұзын басты немесе долихокефалды болып саналды. Ал бас

ётся реконструировать физический облик как отдельных индивидуумов, так и целых популяций прошлого. Иногда такие факторы как сохранность и комплектность палеоантропологического источника ограничивают возможности восстановления целостной картины биологического профиля индивида/популяции. В таких случаях исследователями применяются специальные методики обращения с фрагментированными, кремированными и неполными костными остатками. Например, даже при плохой сохранности антропологического материала можно определить пол и возраст индивида, описать его морфологические особенности. Данные действия направлены в первую очередь на получение исчерпывающей информации от каждого фрагмента интересующего нас источника.

В результате археологических исследований на комплексе Урысай-2 получен палеоантропологический материал. Скелетные останки представителей сарматского общества, погребённых на этом могильнике, имеют очень плохую сохранность. В нашем распоряжении оказались скелеты семи человек, ростовые процессы которых были завершены полностью (среди них хорошо сохранился лишь один череп). На основе исследования имеющегося палеоантропологического источника нами извлечена информация, отражающая индивидуальную и межгрупповую изменчивость.

На первом этапе исследования скелетные останки очищены от пыли и грязи в лабораторных условиях. Затем проводилось изучение единственного сохранившегося черепа индивида 2 из погребения 2 кургана № 13. По совокупности признаков на черепе и посткраниальном скелете установлено, что скелет принадлежал женщине. На основании степени стёртости зубов и облитерации (зарастания) черепных швов биологический возраст индивидуума определён возрастной категорией Senilis >55 лет. То есть на момент смерти женщина была старше 55 лет.

На втором этапе исследования производились измерения черепа и посткраниального скелета согласно общепринятым антропологическим методикам [Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1966]. Полученные цифровые биометрические данные обработаны методами статистики и индивидуально-типологического подхода. По результатам исследования можно отметить, что череп имеет брахикранную мозговую коробку. Это значит, что индивидуум при жизни был круглоголовым. Данную классификацию по форме головы предложил ещё в середине XIX в. шведский антрополог и анатом Андреас Ретциус. Им был разработан голов-

сүйекке қатысты есептелсе – долихокранды болып келеді. Бұл көрсеткіштің мәні 80% – дан асатын адамдар – дөңгелек бастылар немесе брахикрандар деп аталады [Алексеев 1979: 7]. Біз зерттеген адамның бас сүйек көрсеткіші 92,5% құрайды. Демек ол брахикрандар санатына жатады. Бас сүйегінің маңдай бөлігі кең. Бір қызығы, мұнда маңдайаралық метопиялық жік сақталған. Ол «бас сүйек аномалиялары» деп аталатын дискретті-өзгермелі белгілер санатына жатқызуға болады. Бұл көрсеткіштің өлшеу белгілерінен айырмашылығы, олар «бар немесе жоқ» қағидаты бойынша тіркеледі. Зерттеушілер атап өткендей, бұл көрсеткіш адам ағзасының қалыпты жұмысының бұзылуымен байланысты болуы мүмкін. Метопизм дененің әртүрлі жүйелеріне әсер ететін синдромдардың бір бөлігі ретінде, кей жағдайларда балалар анемиясының салдарынан пайда болуы мүмкін. Алайда, қолда бар деректер нақты тұжырымдар жасауға әлі жеткіліксіз [Козинцев 1988: 26].

Индивидтің бет бөлімі өте кең әрі биік. Оның көз орбиталары да өте кең (51–47 мм – өзгергіштік шегінен асып түседі) және биік, көрсеткіш мәні бойынша мезоконхты болып келеді. Мұрны лепторинді: биік және орташа кең. Мұрын сүйектерінің түйіскен жері тар және биік. Симотикалық көрсеткіштің мәні бойынша мұрын сүйектерінің тік жазықтыққа қатысты айтарлықтай шығыңқы болып келетінін атап өтуге болады. Ұры тістің шұңқыры өте таяз. Көлденең жазықтықта бет екі деңгейде де қатты жалпақ болып келеді. Индивидтің антропологиялық түрі аралас: моңғолоидты-еуропоидты. Бұл бас сүйек өзінің көрсеткіштері бойынша Батыс Қазақстан мен Еділ-Жайық өңірінен табылған басқа синхронды табылымдарға ұқсас. Мысалы, Ұрысай-2 кешеніне салыстырмалы түрде жақын орналасқан Лебедевка қорымынан анықталған бас сүйектер коллекциясын зерттеу кезінде автор сериялардың бірінде үш антропологиялық типті анықтады: кең жүзді брахикранды еуропоидты, бет бөлігі тар долихокранды еуропоидтық және беті жалпақ, әрі төмен моңғолоидты тип [Ефимова 2006: 134]. Біз зерттеген индивидті үшінші типке жатқызуға болады, ол тек бет бөлігінің биіктігімен ғана ерекшеленеді (128–129-сур.).

Индивидуумның посткраниальды қаңқасы (бас сүйектен басқа қаңқаның барлық бөліктері) жақсы деңгейде сақталған. Сүйек құрылымдарының тозуы нәтижесінде кейбір посткраниальды қаңқа элементтерінің жиектерінде сүйек өсінділері (остеофиттер) пайда болған. Ұзын сүйектердің бойлық параметрлері мен массивтілігі орташа. Аяқ-қол сүйектері диафиздері жалпақ. Круралды

ной или черепной указатель: отношение ширины головы или черепа к их длине. Люди, у которых это соотношение было меньше 75%, считались длинноголовыми или долихокефальными. Если речь шла о черепе – долихокранами. У людей, у которых значение этого указателя больше 80% – круглоголовыми, или брахикранами [Алексеев 1979: 7]. Черепной указатель исследуемого нами индивидуума составляет 92,5% и соответственно он относится к категории брахикранных. Лобная часть черепа широкая. Примечательно, что на нём сохранился метопический шов, который относится к разряду дискретно-варьирующих признаков, к так называемым «аномалиям черепа». В отличие от измерительных признаков, они фиксируются по принципу «присутствие – отсутствие». Как отмечают исследователи, существует гипотеза о связях этого признака с нарушением нормальной жизнедеятельности человека. Метопизм иногда является частью синдромов, затрагивающих разные системы организма, иногда – следствием детской анемии. Однако имеющиеся данные пока что недостаточны [Козинцев 1988: 26].

Лицевой отдел индивидуума очень широкий и высокий. Её орбиты также очень широкие (51–47 мм – за границей размаха изменчивости) и очень высокие, по указателю мезоконхные. Нос лепторинный: высокий и среднеширокий. Переносье узкое и высокое. По значению симотического указателя можно отметить значительное выступание носовых костей по отношению к вертикальной плоскости. Клыковая ямка очень малой глубины. В горизонтальной плоскости лицо сильно уплощено на обоих уровнях. Антропологический тип индивидуума – смешанный, монголоидный с примесью европеоидности. Данный череп находит аналогии среди других синхронных находок Западного Казахстана и Волго-Уралья. Например, при исследовании представительной коллекции черепов из могильника Лебедёвка, который расположен сравнительно недалеко от комплекса Урысай-2, автором исследования на одном из серий были выделены три антропологических типа: широколицый брахикранный европеоидный, узколицый долихокранный европеоидный и широколицый, с низким лицевым отделом монголоидный [Ефимова 2006: 134]. Исследованный нами индивдуум может быть отнесён к третьему типу, только отличается тем, что имеет сравнительно высокое лицо (рис. 128–129).

Посткраниальный скелет (все части скелета, кроме черепа) индивидуума хорошей степени сохранности. В результате износа костных структур

көрсеткіштің мәні бойынша ортан жілікке қарағанда асықты жіліктің ұзынырақ екендігі анықталды. Иықсүйек индексінің мәні білектің иыққа қатысты қысқалығын көрсетеді. Сол жақ сан сүйегінің ұзындығын негізге ала отырып, К. Пирсон және А. Ли формуласы бойынша анықталған дене ұзындығы 158,8 см, С. Дюпертюи және Д. Хэдден әдісімен – 163,8 см болды. Қаңқа құрылымы бойынша грацильді типке жатады. Сүйектердегі бұлшық ет рельефінің элементтері орташа деңгейде дамыған.

Зерттеу жұмыстарының үшінші кезеңінде қалған алты ер адамның қаңқасын зерделеу арқылы алынған ақпарат талданды. Бұл индивидтердің бас сүйектерінің жоқтығы салдарынан негізгі назар олардың остеологиялық конституциясын зерттеуге аударылды. *Остеологиялық конституция* – бұл қаңқа жүйесінің негізінде жасалған дененің өлшемдері мен пропорцияларының кешенді морфологиялық сипаттамасы [Пежемский 2011: 186].

Посткраниальды қаңқаларды топішілік және топаралық талдау. Индивидтің иық сүйектері ұзын. *Humerus* қимасы көрсеткішінің орташа мәні платипрахия-эврибрахия рубрикацияларының шекарасында орналасқан. Иық сүйектерінің массивтілігі орташа. Жалпы білек сүйектерінің бойлық параметрлері орташа деп бағаланады. Ортан жіліктің ұзындығы үлкен. Олардың массивтілігі орташа. Ортан жілік диафиздерінің жоғарғы бөлігі кеңейген. Сирақ сүйектері өте ұзын және орташа массивті. Қоректік саңылау деңгейіндегі диафиздердің пішіні бойынша сирақ сүйектері айқын эурикнемиямен сипатталады. Қаңқаның оң жақ сүйектері бойынша есептелген дене пропорциялары индекстерінің орташа мәндері келесідей қатынастарды көрсетеді. Круральды көрсеткіш бойынша төменгі аяқ сегменттері пропорцияларының тепе-теңдігі байқалады. Білек сүйектеріне қарағанда иық сүйектері ұзынырақ болып келеді. Интермембралды көрсеткіш жоғарғы және төменгі аяқ-қолдары ұзындықтарының орташа қатынасын көрсетеді. Қаңқаның оң жағы көрсеткіштерінің негізінде К. Пирсон мен А. Ли формулалары бойынша есептелген дене ұзындығы 170,3 см, С. Дюпертюи пен Д. Хэдден әдісі бойынша 175 см болды. Бұлшық ет рельефінің элементтері орташа немесе орташадан жоғары деңгейде дамыған. Материалдардың ішінде № 13 обаның № 2 қабір шұңқырынан табылған 1-индивидтің (ер адам) қаңқасы бойлық көрсеткіштерінің ұзындығымен ерекшеленеді. Бұл жағдайды индивидуалды өзгергіштікпен түсіндіруге болады. Бұған дейін зерттеушілер

наблюдаются накопления костных разрастаний (остеофиты) по краям некоторых костей посткраниума. Продольные параметры длинных костей определяются как средние. Их массивность средняя. Диафизы практически всех длинных костей конечностей уплощены. Круральный указатель свидетельствует об удлинённости голени относительно бедра. Значение луче-плечевого индекса указывает на укороченность предплечья относительно плеча. Длина тела, определённая по формуле К. Пирсона и А. Ли по длине левой бедренной кости, составила 158,8 см, по способу С. Дюпертюи и Д. Хэддена – 163,8 см. Скелет в целом грацильного сложения. Элементы мышечного рельефа на костях выражены средне.

На третьем этапе исследования нами анализировалась информация, полученная при изучении остальных шести мужских скелетов. Вследствие отсутствия черепов, основной упор был сделан на изучение остеологической

128-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Әйел адам қаңқасының жоғары бөлігі (2-индивид)

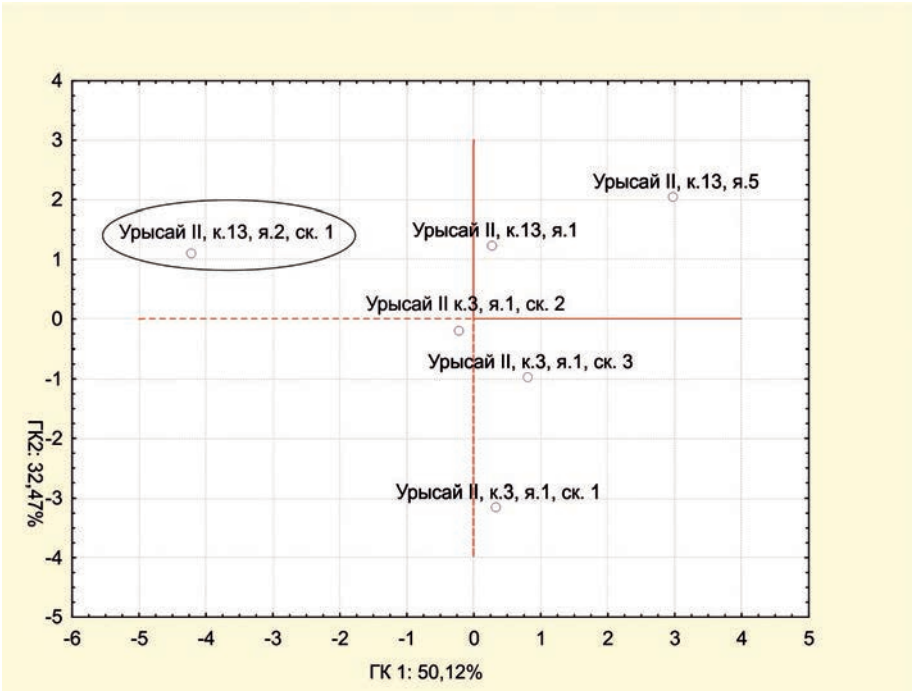
Рис. 128. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Верхняя часть скелета женщины (индивид 2)

129-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. 2-индивид. Бас сүйек
Рис. 129. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Индивид 2. Череп

конституции индивидуумов на внутригрупповом и межгрупповом уровнях. *Остеологическая конституция* – это комплексная морфологическая характеристика размеров и пропорций тела, составленная на основе данных самой скелетной системы [Пежемский 2011: 186].

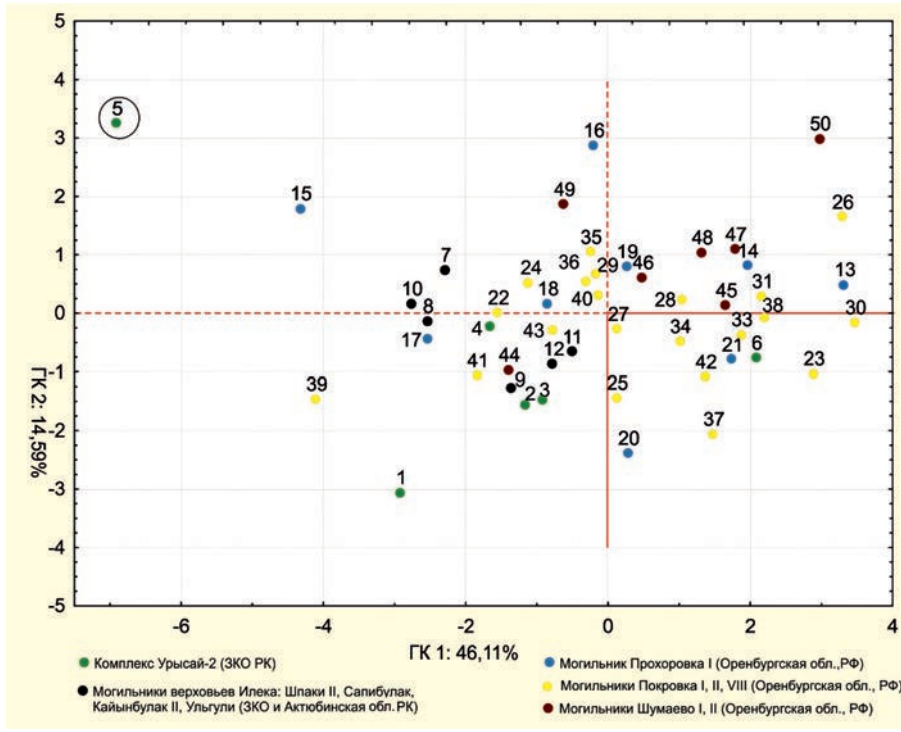
Внутри- и межгрупповой анализ посткраниальных скелетов. Плечевые кости имеют большое развитие по длине. Среднее значение указателя сечения *Humerus* находится на границе рубрикаций платипрахия-эврибрахия. Массивность костей плеча средняя. Продольные параметры костей предплечья в целом оцениваются как средние. Длина бедренных костей большая. Их массивность средняя. Верхняя часть диафизов бедра расширена. Большеберцовые кости очень большой длины и средней массивности. По форме сечения диафизов на уровне питательного отверстия кости голени характеризуются выраженной эурикнемией. Средние данные индексов пропорций, высчитанных для правой стороны скелета свидетельствуют о следующих соотношениях. По круральному указателю отмечается сбалансированность пропорций сегментов нижних конечностей. Луче-плечевой индекс свидетельствует об удлинённости костей плеча относительно костей предплечья. Интермембральный указатель свидетельствует о скорее средних соотношениях длин верхних и нижних конечностей. Длина тела, реконструированная по формулам К. Пирсона и А. Ли по правой стороне скелета, составила 170,3 см, по способу С. Дюпертюи и Д. Хэддена – 175 см. Элементы мышечного рельефа развиты средне

130-сур. Басты компоненттер кеңестігінде Ұрысай-2 кешенінен табылған посткраниалдық қаңқалардың орналасуы
Рис. 130. Расположение посткраниальных скелетов из комплекса Урысай-2 в пространстве главных компонент

Оңтүстік Орал маңындағы савромат-сармат топтарының жергілікті сериялары-нда дене бітімі айқын гиперморфиялық белгілермен ерекшеленетін индивидтердің бар екенін атап өткен болатын [Китов, Григорьев 2020: 134].

Ұрысай-2 кешенінен анықталған ерлердің қаңқаларының аздығына қарамастан, біз *Statistica 8* бағдарламасында көпөлшемді статистика әдістерін қолдана отырып, ішкі және топаралық талдау жүргіздік. Біріншіден, екі негізгі кеңістікте Ұрысай-2 кешенінің қаңқалары ғана қарастырылды. Талдау нәтижелері арнайы графикте көрсетілген (130-сур.). Жоғарыда атап өткендей, № 13 обаның 2-қабір шұңқырынан алынған 1-индивидтің қаңқасы аяқ-қол сүйектерінің өте ұзын көрсеткіштерімен ерекшеленеді. Қалған посткраниальды қаңқалар морфологиялық құрылымы бойынша біртекті болып келеді.

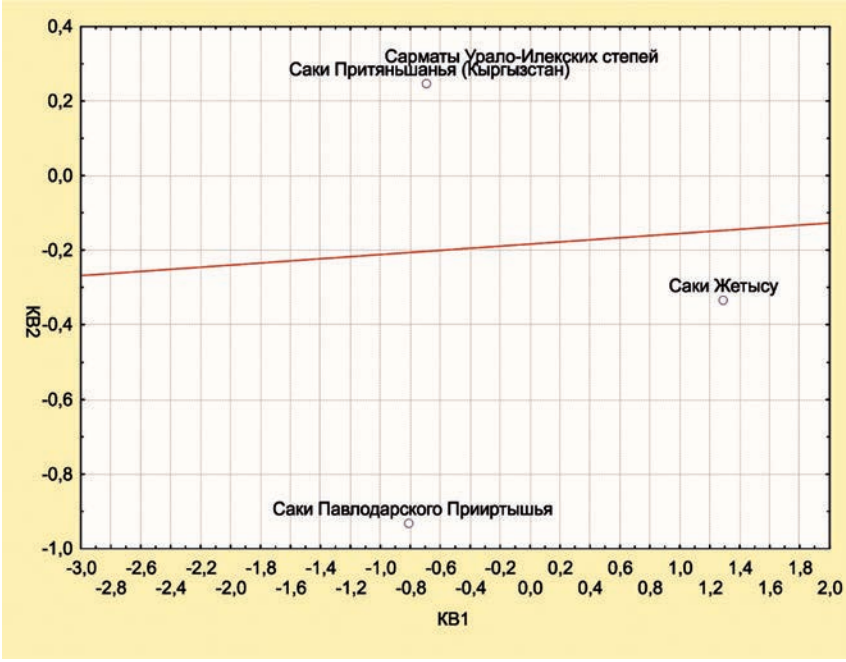

131-сур. Басты компоненттер кеңістігінде Орал маңы қорымдарынан табылған посткраниалды қаңқалардың орналасуы
Рис. 131. Расположение посткраниальных скелетов из могильников Приуралья в пространстве главных компонент

Одан әрі дәл осындай талдау жұмыстарына Оңтүстік Орал маңы қорымдарынан табылған, әрі синхронды уақытқа жататын деректер енгізілді. Атап айтқанда, Елек өзені аңғарында орналасқан Шпаки II, Сапибұлақ, Қайыңбұлақ II және Үлгілі қорымдарының жеке сандық мәліметтері пайдаланылды. Сондай-ақ салыстыру үшін Прохоровка I, Покровка I, II, VIII және Шумаев I, II (Ресей Федерациясының Орынбор облысы) сынды белгілі сарматтардың ескерткіштерінің материалдары пайдаланылды. Материалдарды салыстыру нәтижелері графикте көрсетілген (131-сур.).

Бұл жағдайдан № 13 обаның 2-жерлеу орнынан анықталған 1-индивидуумның негізгі топтан оқшаулана орналасуын байқаймыз (индивид графикте 5 санымен көрсетіліп, шеңбермен белгіленген). Тіпті өңірдегі елуден астам сармат көшпенділерінің арасында да оның қол-аяғы үлкен көрсеткіштерге ие. Жалпы алғанда, көптеген қаңқалардың графикте бір жерге шоғырлануы

Несмотря на малую численность мужской выборки из комплекса Урысай-2 нами был проведён внутри- и межгрупповой анализ методами многомерной статистики в программе Statistica 8. Сперва в пространстве двух главных компонент рассматривались скелеты только из комплекса Урысай-2. Результаты анализа показаны на специальном графике (рис. 130). Как указывалось выше, скелет индивида 1 могильной ямы 2 кургана № 13 демонстрирует повышенные показатели длин конечностей. Остальные посткраниальные скелеты в целом являются однородными по морфологическому строению.

132-сур. Канондық векторлар кеңістігінде посткраниалды қаңқалардың орналасуы
Рис. 132. Расположение постраниальных скелетов в пространстве канонических векторов

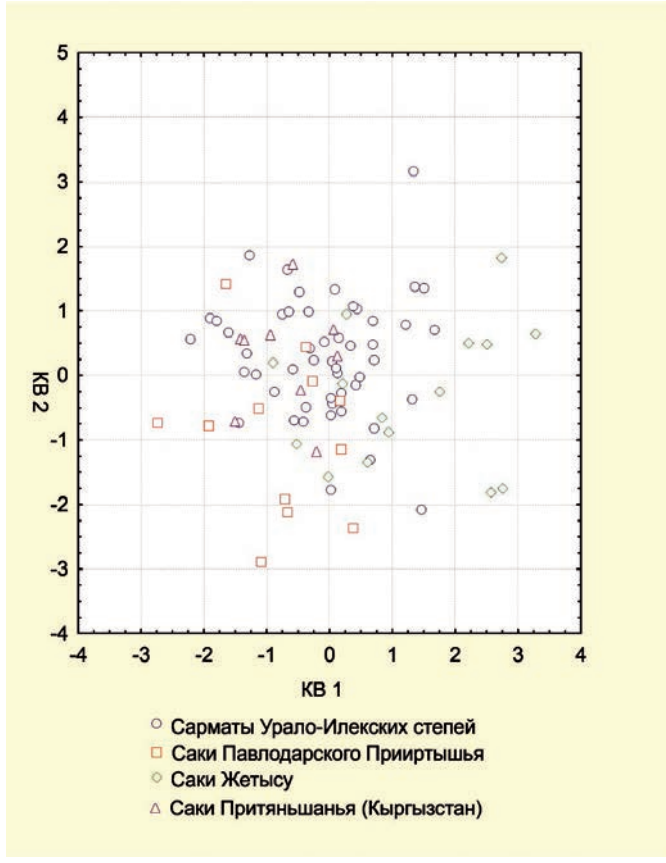
байқалса да, талдау нәтижелері бойынша топ құрамының біртекті еместігі анықталды.

Сармат кезеңі материалдарын синхронды топтармен салыстыра зерттеу үшін жеке өлшемдерге негізделген канондық дискриминанттық талдау әдісі қолданылды. Салыстыру үшін Жетісу, Солтүстік Қазақстан мен Қырғызстанның ерте темір дәуірі қорымдарынан анықталған деректер пайдаланылды. Талдау нәтижелері бірінші канондық векторда (КВ) максималды жүктеме иық сүйегінің ұзындығына түсетінін көрсетті. Екінші КВ-де негізгі жүктеме ортан жіліктің ең үлкен ұзындығы мен қар жіліктің ең кіші шеңберіне түседі. Жалпы, графикте көрсетілгендей (132–133-сур.), Орал-Елек даласындағы сармат тайпаларының посткраниальды қаңқа морфологиясы ерте темір дәуірінде өмір сүрген басқа өңірлерлердің популяцияларымен ұқсас. Бір қызығы, сарматтар морфологиялық тұрғыдан қарастырылып отырған сериялардың арасында Қырғызстан аумағының сақтарына жақын келеді. Оларды иық пен ортан жілік сүйектерінің бойлық параметрлерінің жоғары болуы және кәрі жіліктің кең диафизі сынды сипаттамалар

Далее для этого же анализа были включены данные из близлежащих могильников Южного Приуралья синхронного времени. В частности, использовались индивидуальные данные из могильников Шпаки II, Сапибулак, Кайынбулак II и Ульгули приуроченных к бассейну р. Елек. Также для сравнения привлечены материалы из известных сарматских памятников Прохоровка I, Покровка I, II, VIII и Шумаево I, II (Оренбургская обл., РФ). Результаты сопоставления материалов показаны на графике (рис. 131).

В данном случае мы также наблюдаем обособленность индивидуума 1 погребения 2 кургана № 13 от основной группы (индивид обозначен на графике цифрой 5 и обозначен кружком). Даже на фоне 50-ти сарматов-кочевников региона он имеет самые длинные руки и ноги. В целом, по результатам анализа наблюдается некая неоднородность группы, хотя имеется сосредоточение многих скелетов на графике.

С целью рассмотрения сарматских материалов на фоне синхронных групп применён канонический дискриминантный анализ индивидуальных размеров длинных костей. Для сравнения привлечены данные из погребений раннего железного века Жетысу, Северного Казахстана и Кыргызстана. Результаты анализа показали, что в первом каноническом векторе (КВ) максимальная нагрузка приходится на наибольшую длину плечевой кости. Во втором КВ основную роль играет наибольшая длина бедренной кости и наименьшая окружность лучевой кости. В целом, как показано на графике (рис. 132–133), сарматская группа Урало-Илекских степей имеет общие тенденции в строении морфологии посткраниального скелета с другими популяциями раннего железного века. Примечательно, что сарматы на фоне привлечённых серий сближаются с саками (Кыргызстан). Их объединяют такие характеристики, как повышенные продольные параметры плечевых и бедренных костей и большая окружность лучевой кости. Саки Жетысу и Пав-

133-сур. Канондық векторлар кеңістігінде посткраниалды қаңқалардың орналасуы
Рис. 133. Расположение посткраниальных скелетов в пространстве канонических векторов

біріктіреді. Жетісу және Павлодарлық Ертіс өңірі сақтарының остеологиялық конституциясы салыстырмалы түрде грацильді типке жатады.

Жалпы, зерттелінген посткраниальды қаңқа элементтері белгілер кешені бойынша «далалық» морфотипке жатады – ұзын сүйектердің бойлық өлшемдері үлкен және массивтілігі орташа. Бұл тип Еуразия аумағында қола және ерте темір дәуірінде кең таралған. Біз бұған дейін Оңтүстік Орал маңы ерте көшпелілерінің остеологиялық конституциясының басты ерекшелігі ретінде асықты жіліктің ұзаруын атап өткен болатынбыз. Остеологиялық параметрлердің жоғары өзгергіштігі – популяцияның генетикалық алуан түрлілігімен байланысты болуы мүмкін [Григорьев, Жанұзақ 2020: 121].

лодарского Прииртышья демонстрируют относительно грацильный тип сложения остеологической конституции.

В целом, исследованные посткраниумы по комплексу черт относятся к степному морфотипу – длинные кости имеют большие продольные размеры, среднемассивные. Данный тип был распространён на территории Евразии в эпоху бронзы и раннего железного века. Нами ранее также отмечалось, что главной отличительной чертой остеологической конституции ранних кочевников Южного Приуралья является выраженное удлинение голени при повышенной изменчивости её продольного размера. Повышенная изменчивость остеологических параметров может быть обусловлена большим генетическим разнообразием популяции [Григорьев, Жанузак 2020: 121].

Адаммен бірге жерленген жануар сүйектері: ежелгі қорымдардың құпиясы

Жануарлармен бірге жерлеу ежелгі ғұрыптардың қалдықтары ғана емес, археологиялық орындарда сақталған ата-бабаларымыздың дүниетанымының маңызды дәлелі болып табылады. Бұл жерлерден табылған қабірлер мен артефактілер бізге қасиетті мен күнделікті өмірді байланыстыратын діни-мифологиялық көріністердің ең жарқын және эмоционалды көріністерін береді. Ежелгі рәсімдерге кез–келген жанасу бізге тереңірек түсінуге мүмкіндік береді, сол кездегі адамдар ақырет әлемін қалай қабылдады және мұқият зерттелген жерлеу әдет-ғұрыптарын құра отырып, өздерін еске алуға тырысты. Жерлеу рәсімдерінен бастап жеке заттарды қолдануға дейінгі рәсімдердің әртүрлілігі терең діни нанымдар мен бай мәдени контекстті білдіреді. Мұндай тәжірибелердің маңызды аспектісі тек түрлерге ғана емес, жануарлардың жынысы мен жасына да назар аудару болды, бұл табиғи циклдармен үйлесімділікке баса назар аударды. Жануарларды құрбандыққа шалудағы бұл айырмашылықтар дамыған діни және философиялық тұжырымдамаларды көрсетеді.

Археологиялық қазба үрдісі бізге жерлеу кешендерінен көптеген ақпарат алуға мүмкіндік береді: табылған әрбір артефакт, әрбір сүйек олжасы сол кездегі өмірдің қосымша өлшемдерін ашады. Сонымен, Ұрысай-2 қорымындағы қазба жұмыстары барысында жануарлардың бірнеше түрінің қаңқа қалдықтары табылды, бұл әр түрлі жануарларды бір мезгілде құрбандыққа шалу тәжірибесін растайды (134–135-сур.). Жалпы, ежелгі жерлеу рәсімдерінде қандай жануарлар құрбандыққа шалынғанын білу үшін археология саласындағы зерттеулерге жүгіну керек. Мұндай зерттеулер ежелгі рәсімдер мен мәдени дәстүрлерді қалпына келтіруге, сондай-ақ ежелгі қоғамдардың діни және символдық көріністерін ашуға мүмкіндік береді.

Құрбандыққа шалу үшін қандай жануарлар пайдаланылды?

Ежелгі сақтардың, ғұндардың, сарматтардың, қаңлылардың және түріктердің жерлеу кешендерін археологиялық зерттеу бізге жануарлар ерекше рөл атқарған ғұрыптық дәстүрлердің таңғажайып әлемін ашады. Жерлеу орындарынан жылқылардың, иттердің, қойлардың және тіпті құстардың қалдықтары жиі кездеседі, бұл тірі әлеммен қоштасу рәсімдерін сүйемелдейтін құрбандықтар мен мәдени дәстүрлердің алуан түрлілігін байқауға мүмкіндік береді.

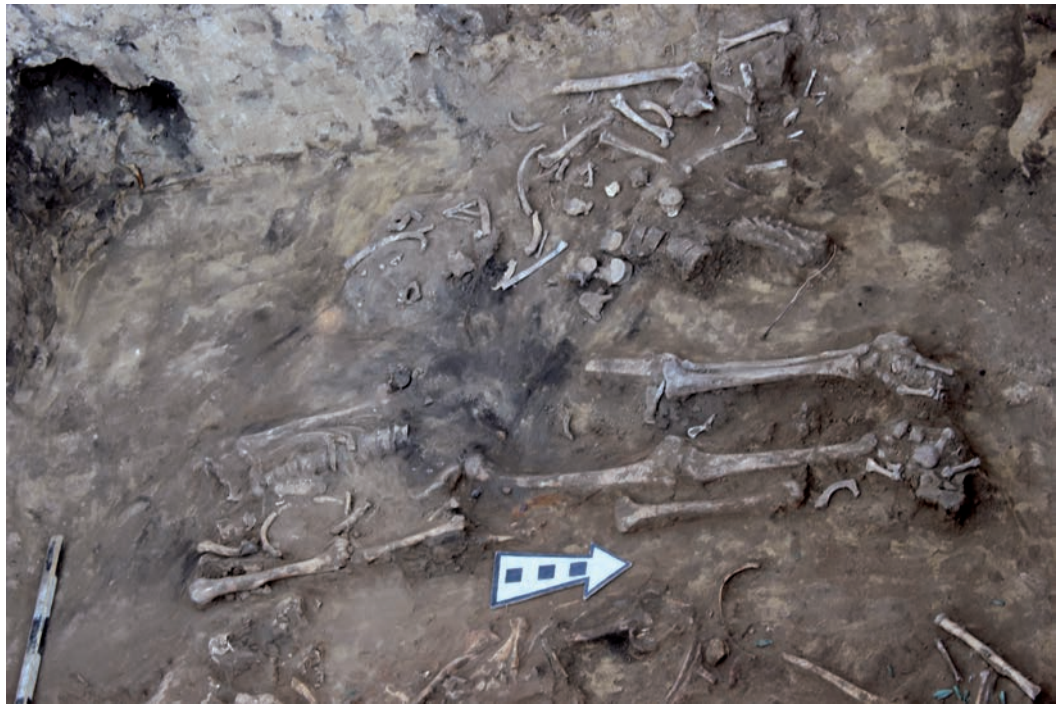
Тайны древних могильников: почему рядом с человеком находят животных?

Погребения с животными представляют собой не просто остатки древних обрядов, а важнейшие свидетельства мировоззрения наших предков, которые сохранились в археологических памятниках. Могилы и артефакты, найденные в этих местах, дают нам наиболее яркие и эмоциональные отражения религиозно-мифологических представлений, в которых переплетаются сакральное с повседневным. Каждое прикосновение к древним ритуалам позволяет нам глубже понять – как люди того времени воспринимали загробный мир и стремились оставить память о себе, создав тщательно проработанные обычаи погребения. Разнообразие ритуалов от похоронных жертвоприношений до использования личных предметов символизирует глубокие религиозные убеждения и богатый культурный контекст. Важным аспектом таких практик было внимание не только к виду, но и к полу и возрасту животных, чем подчёркивалась гармония с природными циклами. Эти различия в жертвоприношениях животных свидетельствуют о развившихся религиозных и философских концепциях.

Процесс археологических раскопок позволяет нам извлечь множество знаний из погребальных комплексов: каждый найденный артефакт, каждая костяная находка раскрывают дополнительные измерения жизни тех времён. Так, в ходе раскопок на могильнике Урысай-2 были обнаружены скелетные останки нескольких видов животных, что подтверждает практику одновременного жертвоприношения разных животных в одном ритуале (рис. 134–135). В целом, чтобы выяснить, каких животных приносили в жертву в древних погребальных обрядах, следует обратиться к исследованиям в области археологии. Такие исследования позволяют восстановить древние ритуалы и культурные традиции, а также пролить свет на религиозные и символические представления древних обществ.

Какие животные использовались для жертвоприношений?

Археологические исследования погребальных комплексов древних саков, гуннов, сарматов, кангюй и тюрков открывают нам удивительный мир ритуальных традиций, в которых животные играли особую роль. Из захоронений часто обнаруживаются останки лошадей, собак, овец и даже птиц, что позволяет проследить разнообразие жертвоприношений и культурных символов, сопровождавших обряды прощания с миром живых.

134-сур. № 14 оба (4-қаңқа). Адам мен жануарлардың араласқан сүйектері
Рис. 134. Курган № 14 (скелет 4). Перемешанные кости человека и животных

135-сур. № 14 оба. Адам мен жануарлардың араласқан сүйектері
Рис. 135. Курган № 14. Перемешанные кости человека и животных

Қазақстан аймағында жылқылар жерлеу рәсімдерінде басты орын алады. Олардың қалдықтары еліміздің барлық дерлік аймақтарында кездеседі. Шығыс Қазақстандағы Берел [Қашқынбаев, Самашев 2005; Самашев 2011; Қашқынбаев 2013; Косинцев, Самашев 2014] және Қарақаба [Самашев, Чотбаев 2012: 280–293] кешендеріндегі жерлеулер мысал бола алады, сонымен қатар Ертіс өзені бойындағы көптеген ескерткіштер мысалы, Зевакино [Арсланова 2013], Пятирыжск*, Қызылтаң* және Байдала* жерлеу рәсімдері ежелгі қауымдардың терең дәстүрлері мен наным-сенімдерін айғақтайды. Солтүстік – Халвай, Бестамақ және батыс аймақтарда – Ұрысай, Тасқопа* жылқы сүйегінің қалдықтары да жүйелі түрде табылып отырады, бұл олардың сол кездегі діни-әлеуметтік контексттегі маңызын атап көрсетеді [Шевнина Логвин 2015; 2008; 190–197; Лукпанова и др., 2024б: 277–311].

Жылқылардан басқа жерлеу кешендерінде қойлардың қалдықтары да кездеседі. Мысалы, Шығыс Қазақстандағы Шүлбі СЭС орнындағы жерлеу орнынан табылған заттар [Трифонов 1987: 150–233], Пятирыжск* және Қызылтаң, сондай-ақ Сарытоғай* салттық кешендеріндегі ежелгі ғұрыптарда құрбандықтағы қой маңызды рөл атқарғанын куәландырады. Орталық Қазақстанда түйе ботасының сүйектері кездеседі [Маргулан и др. 1966: 175], бұл ежелгі салт-дәстүрлердің көрінісіне жаңа бояулар қосады.

Иттерді жерлеу ғұрыптары Қазақстанда ерте заманда да, орта ғасырларда да кездеседі. Археологтар қола дәуірінің өзінде-ақ Бүйен 1 (Жетісу) [Карабаспакова 2001: 74], Қанай (Шығыс Қазақстан) [Максимова 1959: 94], Алексеевский (Қостанай облысы) [Кривцова-Гракова 1948: 96] қорымдарында және сонымен бірге Кент (Орталық Қазақстан) қонысында [Варфоломеев и др. 2017: 43] ит жерлеулерін кездестірді. Бұл ескерткіштер адам мен ит арасындағы қарым-қатынастың тек тұрмыстық қана емес, сонымен қатар ғұрыптық мәнге ие болғанын айғақтайды. Ерте темір дәуірінде иттерді жерлеу дәстүрінің дамуы қызығушылық тудырады. Бұған дейін аталған ескерткіштерден басқа, осы кезеңде осындай жерлеулер Баты (Шығыс Қазақстан) [Черников 1951: 74], Шілікті [Қожахметов 2015], сондай-ақ Қарағай-Бұлақ (Шу аңғары, Қырғызстан), [Абетеков 1978: 59–61], Алматы аймағында (Таугүл-3) [Нұржанов және т. б. 2020: 73], Қырық-Оба [Джубанов 2018] және Қаспан 6 [Бейсенов и др. 2015; Beisenov et al. 2017: 100, fig. 4] қорымдарынан табылған. Бір жерлеуден бір-

На территории Казахстана лошади занимают центральное место в погребальных ритуалах. Их останки находят практически во всех регионах страны. В Восточном Казахстане примерами служат захоронения в комплексах Берел [Кашкинбаев Самашев 2005; Самашев 2011; Кашкинбаев 2013; Косинцев Самашев 2014] и Каракаба [Самашев Чотбаев 2012: 280–293], а также многочисленные памятники вдоль р. Иртыш, такие как Зевакино [Арсланова 2013], Пятирыжск*, Кызылтан* и Байдала*, где погребальные обряды свидетельствуют о глубоких традициях и верованиях древних сообществ. В северных – Халвай, Бестамак и западных – Урысай, Таскопа* регионах, где древние обряды оставили свой след, также регулярно обнаруживаются костные остатки лошади, что подчёркивает их значимость в религиозном и социальном контексте того времени [Шевнина, Логвин 2015; Логвин, Шевнина 2008: 190–197; Лукпанова и др. 2024**б**: 277–311].

Помимо лошадей в погребальных комплексах встречаются останки овец. Например, в Восточном Казахстане находки из захоронений в районе проведения исследований Шульбинской экспедиции [Трифонов 1987: 150–233], Пятирыжск* и Кызылтан, а также в ритуальных комплексах Сарытогай*, свидетельствуют о том, что жертвоприношения овец играли не менее важную роль в древних обрядах. В Центральном Казахстане встречаются останки верблюжонка [Маргулан и др. 1966: 175], что добавляет новые оттенки в картину древних ритуальных практик.

Ритуалы захоронения собак встречаются на территории Казахстана как в древности, так и в Средневековье. Археологи обнаружили что уже в бронзовом веке встречается погребение собак на могильниках Буйен 1 (Жетысу) [Карабаспакова 2001: 74], Канай (Восточный Казахстан) [Максимова 1959: 94], Алексеевский (Костанайская обл.) [Кривцова-Гракова 1948: 96] и на поселении Кент (Центральный Казахстан) [Варфоломеев и др. 2017: 43]. Эти памятники свидетельствуют о том, что связь человека с собакой имела не только утилитарное, но и ритуальное значение. Интерес вызывает развитие традиции погребения собак в раннем железном веке. Помимо ранее упомянутых памятников, в этот период подобные захоронения найдены на могильниках Баты (Восточный Казахстан) [Черников 1951: 74], Шиликты [Кожахметов 2015], а также в Карагай-Булак (Чуйская долина, Кыргызстан) [Абетеков 1978: 59–61], на территории Алматы (Таугуль-3) [Нуржанов и др. 2020: 73], Кырык-Оба [Джубанов 2018] и Каспан 6 [Бейсенов и др. 2015; Beisenov et al. 2017: 100, fig. 4]. Особен-

*Анықтаған автор – М.С. Шағырбаев.

*Автор определений – М.С. Шагирбаев.

неше иттің сүйек қалдықтары табылған олжаларды ерекше атап өтуге болады. Мысалы, Таугүл-3 қорымындағы № 2 обадан және Қарағай-Бұлақ қорымының № 9 обасынан үш иттің жерлеуі табылды. Ғалымдар мұндай рәсімдерді түсіндіру үшін әртүрлі гипотезаларды алға тартты. Таугүл-3 қорымындағы жағдайды археологтар бұл рәсім кезінде қабірді тонау, сосын мазасын алған рухты тыныштандыру үшін құрбандыққа ит шалу рәсімі болуы мүмкін деп болжайды [Акымбек, Шагирбаев 2022; Нуржанов и др. 2020: 87]. А.Қ. Әбетековтың айтқан келесі болжамы бойынша Қарағай-Бұлаққа қатысты алдымен жерлеу камерасы бұзылып, кейін біраз уақыттан өткен соң оған иттер жерленген, бұл да ежелгі қауымда күрделі ғұрыптық идеялардың болғанын көрсетеді [Абетеков 1978: 61].

«Ұрысай-2» кешенінде әртүрлі жастағы үш жылқы құрбандыққа шалынды. Алайда жерлеу рәсімінде жылқының толық қаңқасы емес, олардың жеке элементтері ғана пайдаланылған. Сонымен қатар, қорымнан қойдың жауырын және иттің ұзын сүйектері (аяқтары) табылған. Бұл археология үшін ерекше жағдай. Жылқы мен қойдың қаңқа элементтерін марқұмның құрбандыққа шалатын тағамы деп түсінуге болады, ал ит қаңқасының жекелеген бөліктерінің табылуы сирек кездесетін жағдай, өйткені басқа зерттеулерде ит қалдықтары әдетте толық күйінде табылған. Осы тұста иттің аяқтарының неліктен көмілген шұңқырға қойылғанын нақты түсіндіру қиын (136-сур., *1–2*).

Жерлеу кешендерінен табылған жануар сүйектерін зерттеу — ежелгі халықтардың діни наным-сенімдері мен салттық дәстүрлерін қайта қалпына келтірумен қатар, олардың әлеуметтік құрылымы, табиғатпен өзара байланысы және ғасырлар бойы Қазақстанның археологиялық ескерткіштері арқылы сақталып келген мәдени мұрасы туралы құнды мәліметтер алуға мүмкіндік береді.

Неліктен жылқы жерлеу рәсімінде пайдаланылды?

Еуразия даласындағы көне жерлеу ғұрыптарының ең бір көзге түсетін ерекшелігі – жылқы культі. Зерттеушілер қауымдастықтың шаруашылық өмірінде шешуші рөл атқаратын жануардың сайып келгенде киелі мәртебеге ие болып, ғұрыптық амалдардың орталығына айналатынын атап өтеді. Энеолиттен басталып, ерте темір дәуірі мен түркі дәуірінде өзінің шарықтау шегіне жеткен жерлеу ғұрыптарының ажырамас бөлігіне айналған, даланың басты көмекшісі және күш нышаны ретінде жылқы болды.

Ботай мәдениетіне тиесілі ескерткіштерден табылған олжалар мысалында жылқы сүйектерінің (тұяқ пен буын сүйектері немесе фалангалар) әртүрлі геометриялық өрнектермен әшекейленно примечательны находки, где в одном погребении обнаруживались останки сразу нескольких собак. Так, в кургане № 2 мог. Таугуль-3 и в кургане № 9 в мог. Карагай-Булак выявлены захоронения трёх собак. Учёные выдвигают различные гипотезы, чтобы объяснить подобные ритуальные практики. В случае мог. Таугуль-3 археологи предполагают, что в ходе обряда могло иметь место ограбление могилы, после которого последовал ритуал жертвоприношения собаки с целью задобрить потревоженного духа [Нуржанов и др. 2020: 87; Акымбек, Шагирбаев 2022]. По другой версии, высказанной А.К. Абетековым в отношении Карагай-Булака, сначала была нарушена погребальная камера, а затем, спустя некоторое время, в неё были захоронены собаки, что также свидетельствует о наличии сложных ритуальных представлений у древних сообществ [Абетеков 1978: 61].

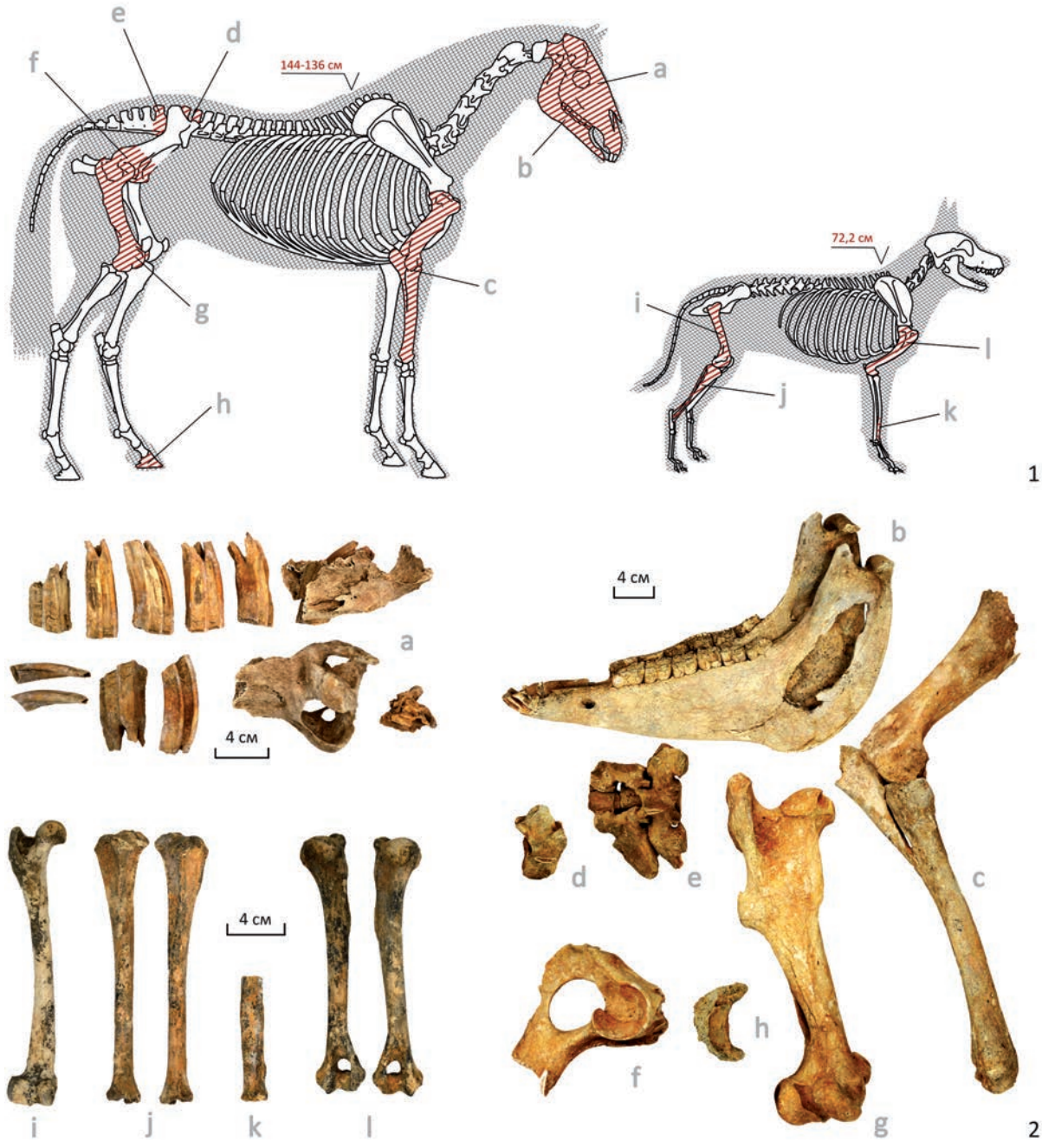
В комплексе Урысай-2 в жертву были принесены три лошади разного возраста. Однако в погребальном обряде использовались неполные скелеты лошадей, а лишь отдельные их элементы. Кроме того, в захоронении обнаружены лопатка овцы и длинные кости (ноги) собаки. Это представляет собой особый случай для археологии. Элементы скелета лошади и овцы можно трактовать как жертвенную пищу для умершего, тогда как находка отдельных частей скелета собаки является редким явлением, поскольку в других исследованиях останки собак обычно обнаруживались в полном виде. На данный момент трудно точно объяснить причину размещения ног собаки в погребальной яме (рис. 136, *1–2*).

Изучение останков животных из погребальных комплексов позволяет не только восстановить ритуальные традиции и религиозные представления древних народов, но и пролить свет на их социальную структуру, взаимоотношения с природой и культурное наследие, которое, несмотря на все века, продолжает жить в археологических памятниках Казахстана.

Почему лошадь использовалась в погребальных обрядах?

Одной из самых ярких черт древних погребальных обрядов в Евразийской степи является культ лошади. Исследователи отмечают, что животное, играющее ключевую роль в хозяйственной жизни сообщества, со временем обретает сакральный статус и становится центром ритуальных практик. Именно лошадь, как основной степной помощник и символ силы, стала неотъемлемой частью погребальных обрядов начиная с энеолита и достигая своего расцвета в раннем железном веке и в тюркскую эпоху.

На примере находок из памятников ботайской культуры можно увидеть как лошадиные кости

136-сур. Жылқы мен ит қаңқасы: a – бас сүйек; b – төменгі жақ сүйек; c – тоқпан-кәрі жілік; d – бел омыртқа; e – құйымшақ; f – жамбас; g – сан жілік; h – тұяқ; i – сан жілік; j – асықты жілік; k – кәрі жілік; l – тоқпан жілік

Рис. 136. Скелет лошади и собаки: a – череп; b – нижняя челюсть; c – плечевая-лучевая кости; d – поясничный позвонок; e – крестец; f – тазовая кость; g – бедренная кость; h – фаланга 3; i – бедренная кость; j – большеберцовые кости; k – лучевая кость; l – плечевые кости

генін көруге болады. Зерттеушілердің пікірінше, бұл белгілер жылқының көне қоғамдар дүниетанымындағы ерекше орнын бейнелеп, өмір мен о дүниенің арасындағы өткелді білдіретін бірегей тұмар қызметін атқарған [Жуматаев 2019: 12, 19, 162–163]. Қола дәуірінде жылқыға қатысты ғұрыптар бұдан да жарқын формаларға ие болды. Сол кездегі жерлеу кешендері жылқының көлік құралы ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік жағдайдың, әскери ерліктің және діни-мифологиялық бастаулардың символы болғанын көрсетеді. Петроглифтерде салынған жылқылардың бейнелері оларды алуан түрлі кейіпте бейнелейді: жаралы жылқының сұлбасы, атқа міну, аң аулау көріністері, сондай-ақ құрбандық шалу ғұрыптық бейнелері [Самашев 1992; 2012; Самашев және т. б. 2013; Максимова и др. 1985]. Бұл бейнелер жылқының мифологиялық бейнесін ашып қана қоймай, қазіргі Қазақстан территориясын мекендеген халықтардың ежелгі дүниетанымынан да құнды мәліметтер береді. Жылқылармен жерлеу ғұрыптарының таралуы тек Қазақстанда ғана емес, сонымен қатар көршілес аймақтарда да байқалады, бұл еуразия даласында кең мәдени алмасу мен көші-қон процестерін көрсетеді. Соңғы үш мың жыл ішінде салт-жораларда жылқының кең таралуы бірнеше факторлармен түсіндіріледі: дәстүрлі шаруашылықтағы жылқының рөлінің артуы, әлеуметтік стратификацияның қалыптасуы және қола дәуірі қоғамының географиялық өкілдіктерінің кеңеюі, көп доңғалақты арбалардың дамуы және соның салдарынан біртұтас діни жүйенің пайда болуы.

Бұл культтік дәстүрде сақ дәуірінде табылған жылқыларды жерлеу рәсімдері ерекше орын алады. Әсіресе, Алтай өңірі осындай мәдени мұраның жарқын үлгісі болып табылады. Курту-2 сияқты археологиялық орындар [Сорокин 1962: 70–72; 1966: 40–41], Ақ-Алаха-2 [Полосьмак 1993; 2001], Семисарт-1 [Марсадолов 2001], Бийке [Тишкин 1996], сондай-ақ майемір археологиялық мәдениетінің нысандары [Шульга 2003] жылқыларды пайдаланатын ғұрыптардың кеңінен таралғанын көрсетеді. Көп жылдық зерттеулердің нәтижесінде ежелгі қауымдардағы жерлеу ғұрыптарының маңыздылығы мен жан-жақтылығын растайтын жүзден астам жылқы қалдықтары табылған Берел кешені ерекше маңызға ие. Жылқыларды жерлеу рәсімдерінде пайдалану бұл жануардың экономикалық және әлеуметтік мәнін ғана емес, сонымен қатар Еуразияның ежелгі халықтарының діни және мифологиялық наным-сеніміне сіңген терең символиканы бейнелейді. Осы ғұрыптарды зерделеу ежелгі наным-сенімдердің шымылдығын ашып, ата-бабаларымыздың санасында өмір, өлім және рух әлемінің қаншалықты тығыз байланыста болғанын көрсетеді.

(путовые и венечные кости или фалангаи) украшались различными геометрическими узорами. По мнению исследователей, эти символы отражали особое место лошади в мировоззрении древних сообществ, являясь своеобразным оберегом и знаком перехода от жизни к загробному миру [Жуматаев 2019: 12, 19, 162–163].

В бронзовом веке ритуалы с участием лошадей обрели ещё более яркие формы. Погребальные комплексы того времени показывают, что лошадь выступала не только как средство транспортировки, но и как символ социального статуса, воинской доблести и религиозно-мифологического начала. Образы лошадей, запечатлённые в петроглифах, изображают их в самых различных ипостасях: силуэт раненой лошади, сцены верховой езды, охоты, а также ритуальные сцены жертвоприношения [Максимова и др. 1985; Самашев 1992; 2012; Самашев және т. б. 2013]. Эти изображения не только раскрывают мифологический образ лошади, но и дают ценную информацию о древнем мировоззрении народов, населявших территорию современного Казахстана. Распространение погребальных обрядов с участием лошади отмечается не только на территории Казахстана, но и в соседних регионах, что свидетельствует о широком культурном обмене и миграционных процессах в евразийской степи. Широкое применение лошади в ритуалах, которое можно проследить на протяжении последних трёх тысяч лет, объясняется несколькими факторами: возросшей ролью лошади в традиционном хозяйстве, формированием социальной стратификации и расширением географических представлений обществ бронзового века, развитием многоколёсных повозок и, как следствие, появлением единой религиозно-мифологической системы.

Особое место в этой культовой традиции занимают погребальные обряды с участием лошадей, обнаруженные в эпоху саков. Алтайский регион, в частности, представляет собой яркий пример такого культурного наследия. Археологические памятники, такие как Курту-2 [Сорокин 1962: 70–72; 1966: 40–41], Ак-Алаха-2 [Полосьмак 1993; 2001], Семисарт-1 [Марсадолов 2001], Бийке [Тишкин 1996], а также объекты майэмирской (майемерской) археологической культуры [Шульга 2003], демонстрируют широкое распространение ритуалов с использованием лошадей. Особенно значим комплекс Берел, где многолетние исследования позволили выявить свыше ста лошадиных останков, подтверждая важность и многогранность погребальных обрядов в древних сообществах. Использование лошади в погребальных обрядах отражает не только экономическую и социальную значимость этого животного, но и глубокую символику, пронизывающую религиозные и мифологические представления древних народов Евразии. Изуче-

Қанша жылқы жерленді?

Ежелгі қоғамдарда марқұммен бірге жерленген жылқы саны ерекше символдық рөл атқарып, арғы дүниеге аттанған марқұмның әлеуметтік жағдайының көрсеткіші болды. Археологиялық зерттеулер көрсеткендей, жерлеу кешеніне неғұрлым көп жылқы қойылса, марқұмның мәртебесі соғұрлым жоғары, сонымен қатар оның әлеуметтік жағдайы маңыздырақ болды. Мысалы, Башадар обасында екі жылқының болуы тіркелсе, Пазырық нысандарында – үшінші және төртінші обаларда – олардың саны он төртке, бірінші обада – онға, бесіншіде – беске жетеді. Басқа кешендерде Туэкта қорымындағы № 1 және 2 обада сегіз жылқы, ал Ақ-Алаха-3 обасыннан алты жылқы табылды (Таулы Алтай) [Баркова 1995: 61; Васильев 2000: 237–242]. В.В. Радлов 1865 жылы жүргізген Берел қорымынан (№ 1 оба) табылған олжа назар аудартады, ол жерде он жеті жылқы бірге жерленген [Сорокин 1969: 219]. Бұл деректер жылқының жерлеу рәсімдерінде пайдаланылуы кездейсоқ болмағанын растайды: ол жылқының энеолиттен басталып, қола дәуірінде өзінің шарықтау шегіне жеткен ежелгі халықтардың шаруашылық және мәдени өміріндегі маңызын көрсетті. Жылқылармен бірге жерлеу кешендері тек Шығыс Қазақстан аумағында ғана емес, сонымен қатар Жетісу, Қырғызстанның Шу өңірі, Алматының оңтүстік-шығыс шетінде және басқа да іргелес облыстардан табылған. Бірқатар ескерткіштерде, мысалы, Қапшағайда, Қызыл майдан ауылында, Сұлу-Қоян шатқалы, Жаңатұрмыс, Ақтерек, Бұтақты, Алмалық Самсы (Жетісу) ауылдарында жылқылардың қатысуымен жерлеу дәстүрі іс жүзінде өзгеріссіз қалды – көбінесе марқұммен бірге бір жылқы жерленді, екі жылқы сирек кездесті [Акишев 1956: 36; Кушаев 1956: 216, табл. 3, рис. 7; Шер 1961: 280–282; Курманкулов 1980: 191–197; Самашев 1986: 4–5, 16; Нурмуханбетов и др. 2018: 94, 97, 101; Айткұл 2016: 137–146; 2018: 137–142; 2019: 181–192; Горячев, Мотов 2018: 94, 97, 101; Tulegenov et. al. 2021: 121–133].

«Ұрысай-2» қорымындағы №14 обаның қабір шұңқырынан археологтар кем дегенде үш жануарға тиесілі жылқы қалдықтарын тапты. Табылған заттардың ішінде қабірдің тікелей үстіне қойылған 8–9 жасар аталық жануардың қаңқасының сүйек қалдықтары болды. Сонымен қатар, шұңқырдың бетінен 3–3,5 жастағы жас жылқы қаңқасының элементтері және кәрі жылқының бас сүйегі табылды. Бұл деректер жылқылардың жерлеу рәсімдерінде маңызды рөл атқарғанын, мүмкін, ежелгі қоғамның белгілі бір символдық немесе діни идеяларын көрсетеді. Жерлеу кешендерінен

ние этих ритуалов открывает перед нами завесу древних верований, демонстрируя, как тесно переплетались жизнь, смерть и духовный мир в сознании наших предков.

Сколько лошадей было погребено?

В древних обществах количество лошадей, похороненных вместе с покойными, играло особую символическую роль и служило индикатором социального статуса человека, ушедшего в вечность. Археологические исследования показывают, что чем больше лошадей было включено в погребальный комплекс, тем выше, вероятно, был статус покойного, а также тем значимее его общественное положение. Например, в захоронениях курганах Башадар фиксируется наличие двух лошадей, тогда как на объектах Пазырыка – Третий и Четвёртый курганы – их число достигает четырнадцати, в Первом кургане – десяти, а в Пятом – пяти. В других комплексах, таких как курганы № 1 и 2 мог. Туэкта, обнаружено восемь лошадей, а в кургане Ак-Алаха-3 – шесть (Горный Алтай) [Баркова 1995: 61; Васильев 2000: 237–242]. Особенно поразительным является находка из могильника Берел (курган № 1), где, согласно раскопкам, проведённым В.В. Радловым в 1865 г., вместе захоронено целых 17 лошадей [Сорокин 1969: 219]. Эти данные подтверждают, что использование лошадей в погребальных обрядах не было случайным: оно отражало важность лошади в хозяйственной и культурной жизни древних народов, начиная с энеолита и достигая своего расцвета в бронзовом веке. Погребальные комплексы с лошадьми обнаруживались не только на территории Восточного Казахстана, но и в прилегающих регионах, таких как Жетысу, Чуйский район Кыргызстана, юго-восточная окраина Алматы и другие места. В ряде памятников, например, в Капчагае, с. Красный фронт, ущелье Сулу-Коян, села Жанатурмыс, Актереке, Бутакты, Алмалык и Самсы (Жетысу), традиция похорон с участием лошадей практически сохранялась неизменной – чаще всего вместе с покойным хоронили одну лошадь, реже – две [Акишев 1956: 36; Кушаев 1956: 216, табл. 3, рис. 7; Шер 1961: 280–282; Курманкулов 1980: 191–197; НА ИА КН МНВО РК. Д. 2110: 4–5, 16; Нурмуханбетов и др. 2018: 94, 97, 101; Айткұл 2016: 137–146; 2018: 137–142; 2019: 181–192; Горячев, Мотов 2018: 94, 97, 101; Tulegenov et. al. 2021: 121–133].

В могильной яме кургана № 14, могильника Урысай-2 археологи выявили остатки лошадей, принадлежащих как минимум трём особям. Среди находок – фрагменты скелета 8–9-летнего жеребца, размещённые непосредственно над могилой. Дополнительно на поверхности ямы обнаружены элементы скелета молодой лошади, возраст которой оценивается в 3–3,5 года, а также найден череп ста-

табылған жылқылардың саны кездейсоқ емес және Еуразия даласының ежелгі халықтарының діни-мифологиялық санасына енген терең символиканың көрінісі. Ол экономикалық өмірдің, әлеуметтік жағдайдың және ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан рухани идеялардың тығыз байланысын айғақтайды.

Жылқы қаңқасын зерттеу арқылы қандай мәліметтер алуға болады?

Ежелгі мәдениеттердің жерлеу кешендерін археологиялық зерттеулер жануарлар әлемімен қоштасу рәсімдерінде шешуші рөл атқаратынын дәйекті түрде көрсетеді. Әр түрлі аймақтар мен дәуірлерде жерлеулерден табылған жануарлардың қалдықтары ежелгі халықтардың мәдени, діни және әлеуметтік наным-сенімдерінің әртүрлілігін айғақтайды.

Ғалымдар бұл олжаларға бірнеше түсіндірмелер ұсынады. Бір жағынан, жануарларды жерлеу рәсімдерінде қолдану діни-мифологиялық идеялармен байланысты: жануарлар көбінесе әлемдер, тұмарлар мен жолсеріктер арасындағы ақыретке өтудің символына айналды. Екінші жағынан, мұндай рәсімдерде құрбандық элементі байқалады, бұл марқұмның кейінгі өмірдегі сыйақысы немесе оның өмірдегі әлеуметтік мәртебесін көрсетеді. Кейде әдет-ғұрыптарда дәстүрлі нанымдардың әскери және мәртебелік белгілермен араласуын көруге болады, бұл ежелгі қауымдастықтардың рухани әлемін түсінуге қосымша қабат қосады.

Бұл рәсімдерді тереңірек талдау үшін археозоологтар жерлеу орындарында табылған жануарлардың қалдықтарын кешенді зерттейді. Мамандандырылған зертханаларда заманауи әдістерді қолдана отырып, сүйектердің морфологиялық сипаттамалары беріледі, жыныстық диморфизмнің ерекшеліктері ажыратылады, жануарлардың жас топтары анықталады. Сонымен қатар, сүйектердегі модификациялық өзгерістер мен патологиялар талданады, олар ежелгі уақытта жануарлардың өмір сүру жағдайларын, салттық әсерін де көрсете алады.

Алынған деректер тарихи жерлеу ғұрыптарын реконструкциялауда маңызды рөл атқарады. Олар бізге ғұрыптық әрекеттердің ретін қалпына келтіруде ғана емес, сонымен бірге ежелгі қауымдардың әлеуметтік құрылымын, экономикалық және мәдени шындықтарын ашуға мүмкіндік береді. Сонымен, жерлеуден табылған жануарлардың саны мен түрі марқұмның мәртебесінің, оның белгілі бір әлеуметтік топқа жататынының көрсеткіші бола алады, сонымен қатар діни және культтік идеялардың дамуын айғақтайды. Жерлеу кешендеріндегі жануарлардың қалдықтарын зерттеу ежелгі салт-дәстүрлер мен дүниетанымдардың шымылдырығын ашуға мүмкіндік беретін маңызды дерек көзі болып табылады.

рой лошади. Эти данные позволяют предположить, что лошади играли значимую роль в погребальных обрядах, отражая, возможно, определённые символические или религиозные представления древнего общества. Число лошадей, найденных в погребальных комплексах, неслучайно и является отражением глубокой символики, проникшей в религиозно-мифологическое сознание древних народов Евразийской степи. Оно свидетельствует о тесной связи между хозяйственной жизнью, социальным статусом и духовными представлениями, передаваемыми из поколения в поколение.

Какие данные можно получить при исследовании скелетов лошадей?

Археологические исследования погребальных комплексов древних культур неизменно демонстрируют, что животные играли ключевую роль в ритуалах прощания с миром живых. В различных регионах и эпохах находки животных останков в захоронениях свидетельствуют о многообразии культурных, религиозных и социальных представлений древних народов.

Учёные предлагают несколько интерпретаций этих находок. С одной стороны, использование животных в погребальных обрядах связано с религиозно-мифологическими представлениями: животные часто становились символами перехода между мирами, оберегами и проводниками в загробное царство. С другой стороны, в таких ритуалах прослеживается элемент жертвоприношения, что отражает представление о вознаграждении покойного в загробной жизни или его социальном статусе при жизни. Иногда в обрядах можно увидеть и смесь традиционных верований с военными и статусными символами, что добавляет дополнительный пласт к пониманию духовного мира древних сообществ.

Для более глубокого анализа этих ритуалов археозоологи проводят комплексное исследование останков животных, обнаруженных в погребениях. В специализированных лабораториях с применением современных методов изучаются морфологические характеристики костей, выявляются особенности полового диморфизма, определяются возрастные группы животных. Кроме того, анализируются модификационные изменения и патологии, которые могут указывать как на ритуальное воздействие, так и на условия жизни животных в древности.

Полученные данные играют важную роль в реконструкции исторических погребальных обрядов. Они позволяют не только восстановить последовательность ритуальных действий, но и пролить свет на социальную структуру, экономические и культурные реалии древних сообществ. Так, количество и вид животных, найденных в захоронениях,

дығын ашады. Бұл зерттеулер ежелгі адамдардың өмір мен өлім арасындағы байланысты қалай қабылдағанын және материалдық мәдениеттің олардың рухани ізденістерін, табиғатпен өзара әрекеттесуін және ата-бабаларының мәңгілік жадын сақтауға деген ұмтылысын қалай көрсететінін түсінуге көмектеседі.

Еуразия даласының ежелгі халықтарының жерлеу кешендерін талдау ежелгі салт-дәстүрлердің күрделі және көп қырлы әлемінің шымылдығын ашады, мұнда жануарлар басты рөл атқарды. Қазақстанның энеолит дәуірінен басталып, қола және ерте темір дәуірлерінде шарықтау шегіне жеткен археологиялық ескерткіштерін зерттеу құрбандыққа малды таңдау кездейсоқ емес, сол кездегі терең діни-әлеуметтік идеялардың көрініс тапқанын көрсетеді. Табылған жылқылардың, иттердің, қойлардың, кейде түйелер мен құстардың қалдықтары әрбір тұқымның/түрдің өзіндік символдық мәні бар екенін көрсетеді. Жылқы ұлан-ғайыр далада тіршіліктің басты серігі ретінде көлікпен қамтамасыз етіп, шаруашылыққа араласып қана қоймай, ақыреттің жол көрсетушісі, күш-қуат, мәртебе, дүниелер арасындағы ауысу символына айналды. Мысал ретінде қорымдарды келтіруге болады, атап айтқанда, «Ұрысай-2» кешенінде археологтар әртүрлі жастағы жылқы қаңқаларының сынықтарын, сондай-ақ ит пен қой сүйектерінің табылғанын анықтады, бұл әртүрлі салт-дәстүрлерді көрсетеді.

Жерлеу рәсімдерінде жануарларды пайдалану ежелгі қоғамдардың табиғи циклдармен үйлесімділікке үлкен көңіл бөлгенін растайды, мұнда құрбандық малының жынысы, жасы және түрі мифологиялық және діни белгілердің күрделі жүйесін көрсетеді. Қорымдардағы жануарлардың саны, олардың орналасуы және құрбандық асын дайындау ерекшеліктері ғұрыптық әрекеттердің ретін қайта құруға ғана емес, сонымен бірге марқұмның әлеуметтік жағдайын, сондай-ақ олардың рухани әлеммен байланысын бағалауға мүмкіндік береді. Жерлеу кешендеріндегі жануарлардың қалдықтарын зерттеу материалдық мәдениеттің ежелгі халықтардың рухани ізденісі мен дүниетанымын қалай бейнелегенін жақсырақ түсінуге көмектеседі. Бұл олжалар ежелгі Еуразия мәдениетінде өмірдің, өлімнің және киелiліктің қаншалықты тығыз астасып жатқанын көрсететін ата-бабаларымыздың салт-дәстүрі, наным-сенімдері мен қоғамдық құрылысы туралы маңызды білімнің дереккөзі болып қала береді.

может служить индикатором статуса покойного, его принадлежности к определённой социальной группе, а также свидетельствовать о развитости религиозных и культовых представлений.

Изучение животных останков в погребальных комплексах открывает перед нами завесу древних обрядов и мировоззренческих систем. Эти исследования помогают понять как древние люди воспринимали связь между жизнью и смертью и каким образом материальная культура отражала их духовные поиски, взаимодействие с природой и стремление сохранить вечную память о предках.

Анализ погребальных комплексов древних народов Евразийской степи открывает завесу в сложный и многогранный мир древних ритуалов, где животные играли ключевую роль. Исследования археологических памятников Казахстана, начиная с энеолита и достигая пика в бронзовом и раннем железном веках, демонстрируют, что выбор животных для жертвоприношений был не случаен, а отражал глубокие религиозные и социальные представления того времени. Обнаруженные остатки лошадей, собак, овец, а иногда и верблюда и птиц, свидетельствуют о том, что каждая порода/вид имела своё символическое значение. Лошадь, как основной спутник жизни на просторах степи, не только обеспечивала транспорт и участвовала в хозяйственной деятельности, но и становилась проводником в загробный мир, символом силы, статуса и перехода между мирами. Примером служат могильники, где, в частности, в комплексе Урысай-2, археологи выявили фрагменты скелетов лошадей разного возраста, а также находки костей собак и овец, что указывает на многообразие ритуальных практик.

Использование животных в погребальных обрядах подтверждает, что древние сообщества уделяли большое внимание гармонии с природными циклами, где пол, возраст и вид жертвы отражали сложную систему мифологических и религиозных символов. Количество животных в захоронениях, их расположение и особенности подготовки жертвенной пищи позволяют не только реконструировать последовательность ритуальных действий, но и оценить социальное положение покойных, а также их связь с духовным миром. Изучение останков животных в погребальных комплексах помогает нам глубже понять как материальная культура отражала духовные поиски и мировоззрение древних народов. Эти находки остаются важным источником знаний о традициях, верованиях и социальном устройстве наших предков, демонстрируя, как тесно переплетались жизнь, смерть и сакральное в культуре древней Евразии.

Қобдишаны ғылыми реставрациялау: өткен мен бүгінді жалғайтын көпір

Археологиялық олжаларды реставрациялау – жәдігерлерді сақтау ғана емес, олардың ғылыми, тарихи және мәдени әлеуетін ашудың бір жолы. Ол жұмыстың әрбір кезеңін жаңа деректер көзіне айналдыра отырып, дәстүрлі оқыту шеңберінен шығуға мүмкіндік береді. Реставрация жасауға мұқият пәнаралық көзқарас қалыптасқан гипотезаларды растап немесе жоққа шығарып қана қоймай, тарихи үрдістердің белгісіз аспектілерін аша түседі.

Сарматтардың обасынан алынған қобдишамен жұмыс, реставрацияның кешенді үдерісі кезеңдердің материалдық және материалдық емес дәлелдерін біріктіре отырып өткеннің бейнесін толықтыруға мүмкіндік беретін тағы бір мысал болды. Нысанды пәнаралық зерттеу нәзік жәдігерді қалпына келтіруге көмектесіп қана қоймай, сонымен қатар сарматтардың мәдениеті мен салт-дәстүрін аша түсіретін көптеген жаңа мәліметтерді берді.

Зерттеушілерді біріктірген қобдиша. Қобдиша зертханаға 2021 жылдың күзінде археолог Яна Лұқпановаңың ұқыптылығы мен күш-жігерінің арқасында келді, ол оны қазба орнынан бөлшектемей, топырақпен бірге шығарды.

«Остров Крым» ғылыми-реставрациялық зертханасы Яна Амангелдіқызы Лұқпановамен сарматтардың Тақсай-I ескерткішінің материалдарымен жұмыс жасау аясында табысты ынтымақтастық тәжірибесіне ие. Осы ынтымақтастықтың нәтижесінде түпнұсқа артефактілерді қалпына келтіру және «Алтын Ханшайым» немесе «Тақсай абызы» деп аталатын кешенді ғылыми реконструкция құру болды [Сдыков, Лукпанова 2013; Алтынбеков 2013].

Жоба мен мақаланың басқа да бірлескен авторлары – Г.С. Жұмабекова және Ғ.А. Базарбаеваның Берел обаларының (киіз ер-тоқымда кестеленген өрнектерді қалпына келтіру және түсіндіру) материалдары, [Nigmatova et al. 2021], Үржар абызы деген атпен белгілі әйел жерлеуі [Jumabekova et al. 2022], Таугүл шағынауданындағы оба [Джумабекова и др. 2024**б**], Тобыл өңіріндегі асатаяқтың табылуы [Джумабекова и др. 2024**в**] бойынша жобаларда көп жылдық тәжірибесі бар.

Научная реставрация шкатулки: мост между прошлым и настоящим

Реставрация археологических находок — это не просто сохранение артефактов, но и способ раскрыть их научный, исторический и культурный потенциал. Она позволяет выйти за рамки традиционного изучения, превращая каждый этап работы в источник новых данных. Тщательный междисциплинарный подход в реставрации способен не только подтвердить или опровергнуть существующие гипотезы, но и пролить свет на неизвестные аспекты исторических процессов.

Работа со шкатулкой, извлечённой из сарматского кургана, стала очередным примером того, как комплексный процесс реставрации позволяет дополнить картину прошлого, соединяя материальные и нематериальные свидетельства эпохи. Междисциплинарные исследования объекта не только помогли восстановить хрупкий артефакт, но и выявили множество новых деталей, проливающих свет на культуру и ритуальные практики сарматов.

Шкатулка, объединившая исследователей. Шкатулка поступила в лабораторию осенью 2021 г. благодаря внимательности и усилиям археолога Яны Лукпановой, извлёкшей её цельным грунтовым блоком из раскопа, без разборки. У сотрудников Научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым» уже имеется успешный опыт сотрудничества с Я.А. Лукпановой в рамках работы с материалами сарматского памятника Таксай I. Результатом этого взаимодействия стало восстановление оригинальных артефактов и создание комплексной научной реконструкции, известной как «Алтын Ханшайым» или «Таксайская жрица» [Сдыков, Лукпанова 2013; Алтынбеков 2013].

С другими соавторами проекта – Г.С. Джумабековой и Г.А. Базарбаевой также имеется многолетний опыт плодотворного сотрудничества в проектах по материалам курганов Берел (реставрация и интерпретация вышитых узоров на войлочном седле) [Nigmatova et al. 2021], женского погребения, известного как Уржарская жрица [Jumabekova et al. 2022], кургана в микрорайоне Таугуль [Джумабекова и др. 2024**б**], находки жезла в Казахском Притоболье (местность Жарык) [Джумабекова и др. 2024**в**].

Бұл жұмыстың тақырыбына келетін болсақ, зерттеу барысы мен кейбір нәтижелері бірлескен мақалада ішінара жарияланған [Lukpanova et al. 2024]. Бұл еңбекте соңғы нәтижелер сипатталады, алайда бұл зерттеу аяқталды дегенді білдірмейді. Қобдишаның материалдары одан әрі және келешектегі ғалымдардың зерттеуі үшін реставрацияланған және сақталған. Сондықтан біз осы материалдар негізінде жауапсыз қалған сұрақтарға және алдағы уақытта туатын жаңа сұрақтарға қосымша ақпарат аламыз деп үміттенеміз.

Зертханаға келгенде қобдишасы бар блоктың өлшемдері шамамен 42×33 сантиметр және биіктігі шамамен 10 сантиметр болды. Қобдишаның айналасында археолог Я.А. Лұқпанова қорғаныш қабаты ретінде топырақ қалдырып, астына платформа қойып, бүкіл блокты бірнеше қабат созылғыш пленкамен тығыз ораған (137-сур.).

Топырақпен бірге алу – барынша ақпаратты сақтау үшін. Артефактілерді қазба алаңынан топырақпен бірге алу тәсілін «Остров Крым» ғылыми-реставрациялау зертханасының қызметкерлері мен бірнеше археологтар осыған дейін сынап көрген. Бұл әдіс өзінің тиімділігін көптеген археологиялық ескерткіштерде, соның ішінде Берел* (*Қазақстанда бұл әдіс алғаш рет осы жерде қолданылды), Үржар, Тақсай, Байдала, Іле-Балық және басқа да нысандарда жүргізілген археологиялық экспедиция материалдарымен жұмыс барысында дәлелдеді. Артефактілерді қазба алаңынан блоктармен алу табылған заттардың өзін де, олардың бізге жеткен пішінін де барынша сақтау арқылы олардың салыстырмалы орындарын барынша зерттеу міндетін қояды. Бұл үшін, біріншіден, артефактілер орналасқан ортаның

Что касается темы данной работы, то процесс исследования и некоторые результаты уже частично опубликованы в совместной статье [Lukpanova et al. 2024]. В данной работе описываются последние результаты, это, однако, не означает, что исследование окончательно завершено. Материалы шкатулки законсервированы, отреставрированы и сохранены для возможности дальнейших исследований, в том числе следующими поколениями учёных. Поэтому мы надеемся получить и другие сведения на основе этих материалов, способные пролить свет на вопросы, оставшиеся пока без ответа, и ставящие новые интересные вопросы.

При поступлении в лабораторию блок со шкатулкой имел примерные размеры 42×33 см и высоту около 10 см. Вокруг шкатулки археологом Я.А. Лукпановой сохранён грунт в качестве защитного слоя, снизу подведена платформа, и весь блок плотно обёрнут несколькими слоями стрейч плёнки (рис. 137).

Блок – для сохранения максимума информации. Подход изъятия артефактов из раскопа блоком уже апробирован сотрудниками Научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым» и несколькими археологами. Он доказал свою состоятельность на множестве памятников, в работе с материалами многих археологических экспедиций, включая Берел* (*здесь этот метод в Казахстане сотрудниками лаборатории применён впервые), Урджар (Тасарык), Таксай, Байдала, Иле-Балык и др. Сам принцип изъятия артефактов из раскопа блоком ставит перед собой задачу максимального изучения, как самих находок, так и их взаиморасположения через их максимальное сохранение в том виде, в каком они дошли до нас. Для этого, во-первых, необходимо минимизировать резкое изменение условий,

137-сур. «Остров Крым» ғылыми-қалпына келтіру зертханасындағы блоктың ашылған кезі
Рис. 137. Блок в момент вскрытия в Научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым»

күрт өзгеруін – топырақтың температурасын, ылғалдылығын, қышқылдылығын немесе сілтілілігін, оттегіге қол жеткізуді барынша азайту керек, екіншіден, әдетте қоршаған топырақтан әрең ажыратылатын және жылумен, оттегімен және жарықпен жанасу кезінде өте тұрақсыз органикалық қалдықтарды барынша сақтау керек.

Бұл тәсіл артефактілерді табылған ортада қалдыруды және сол жерде бірнеше ғасырлар, кейде мыңжылдықтар бойы өмір сүріп, қоршаған жағдайларға бейімделуді қамтиды. Топырақтан артефактілерді алу кезінде жарықтың, оттегінің және ылғалдылықтың күрт өзгеруі сөзсіз болатынын ескеру маңызды. Мұндай күрт өзгерістер археологиялық материалдарға өте жағымсыз әсер етіп, өзгерістерді тудырады және бұзылу процестерін күшейтеді. Бұл әсіресе органикалық материалдардан – былғарыдан, сүйектен, киізден, матадан, ағаштан, өсімдік қалдықтарынан жасалған бұйымдарға қатысты. Олардың құрылымы өте тұрақсыз және табиғи ыдырау нәтижесінде мұндай материалдар тез бұзылады және өте сирек сақталады. Органикалық материалдардан басқа металдар да металдар мен олардың қорытпаларының өздеріне және олар орналасқан ортаның ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі дәрежеде бұзылу процестеріне ұшырайды. Кейбір олжалар өте құрғақ ортада (Египет мумиялары немесе Тұрфаннан табылған заттар [Wagner, Tarasov 2018]) немесе керісінше, ылғалды тіпті өте ылғалды (пазырық мәдениеті обаларындағы заттар [Ахметкалиев, Алтынбеков 2005; Nigmatova et al. 2021; Полосьмак 2001]) секілді жерлерде жақсы сақталады.

Осылайша, артефактілерді топырақпен бірге алу – далалық консервацияның ең маңызды әрі заманауи тәсілдерінің бірі болып табылады, әрі табылған заттарды табиғи қалпында сақтауға мүмкіндік береді. Көптеген артефактілер, әсіресе органикалық материалдардан жасалғандар, әдеттегі жабық ортадан шығарылғанда және ауа және температура мен ылғалдылықтың өзгеруіне ұшыраған кезде бұзылады. Топырақпен бірге алу бұзылуға жол бермей, қолданыстағы микроклиматты сақтайды. Бұл әдіс әсіресе күрделі көпқабатты археологиялық кешендер үшін құнды, мұнда нысандардың бастапқы орналасуын сақтау маңызды, бұл ескерткіштің барлық аспектілерін кейіннен реконструкциялау үшін шешуші мәнге ие (ат әбзелдері, бас киімнің дизайны мен безендірілуі, жерлеу рәсімінің реттілігі және т. б.).

Бөлшектеу маңызды ақпараттың жоғалуына әкелуі мүмкін, ал оны блоктарға бөліп алу

в которых находились артефакты – температура, влажность, кислотность или щёлочность почвы, доступ кислорода, а во-вторых, максимально сохранить органические остатки, которые обычно едва различимы от окружающего грунта и крайне нестабильны при контакте с кислородом, теплом, светом.

Этот подход подразумевает оставление артефактов в той же среде, в какой они оказались в процессе археологизации и просуществовали там несколько столетий, а иногда и тысячелетий, адаптировавшись к окружающим условиям. Нужно учитывать, что резкое изменение освещённости, доступа кислорода, влажности – неизбежно возникает при извлечении артефактов из грунта. Такие резкие изменения крайне негативно влияют на археологические материалы, создавая стрессовые изменения и интенсификацию процессов разрушения. Особенно это касается изделий из органических материалов – кожи, кости, войлока, ткани, дерева, растительных остатков – так как их структура крайне нестабильна и вследствие естественных процессов разложения такие материалы достаточно быстро деградируют и сохраняются крайне редко. Помимо органических материалов, металлы тоже подвержены процессам разрушения в различной степени – в зависимости как от самих металлов и их сплавов, так и от характеристик среды, в которой они оказались. Замечено, что некоторые находки лучше сохраняются при предельных значениях влажности – либо крайне сухая среда (как в случае с египетскими мумиями или находками из Турфана [Wagner, Tarasov 2018]), либо напротив – крайне влажная, даже мокрая (как в случае с находками в курганах пазырыкской культуры [Ахметкалиев, Алтынбеков 2005; Nigmatova et al. 2021; Полосьмак 2001]).

Таким образом, способ извлечения артефактов блоками – один из наиболее важных и передовых методов полевой консервации, позволяющий сохранить хрупкие археологические находки в их естественном состоянии. Многие артефакты, особенно из органических материалов, разрушаются при извлечении из привычной закрытой среды, контакте с воздухом и изменении температурно-влажного режима. Извлечение блоком сохраняет сложившийся микроклимат, предотвращая немедленную деградацию предметов. Этот метод особенно ценен для сложных многослойных археологических комплексов, где важно сохранить взаимное первоначальное расположение объектов, что имеет решающее значение для последующей реконструкции всех аспектов памятника (снаряже-

артефактілерді зертханалық жағдайларда дала маусымы аяқталғаннан кейін асықпай зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс 3D сканерлеу, рентгендік талдау, компьютерлік және нейтронды томография, химиялық зерттеулер және басқа да далалық жағдайда қол жетімсіз зерттеулер спектрін кеңейтеді.

Бұл тәсіл сонымен қатар қауіпсіз тасымалдауды қамтамасыз етеді: топырақпен бірге сенімді қаптамада бекітіліп, оларды ұзақ қашықтыққа тасымалдауға мүмкіндік береді, бұл әсіресе реставрацияға және музейлік экспозицияға арналған экспонаттар үшін аса маңызды. Бұл әдістің ғылыми маңызы орасан зор – ол жерлеу процесі мен оның тарихи контекстін реконструкциялауға мүмкіндік береді, тіпті жылдар өткеннен кейін де зерттеуге болатын ұсақ бөлшектерді сақтайды және инновациялық зерттеу әдістерін қолдану мүмкіндігін ашады. Бұл әдіс Берел обаларын, Үржар абызының жерлеу орнын және басқа да бірегей археологиялық ескерткіштерді зерттеуде сәтті қолданылды, бұл олардың барынша жақсы түрде сақталуына және ғылыми қоғамдастыққа егжей-тегжейлі зерттеуге мүмкіндік берді.

Компьютерлік томография – ішкі жағын көру үшін. Зертханаға жіберілгенге дейін Я.А. Лұқпанова топырақпен бірге алынған қобдишаға компьютерлік томографиялық зерттеу жүргізді, бұл кейіннен маңызды ақпарат берді және одан әрі зерттеулерге көмектесті.

Компьютерлік томография нысанның «ішін қарауға» және оның жасырылған құрылымдарын көруге мүмкіндік береді. Зерттеудің бұл түрі арнайы жабдықта жүзеге асырылады және оның нәтижесі нысанды бір уақытта үш проекцияда қарау мүмкіндігі бар файл болып табылады, бұл нысанды әр нүктеде қимада көруге мүмкіндік береді. Кейін бөлшектеу кезінде нысанды компьютерлік томографиялық сканерлеу оның орналасуына, пішіні мен өлшеміне, сондай-ақ олардың салыстырмалы тығыздығына қатысты көптеген сұрақтарды нақтылауға мүмкіндік берді.

Компьютерлік томография (КТ) суреттерін түсіндіру тіндердің тығыздығына және олардың рентген сәулелерін сіңіру қабілетіне негізделген. Белгілі болғандай, компьютерлік томографияда тығызырақ аймақтар ашық түстермен, ал тығыз емес жерлер аз ашық түстермен көрсетіледі. Зерттеу нәтижелерімен жұмыс істеу кезінде талдаудың өзі ғана емес, оны түсіндіре білу де маңызды. Археологиялық нысандардың кескіндерін түсіндіру принциптері медициналық КТ-ға ұқсас, бірақ негізгі назар әртүрлі материалдардың

ния коня, конструкции и декора головного убора, последовательность погребального обряда и т. д.).

Разборка по частям может привести к потере критически важных сведений, а извлечение блоками позволяет изучать артефакты уже в лабораторных условиях, без спешки, связанной с окончанием полевого сезона, а значит – достаточно длительное время. Этот способ значительно расширяет спектр используемых технологий – 3D-сканирования, рентгеновского анализа, компьютерной и нейтронной томографии, химического исследования и многих других – недоступных в полевых условиях.

Такой подход также обеспечивает безопасную транспортировку: блоки фиксируются в надёжных упаковках, что позволяет перевозить их на большие расстояния без риска разрушения, что особенно важно для экспонатов, предназначенных для реставрации и музейных экспозиций. Научное значение этого метода огромно – он позволяет реконструировать процесс захоронения и его исторический контекст, сохраняет мельчайшие детали, которые могут быть исследованы даже спустя годы и открывает возможность применения инновационных методов изучения. Этот способ успешно использовался при раскопках берелских курганов, захоронения Урджарской жрицы и других уникальных археологических памятников, что позволило сохранить их в максимально возможном виде и предоставить научному сообществу для детального исследования.

Компьютерная томография – чтобы заглянуть внутрь. До передачи в лабораторию Я.А. Лукпанова провела компьютерное томографическое исследование блока со шкатулкой, что впоследствии позволило получить массу информации и помогло при дальнейших исследованиях.

Компьютерная томография позволяет «заглянуть внутрь» объекта и увидеть его скрытые от глаз структуры. Такое исследование проводится на специализированном оборудовании и его результатом является файл с возможностью просматривать объект одновременно в трёх проекциях, что позволяет увидеть объект в разрезе в каждой точке. В последующей разборке компьютерная томография объекта позволила уточнить множество вопросов, касающихся расположения, формы и размеров объектов, а также их относительную плотность.

Расшифровка снимков компьютерной томографии (КТ) основывается на плотности тканей и их способности поглощать рентгеновские лучи. Как известно, в компьютерной томографии светлым цветом показаны более плотные участки и менее светлым – не такие плотные участки. При работе с

тығыздығына, олардың сақталуына және мүмкін болатын ішкі ерекшеліктеріне аударылады.

Жасырын бөлшектерді анықтау – жасырын үлгілерді, жабын қабаттарын, нысандардың ішіндегі жасырын құрылымдарды ашуға мүмкіндік береді. Ішкі құрылымды анықтау заттың қуыс немесе қатты екенін, оны жасауда қандай материалдар қолданылғанын түсінуге көмектеседі.

Шытынаулар мен зақымдануларды іздеу нысанның жағдайын алдын ала бағалауға, реставрация үшін маңызды деректерді алуға мүмкіндік береді. Жасырын материалдар мен заттарды немесе олардың фрагменттерін анықтауды КТ көмегімен де жасауға болады.

Ең бастысы, КТ блоктың қай жерінде белгілі бір нысанның бар екенін, оның пішіні мен шамамен күйі қандай екенін алдын ала білуге мүмкіндік береді, сондықтан топырақпен бірге алынған табылымды ашуға және бөлшектеуге барынша мұқият дайындалу керек. Компьютерлік томография көне жәдігерлерді жойылу қауіпінсіз зерттеуге көмектесетін және археологиялық олжаларды зерттеуде таптырмас құралға айналуда.

Ішіне шынайы қарасаңыз. Жұмыс басталған кездегі топырқапен бірге алынған қобдишаның жағдайы күткендей болды: қобдишаның ағаш элементтері қатты кепкен, өте нәзік. Алайда, археологтардың топырақпен бірге мұқият және асықпай алуының арқасында нысанды егжей-тегжейлі зерттеуге және сақтауға мүмкіндік туды. Қазба жұмыстары басталған кезінде-ақ археолог Я.А. Лукпанованың байқаған қобдишаның ішінен тышқан іні табылды.

Қобдишаны одан әрі қарай ашу кезінде оның топырақпен толық толтырылғанын сондай-ақ кемігіш қалдырған іздер анықталды. Өкінішке орай, тышқанның тіршілік әрекеті артефактілердің жойылуын едәуір жеделдеткен. Бұл тағамның енуіне, бактериялардың, микроорганизмдердің, сондай-ақ жәндіктердің пайда болуына байланысты, одан әрі қарай бұзылуына ықпал етті (138-сур.).

Зерттелетін нысанның ішінде кейбір заттары бар қобдиша болғанымен, оны қақпағы оңай ашылып, шетке қоюға болатын берік қорап деп есептеу қателік болар еді. Шын мәнінде, қобдиша шамамен 2,5 мың жыл бойы жер астында жатқан тығыз басылған материалдардың конгломераты болып табылады. Бір кездері қобдиша жасалған тақтайшалар құрғап, тозып, бір-бірімен ешқандай байланысы жоқ және тек айналадағы топырақ пен орам қаптамасы арқылы бірігіп тұрғандықан көптеген бөлшектерге бөлініп кетті. Олардың

результатами исследования важно не только иметь собственно исследование, но и уметь его интерпретировать. Принципы интерпретации снимков археологических объектов схожи с медицинской КТ, но ключевое внимание уделяется плотности различных материалов, их сохранности и возможным внутренним особенностям.

Выявление скрытых деталей – позволяет обнаружить скрытые орнаменты, слои покрытия, скрытые конструкции внутри предметов. Определение внутренней структуры – помогает понять, является ли объект полым или цельным, какие материалы могли быть использованы при изготовлении.

Поиск трещин и повреждений даёт важные данные для реставрации, позволяя заранее оценить состояние объекта. Обнаружение скрытых материалов и предметов или их фрагментов также может быть сделано с использованием КТ. И самое важное – КТ позволяет заранее знать, в каком месте блока ожидать тот или иной предмет, какая у него форма и примерное состояние, а значит – позволяет наиболее тщательно подготовиться к разборке блока. Компьютерная томография становится незаменимым инструментом в исследовании археологических находок, помогая изучать древние артефакты без риска их разрушения.

Заглянуть внутрь по-настоящему. Состояние блока со шкатулкой на момент начала работ соответствовало ожиданиям: видимые деревянные элементы шкатулки были сильно иссохшими и крайне хрупкими. Однако благодаря тщательному и бережному извлечению блока археологами появилась возможность провести детальное изучение и сохранить объект. В процессе первичной расчистки поверхности было обнаружено мышиное гнездо внутри шкатулки, которое ранее, в момент раскопок также заметила археолог Я.А. Лукпанова.

Дальнейший разбор шкатулки выявил её полное заполнение грунтом, а также следы, оставленные грызуном. Следует отметить, что жизнедеятельность мыши значительно ускорила разрушение артефактов. Это было связано с занесением пищи, появлением бактерий, микроорганизмов, а также насекомых, что дополнительно способствовало повреждению содержимого (рис. 138).

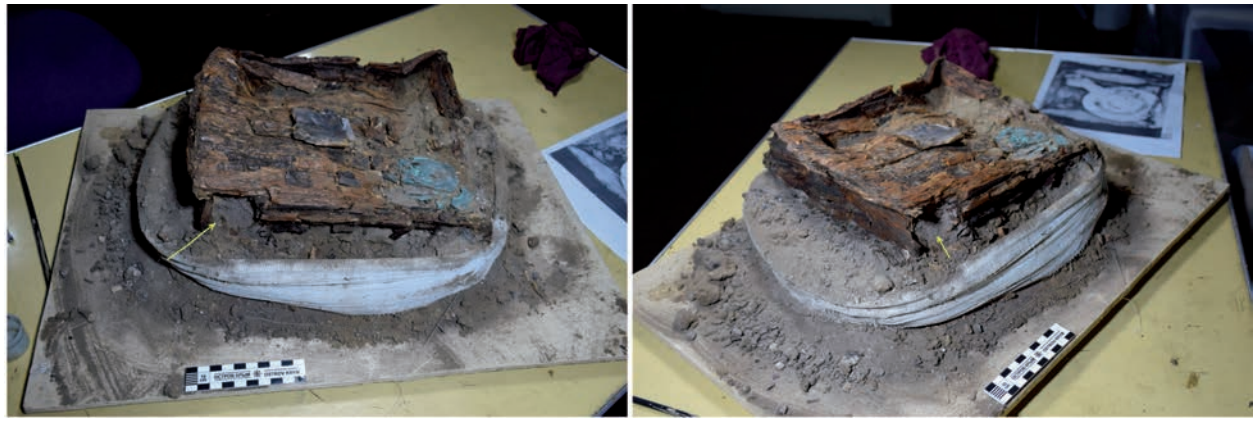
Несмотря на то, что исследуемый объект – шкатулка с некоторыми предметами внутри – будет ошибкой предполагать, что это крепкий ящичек, крышку которого легко открыть и отложить в сторону. На деле блок со шкатулкой представляет собой конгломерат крепко спрессованных между собой материалов, пролежавших под землёй около 2,5 тысячелетий. Дощечки, из которых некогда

бірге алынған топырақты ашу кезіндегі жағдайы соншалықты нашар болуы, олардың бөлшектерінің тұтастығын сақтау үшін қаптаманы біртіндеп ашу барысында – сантиметрден сантиметрге дейін ертінді сіңдіруге тура келді (139-сур.).

Ағаштың 2 жарым мың жыл бойы жер астында ұзақ болуы оның құрылымына қатты әсер етеді. Ылғалдылық деңгейінің, минералды заттардың және топырақтағы басқа заттардың, микроорганизмдердің және температураның өзгеруінің тұрақты әсері ағаштың органикалық тінінің бұзылуына әкеледі. Уақыт өте келе ағаш

была изготовлена шкатулка, рассохлись и деградировали, распались на множество фрагментов, никак не связанных между собой и удерживаемых вместе исключительно благодаря находящемуся вокруг грунту и упаковке блока. Их состояние на момент вскрытия блока оказалось настолько неудовлетворительным, что пропитывать их пришлось уже в процессе постепенного демонтажа упаковки блока – сантиметр за сантиметром, чтобы сохранить целостность хотя бы фрагментов (рис. 139).

Продолжительное нахождение дерева под землёй на протяжении 2,5 тысяч лет, оказывает силь-

138-сур. Кеміргіштер інінің іздері
Рис. 138. Следы норы грызуна

өзінің табиғи беріктігін жоғалтады, тіпті ол сыртынан айтарлықтай күшті болып көрінсе де құрғақ және сынғыш болады.

Осындай ежелгі ағаш артефактілермен жұмыс істеу кезінде олардың осалдығын ескеру қажет. Тазарту, консервациялау ерітінділерін енгізу және тұрақты климаттық жағдайларды сақтап, өңдеу кезінде өте мұқият болу керек. Тіпті болмашы сыртқы әсерлердің өзі сақталған элементтердің жоғалуына әкелуі мүмкін, өйткені олардың құрылымы өте әлсіз шашылып, сынып кетуі қаупі бар. Мұндай заттарды барынша сақтау үшін материалдың жай-күйіне тұрақты мониторинг жүргізуді және қазіргі заманғы реставрация технологияларын пайдалана отырып, кешенді тәсілді қолдану қажет.

Негізгі қиындықтар қобдиша ағашының сынғыштығымен және шамадан тыс құрғақтығынан ғана емес, сонымен қатар деформациялануымен, түбінің, қабырғаларының және қақпағының бөлшектеніп кетуімен байланысты. Әрбір бөлшек жеке қарастыруды және одан әрі жойылу қаупін

ное воздействие на его структуру. Постоянное влияние уровня влажности, минералов и других веществ из грунта, микроорганизмов и перепадов температур приводят к разрушению органической ткани дерева. С течением времени древесина теряет свою естественную прочность, становится сухой и хрупкой, даже если внешне выглядит вполне крепкой.

При работе с такими древними деревянными артефактами необходимо учитывать их уязвимость. Обработка должна быть предельно осторожной: расчистка, инъецирование консервирующих растворов и поддержание стабильных климатических условий. Даже незначительное внешнее воздействие может привести к утрате сохранившихся элементов, поскольку их структура становится хрупкой до степени рассыпания при малейшем нажатии. Максимальное сохранение таких объектов возможно только при применении комплексного подхода, включающего постоянный мониторинг состояния материала и использование современных реставрационных технологий.

азайту үшін мұқият өңдеуді талап етеді. Кез келген абайсыз қозғалыс бөлшектердің жойылуына әкелуі мүмкін, бұл реставрация жасауда тек техникалық қиындық тудырмайды, сонымен қатар өте көп еңбекті қажет етеді. Материалды бекіту және оның бастапқы пішінін сақтау үшін ағашты қатайту ерітінділерімен нығайтуға ерекше назар аударылады (140–141-сур.).

Қобдишаның жұмбақ беті. Қобдишаның бетінде лак қалдықтары болуы мүмкін деп есептелген, тегіс кішкентай қара қабаттар анықталды. Уақыт өте келе жабын құрғап, топырақ астында ұзақ уақыт жатқан басқа материалдар секілді жеке бөлшектерге бөлінді (142–143-сур.).

Қобдиша жабынының нақты құрамы қосымша зерттеулерді қажет еткенімен, сол дәуірдегі лактар көбінесе табиғи шайырлардан немесе лак ағашының *(Rhus verniciflua)* шырындары сияқты өсімдік шырындарынан жасалғаны белгілі. Мұндай жабындар сәндік мақсатта ғана емес, сонымен қатар өнімді ылғал мен сыртқы әсерлерден қорғау үшін де қолданылған. Уақыт өте келе олар сынғыш болып, негізгі заттан ажырап, оларды өте осал етеді. Бұл қалдықтарды зерттеу және сақтау ежелгі технологиялар мен материалдарды өңдеу әдістерін түсіну үшін маңызды. Қазіргі уақытта қобдиша қаптамасының бөлшегі әрі қарай зерттеу үшін Эрмитаж зертханасына жіберілді.

Ал ішінде не бар? Қобдишаның ішіндегі заттар да оның өзінен кем емес қызығушылық тудырады. Компьютерлік томография қобдишаның ішіндегі кейбір заттардың пішіні, мөлшері мен орналасуы туралы түсінік бергенімен, оның нақты ашылуы бізді мыңжылдықтар қабатының астынан белгілі әр заттың бір бөлігі пайда болған сайын таң қалдырды (144-сур.).

Қобдишаның ішінен оның тарихи контекстінің байлығы мен көпқабаттылығын айшықтайтын түрлі материалдардан жасалған әртүрлі заттар табылды.

Табылған заттардың әрқайсысында күнделікті өмірдің қыр-сырын, әдет-ғұрыптар мен дәуірдің қолөнер дәстүрлерін ашатын бірегей ақпарат бар. Бұл жәдігерлерді зерттеу олардың жасалу технологиясы, функционалдық мақсаты мен сол кездегі мәдени ортадағы маңызы туралы құнды мәліметтер береді.

Өкінішке орай, табиғи жағдайға байланысты қобдиша ішіндегі заттардың барлығы өте нашар сақталған. Кейбір заттар тек бөлшектенген күйінде сақталса, ал кейбіреулері толығымен жойылған — бұл қобдишаның ішіндегі тышқан ініне байланысты факторлардың әсерінен болуы да

139-сур. Қобдишалы блоктың ашылу сәті
Рис. 139. Блок со шкатулкой в момент вскрытия

Основные сложности связаны не только с хрупкостью и чрезмерной сухостью древесины шкатулки, но и с деформацией, а также сильной фрагментированностью её дна, стенок и крышки. Каждая деталь требует индивидуального подхода и осторожной обработки, чтобы минимизировать риск дальнейшего разрушения. Любое неосторожное движение может привести к утрате фрагментов, что делает процесс реставрации не только технически сложным, но и крайне трудоёмким. Особое внимание уделяется укреплению древесины с помощью консервирующих растворов, чтобы стабилизировать материал и сохранить его первоначальную форму (рис. 140–141).

Загадочная поверхность шкатулки. На поверхности шкатулки были выявлены небольшие гладкие тёмные пластинки, которые предположительно являются остатками лака. Со временем покрытие иссохло и разделилось на отдельные фрагменты, что характерно для подобных материалов, подвергшихся длительному воздействию грунтовой среды (рис. 142–143).

Хотя точное определение состава покрытия шкатулки требует дальнейших исследований, известно, что лаки той эпохи часто изготавливались из природных смол или растительных соков, таких как сок лакового дерева *(Rhus verniciflua).* Такие покрытия использовались не только для декоративных целей, но и для защиты изделия от влаги и внешних воздействий. С течением времени они становятся хрупкими и утрачивают связь с основой, что делает их крайне уязвимыми. Исследование и сохранение этих остатков важно для понимания древних технологий и методов обработки материалов. В данный момент фрагмент покрытия шкатулки передан в лабораторию Эрмитажа для дальнейших исследований.

140-сур. Реставратор Қырым Алтынбеков және археолог Яна Лұқпанованың қобдишаны ашу сәті

Рис. 140. Реставратор Крым Алтынбеков и археолог Яна Лукпанова при вскрытии шкатулки

141-сур. Қобдишаның зерттелу кезеңдері

Рис. 141. Этапы исследования шкатулки

142-сур. Жеке бөлшектерден тұратын қобдишаның қақпағын ашу барысы

Рис. 142. Процесс демонтажа крышки шкатулки, состоящей из разрозненных фрагментов

А что внутри? Содержимое шкатулки вызывает не меньший, если не больший интерес, чем её конструкция. Несмотря на то, что компьютерная томография дала представление о форме, размерах и расположении некоторых предметов внутри шкатулки, всё же реальное её вскрытие заставило нас затаить дыхание каждый раз, когда из-под слоя тысячелетий показывался кусочек того или иного объекта (рис. 144).

Внутри шкатулки обнаружены разнообразные предметы, изготовленные из разнородных материалов, что подчёркивает богатство и многослойность её исторического контекста. Каждый из найденных объектов несёт в себе уникальную информацию, которая раскрывает аспекты повседневной жизни, обрядовых практик и ремесленных традиций эпохи. Изучение этих артефактов даёт возможность получить ценные данные о технологии их изготовления, функциональном назначении и значении в культурной среде того времени.

143-сур. Лак тәрізді жабынның қалдықтары бар бөлшектелген қорап қақпағы

Рис. 143. Демонтированная крышка шкатулки с остатками покрытия, напоминающего лак

мүмкін. Кеміргіштердің белсенділігі, ылғалдылық, микроорганизмдер және басқа да бұзылғыштық үрдістер, табылған заттардың бұзылуын едәуір жеделдетті. Осыған қарамастан, тіпті бөлшектердің өзі әрі қарай зерттеу үшін маңызды материал болып табылады.

Қола айна. Қобдишаны ашу кезінде табылған бірінші зат қола айна болды. Өкінішке орай, сақталу жағдайының қолайсыздығы және айнаның өзінің материалы мен қалыңдығына байланысты (жұқа қола) ол өте нашар күйде болды. Айна айтарлықтай тоттануға және минералдануға ұшырады, соның нәтижесінде қоланың химиялық құрамы өзгерді, бастапқы беті деформацияланып, бөлшектенді. Қобдиша ашылған кезде, бірнеше үлкен және көптеген кішкентай нәзік сынықтарға бөлшектенген болды, орнынан қозғамай алынғанмен, құрылымдық толықтығын сақтамады. Дегенмен, осы күйінде де айна одан әрі зерттеу және қалпына келтіру үшін маңызды нысан болып қала береді (145-сур.).

Қола айна, күткендей, қатты бөлшектенген және жасыл түсті патинамен жабылған. Тоттануға байланысты оның қалайылы қоладан (42% мыс, 24% қалайы) тұратын материалы айтарлықтай өзгерістерге ұшыраған. Тотығу мен топырақ қысымы айнаның үлкенді-кішілі ұсақ сынықтарға бөлінуіне себеп болды.

Айна бетінде және оның жан жағындағы топырақта байқалатын ашық сұр, ақшыл заттың болуы қызығушылық тудырды. Бұл іздер бір

Отметим, что из-за естественных процессов разложения все артефакты внутри шкатулки дошли до нас в крайне неудовлетворительном состоянии. Некоторые предметы сохранились лишь во фрагментированном виде, а некоторые – утрачены полностью — вероятно, из-за влияния факторов, связанных с мышиной норой внутри шкатулки. Активность грызуна, как и влажность, микроорганизмы и другие разрушительные процессы, существенно ускорили деградацию находок. Несмотря на это, даже фрагментарные элементы представляют собой важный материал для дальнейшего изучения.

Бронзовое зеркало. Первым предметом, обнаруженным в ходе разбора шкатулки, стало бронзовое зеркало. К сожалению, из-за неблагоприятных условий хранения и материала и толщины самого зеркала (тонкое бронзовое), оно оказалось в неудовлетворительном состоянии. Зеркало подверглось значительной коррозии и минерализации, что привело к изменению химического состава бронзы, деформации оригинальной поверхности и фрагментированию. Уже к моменту вскрытия шкатулки зеркало представляло собой несколько крупных и множество мелких хрупких фрагментов, которые сохранили своё расположение, но утратили структурную целостность. Тем не менее, даже в таком состоянии зеркало остаётся важным объектом для дальнейших исследований и восстановления (рис. 145).

Бронзовое зеркало, как и ожидалось, оказалось сильно фрагментированным и покрытым патиной зелёного цвета. Из-за коррозии его материал, состоящий из оловянистой бронзы (42% меди, 24% олова), подвергся значительным изменениям. Окисление и давление грунта привели к тому, что зеркало раскололось на крупные и мелкие хрупкие фрагменты.

Интересным наблюдением стало наличие светло-серого, белёсого вещества, которое прослеживается на поверхности зеркала, а также немного за его пределами, на окружающем грунте. Эти следы дают основания предполагать, что некогда зеркало находилось в футляре, от которого, вероятно,

144-сур. Реставратор Қ. Алтынбеков пен археолог Я. Лұқпанова зертханада
Рис. 144. Реставратор К. Алтынбеков и археолог Я. Лукпанова в лаборатории

кездері айнаның сыртында қабы болғанын, одан тек қалдықтар мен іздер қалған деп болжауға мүмкіндік береді. Бұл ашылым айнаның қабының болғанын, оның қандай материалдан жасалып, құрылымының қандай болғанын дәлелдеу үшін ары қарай зерттеуді талап етеді. Мұндай элемент айнаны қорғау үшін жасалуы мүмкін, бұл оның сол кездегі мәдениеттегі құндылығын көрсетеді (146-сур.).

Айнаның бір шеті қобдишаның қабырғасына тіреліп тұр, мүмкін жерлеу және кейіннен топырақтың қысымымен қабырғаларды ішке қарай итеру салдарынан болуы да мүмкін (147-сур.). Ал екінші шеті түбі кең мен төбесі сопақтау кішкентай діңгекке ұқсайтын ағаш жәдігерге тірелді. Көзбен қарау кезінде бұл заттың төменгі жағының тегістелгені анықталды, пайдаланудан болуы мүмкін. Бұл бақылау заттың тегістеу үшін пайдаланылған деп болжауға мүмкіндік береді.

Миниатюралық ыдыс. Қобдишаның бұрыштарының біріне жақынырақ орналасқан тағы бір табылым – жұмбақ шағын ыдыс болды. Ыдыс қобдишаның төменгі жағында тұрды және үстіңгі жағы тегістелген (148-сур.).

Ашық сұр беті оған ерекше көрініс берді, ал компьютерлік томография ыдыстың қысылып тұрғанын, бірақ шашылмағанын көрсетті. Оның деформациясы өте жұмсақ: ыдыстың материалы майысқыш және төзімді болып шықты. Бұл факт, сондай-ақ ақшыл жабынның болуы зерттеушілерді ыдыс қалайыдан жасалған деген алдын ала қорытынды жасауға әкелді. Дегенмен, одан әрі қарайғы зерттеулер ыдыстың қабырғаларының толығымен органикалық болғанын, құрамында металл жоқ екенін көрсетті (149-сур.).

сохранились лишь остатки или отпечатки. Это открытие требует дальнейших исследований, которые могут подтвердить гипотезу о наличии футляра и помочь выяснить его материал и конструкцию. Такой элемент мог быть создан для защиты зеркала, что подчёркивает его ценность в культуре того времени (рис. 146).

Один из краёв зеркала вонзился в стенку шкатулки, возможно, вследствие захоронения и последующего вдавливания стенок внутрь под давлением грунта (рис. 147). Другой край зеркала опирался на деревянный артефакт, напоминающий небольшой брусок с широким основанием и узкой вершиной. При визуальном осмотре выяснилось, что нижняя широкая сторона бруска имеет заглаженную поверхность, предположительно от регулярного использования. Это наблюдение позволяет предположить, что предмет использовался для заглаживания какой-либо поверхности.

Сосуд. Ещё одним найденным внутри шкатулки предметом оказался загадочный небольшой сосуд, находившийся ближе к одному из углов. Сосуд стоял на дне шкатулки и был сплющен сверху (рис. 148). Светло-серая поверхность придавала ему специфический вид, а компьютерная томография позволила увидеть, что сосуд вдавлен, но не раскрошен. Его деформация, скорее, мягкая: материал оказался гибким и устойчивым к разрушению. Этот факт, а также наличие белёсого налёта, натолкнули исследователей на первоначальный вывод о том, что сосуд изготовлен из олова. Однако дальнейшие исследования показали, что его стенки полностью органические, без содержания металлов. Белёсый налёт на стенках и дне шкатул-

Белгілі фактілерге сүйене отырып, ыдыс былғарыдан немесе тығыз киізден жасалған немесе ыдыс жасауға жарамды асқабақ сияқты кептірілген жемістерден жасалған деп болжауға болады, бірақ басқа болуы да мүмкін. Зерттеулер көрсеткендей, ыдыстың қабырғаларының қалыңдығы шамамен 2–3 мм, мойын аймағы қалыңдатылған, жақсы ойластырылған дизайнды көрсетеді. Бұл затты зерттеу кезінде бірнеше фактілер көңіл аудартады:

1. Ыдыс шытынамаған, сынбаған, бірақ жұмсақ болған соң деформацияланған, бұл оның қабырғалары, сынғыш емес, иілгіш материал болғанын аңғартады;

2. Ыдыс қабырғаларының шытынаған жері қою қоңыр түсті, ал қабырғаларының сырты ақшыл, қабыршақпен жабылған;

3. Оның қабырғаларында төменнен мойынның тар бөлігіне дейін жоғары қарай созылған 12 «ирек» табылды;

4. Мойыны біртұтас материалдан, әрі жабыстырылып жасалғандай. Ыдыстың өзінен ешқандай тігістер табылмады.

Пішінді, жеткілікті берік затты жасауға мүмкіндік берген, ішкі жағы қою түсті, ал сыртқы беті ағарған, иілгіш бұл материал не болуы мүмкін? (150-сур.).

Ағаш элементтер мен тоқыма. Басқа олжалардың қатарында иректелген оюмен ки идентичен, что наводит на мысль, что материал сосудика может крошиться и оставлять подобные следы. На дне шкатулки, под сосудиком, найдены остатки, по результатам исследования представляющие собой сильно деградированную кожу с остатками шва, прошитого шёлковой нитью. Возможно, сосудик был вложен в шёлковый мешочек, от которого остался лишь крошечный фрагмент под ним (рис. 149).

145-сур. Айнаны ашу барысы
Рис. 145. Процесс вскрытия зеркала

146-сур. Айнаны ашу барысы
Рис. 146. Процесс вскрытия зеркала

безендірілген шағын ұзынша ағаш бұйым табылды. Бастапқыда бұл тесік деп болжанған еді, бірақ микрообъективпен кейінгі зерттеу саңылаулардың жоқтығын көрсетті, сонымен қатар металл жапсырылған деген гипотезаны жоққа шығарды.

Тағы бір қызықты олжа қызыл жеңіл зат қызыл түске боялған мата болды. Болжам бойынша, бұл қобдишаның ішіне бүктеліп салынған кішкене мата орамасы болуы мүмкін (151-сур.).

Айна шеттерінің бірі тіреліп тұрған ағаш бұл аймақта өспейтін кедр ағашынан жасалған. Оның жалпақ негізі мен төбесі, сондай-ақ киіз боялған қызыл заттың іздерінің болуы, оның функционалды және салттық мақсатын көрсетеді.

Қобдишаны бекіту және реконструкциялау жүйесі. Ағаш қобдиша бізге өте нәзік және құрғап кеткен күйде жетті. Оны алдын-ала нығайтпай тазарту мүмкін болмады. Тұрақтандыру үшін ацетондағы 5% ПБМА ерітіндісі қолданылды, бұл бөлшектердің пішінін сақтауға және қабырғалар мен қақпақты нығайтуға мүмкіндік берді. Макротүсірілім және егжей-тегжейлі зерттеулер қораптың теректен жасалғанын көрсетті, бұл жергілікті ағаш.

Қобдишаның пішіні және оның бөлшектерін бекіту жүйесі әлі де зерттелуде. Қабырғалар, түбі мен қақпағы жұқа тақтайшалардың көмегімен (қалыңдығы 2 см-ден аспайтын) біріктірілген, қақпағы мен қабырғалары лакталған, олар қабыршақ түрінде сақталған.

Ұзақ уақыт бойында жер астында жату материалдардың бұзылуына әкеледі: ағаш беріктігін жоғалтады, органикалық заттар шашылады, металл тоттануға ұшырайды. Бұл

147-сур. Қобдиша қабырғасынан шығып тұрған айна шеті
Рис.147. Край зеркала, выступающий из стенки шкатулки

Опираясь на известные факты, выдвинуто предположение, что сосудик изготовлен из кожи или плотносвалянного войлока, либо можно предположить, что он был сделан из высушенного плода, например, тыквы, подходящей для создания сосудов, но возможен и другой вариант. Исследования показали, что стенки сосудика имеют толщину около 2–3 мм, с утолщением в области горлышка, что указывает на продуманную конструкцию. В исследовании этого предмета обращают на себя внимание несколько фактов:

1. Сосудик не растрескавшийся, не поломавшийся, а мягко деформированный, что наталкивает на мысль о гибком, не хрупком материале его стенок;

2. Стенки сосудика в разломе тёмно-коричневые, а поверхность стенок снаружи – белёсая, с налётом;

3. На его стенках обнаружено 12 «рёбер», отходящих вверх от донышка к узкой части горлышка;

4. Само горлышко будто изготовлено из цельного материала, и будто слеплено. Швов на самом сосудике не обнаружено.

Чем же был этот гибкий, тёмный внутри и белёсый снаружи материал, из которого возможно изготовить фигурный предмет, с достаточно крепкой формой? (рис. 150).

Деревянные элементы и текстиль. Среди других находок выявлен небольшой деревянный предмет продолговатой формы, украшенный гофрированной резьбой. Первоначально предполагалось, что это пронизка, однако последующее изучение под макрообъективом показало отсутствие отверстий, а также опровергло гипотезу о металлической вставке. Ещё одной интересной находкой стал пористый объект красного цвета, который, как выяснилось, является тканью, окрашенной в красный цвет, вероятно, мареной красильной. Предположительно, это был небольшой свёрток ткани, сложенный внутри шкатулки (рис. 151). Деревянный брусок, на который опирался один из краёв зеркала, был изготовлен из кедра, нехарактерного для региона находки шкатулки. Его плоское основание и вершина, а также следы красного вещества, оказавшегося окрашенным войлоком, свидетельствуют о его, вероятно, функциональном и ритуальном назначении.

Система крепления и реконструкция шкатулки. Деревянная шкатулка дошла до нас в крайне хрупком и иссохшем состоянии. Расчищать её без предварительного укрепления было невозможно. Для стабилизации применялось инъецирование 5% раствором ПБМА в ацетоне, что позволило

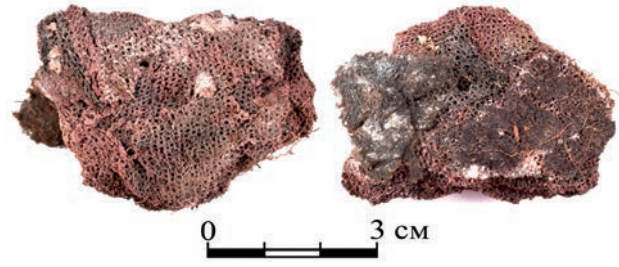
148-сур. Ыдыстың орналасуы және топырақтың арасынан байқалатын ернеуі
Рис. 148. Местоположение сосудика и его венчик, прослеживаемый в грунте

149-сур. Топырақтан толықтай тазартылған ыдыс
Рис.149. Сосудик, практически очищенный от грунта

150-сур. Ыдысты алу барысы
Рис. 150. Сосуд в процессе извлечения

151-сур. Қобдишада сақталған қызыл түсті бүктелген мата
Рис. 151. Ткань красного цвета, сложенная и находившаяся в шкатулке

реставраторларға жойылып кетуден сақтау және барынша ақпарат алу үшін жоғары кәсібилік пен жауапкершілікті талап етеді. Реставрация жасаудың әрбір кезеңі зерттеумен байланысты, себебі ең кішкентай қателік өткеннің материалдық мәдениеті туралы бірегей деректердің жоғалуына әкелуі мүмкін.

Әрі қарайғы міндеттердің қатарында ыдысты, бүкіл қобдишаны графикалық реконструкциялау жоспарлануда. Сондай-ақ заттар туралы гипотезаларды растау үшін ұқсас нысан мен ескерткіштерді және формасы мен материалы бойынша ұқсастықты одан әрі зерттеу көзделуде. Қазіргі уақытта барлық артефактілер тұрақты күйде және оларды сақтау жағдайлары одан әрі жойылуға жол бермейді, болашақ зерттеулер мен экспозицияға қоюға негіз бола алады (1-кесте).

сохранить форму фрагментов и укрепить стенки и крышку. Макросъёмка и исследования деталей показали, что шкатулка изготовлена из тополя, что указывает на локальное происхождение. Форма шкатулки и система крепления её деталей до сих пор остаются предметом исследований. Стенки, дно и крышка соединялись с использованием тонких дощечек (толщиной не более 2 см), причём крышка и стенки покрыты лаком, который сохранился в виде чешуек.

Долгое нахождение под землёй приводит к деградации материалов: дерево теряет прочность, органика разрушается, а металл подвергается коррозии. Эти процессы требуют от реставраторов высокого уровня профессионализма и ответственности, чтобы минимизировать потери и сохранить максимальный объём информации. Каждый этап реставрации становится одновременно исследованием, поскольку даже малейшая ошибка может привести к утрате уникальных данных о материальной культуре прошлого.

Среди дальнейших задач планируется создание графической реконструкции как сосудика, так и всей шкатулки в целом. Также предполагается дальнейшее изучение синхронных памятников и объектов, схожих по форме и материалу, для подтверждения гипотез о назначении предметов. На данный момент все артефакты находятся в стабилизированном состоянии, а условия их хранения предотвращают дальнейшее разрушение, создавая основу для будущих исследований и экспонирования (табл. 1).

1-кесте – Қобдиша кешенінің материалдарын зерттеу

Зерттеу нысаны	Талдау түрі	Талдау нәтижелері	Қортындылар
Қобдиша (түбі және қабырғалары)	Ботаникалық институттағы зертханалық зерттеулер, макротүсірілім	Материал: терек *(Populus)*. Ағаш қатты қурап, беріктігін жоғалтқан. Қабыршақ түрінде лак қабатымен жабылған.	Жергілікті. Аймақта кең таралған материал қолданылған. Беткі жағын қорғау үшін лак қосылады.
Айна	Химиялық талдау, визуалды тексеру	Қалайылы қола (42% мыс, 24% қалайы). Беті жасыл патинамен жабылған. Қатты бөлшектенген.	Жер астында ұзақ уақыт болу таттануға және бастапқы құрылымның жоғалуына әкелді. Консервациялауды қажет етеді.
Кішкене ыдыс	Компьютерлік томография, зертханалық талдау, визуалды тексеру	Органикалық материал (былғары немесе өсімдік). Ақ жабын жібек жіп тігісінің қалдықтары бар қатты бүлінген тері болып шықты.	Қалайы туралы бастапқы гипотеза жоққа шығарылды. Ықтимал мақсат: сақтау ыдысы. Қосымша зерттеулерді қажет етеді.
Ағаш кесік	Ботаникалық талдау, химиялық талдау	Материал: кедр ағашы. Бетінде бояумен боялған жұқа жүннен жасалған киіз табылды.	Кедр аймаққа тән емес, бұл оның алып келінгенін көрсетеді. Болжам бойынша, ол тірек немесе утилитарлық мақсаттағы элемент ретінде қолданылған.
Қызыл тоқыма	Визуалды тексеру, микроскопиялық талдау	Табиғи талшықтардан тоқылған мата, бояғышпен боялған. Үлпілдек құрамы тоқыма тәрізді.	Мата орамы тәрізді бүктелген болуы мүмкін. Ол салттық мақсаттарда немесе орауыш ретінде пайдаланылуы мүмкін.
Ыдыстағы ақшыл жабын	Химиялық талдау	Деградацияланған тері	Ыдыстың органикалық шығу тегін растайды немесе ыдысқа арналған былғары қаптың болуын меңзейді.
Ыдыстың ішіндегі топырақ бөлшектері	Лабораториялық талдау, ботаникалық талдау	Өсімдік тамырларының қалдықтары, оның ішінде бұршақ тұқымдасы табылды.	Тамырлар жерлеу кезінде қобдишаға түсуі мүмкін немесе оның ішіне салынуы мүмкін.
Қобдишаны бекіту жүйесі	Макротүсіру (4К), жоғары ажыратымдылықтағы экранда кескіндерді талдау (8К)	Бөлшектер қалыңдығы 2 см-ге дейінгі тақтайшалардан жасалған. Қабырғалары мен түбін бекіту анықталмады	Бекіту әдісі түсініксіз болып тұр, әрі қарай зерттеуді қажет етеді.
Қобдишадағы лак	Визуалды тексеру, химиялық талдау	Қара түсті, ажырап қалған қабыршақ түрінде сақталған.	Ағашты қорғау және безендіру үшін қолданылған болуы мүмкін. Ұзақ уақыт жер астында жатуына байланысты тозған.

Таблица 1 – Исследование материалов комплекса шкатулки

Объект исследования	Тип анализа	Результаты анализа	Выводы
Шкатулка (дно и стенки)	Лабораторные исследования в Ботаническом институте, макросъёмка	Материал: тополь *(Populus)*. Древесина сильно иссохла и утратила прочность. Покрыта слоем лака в виде чешуек.	Местное происхождение. Использован распространённый в регионе материал. Лак добавлен для защиты поверхности.
Зеркало	Химический анализ, визуальный осмотр	Оловянистая бронза (42% меди, 24% олова). Поверхность покрыта зелёной патиной. Сильно фрагментировано.	Долгое нахождение под землёй привело к коррозии и утрате первоначальной структуры. Требует дальнейшей консервации.
Сосудик	Компьютерная томография, лабораторный анализ, визуальный осмотр	Органический материал (предположительно кожа или растительный материал). Белый налёт оказался сильно деградированной кожей с остатками шва из шёлковой нити.	Первоначальная гипотеза об олове опровергнута. Возможное назначение: сосуд для хранения. Подлежит дальнейшему исследованию.
Деревянный брусок	Ботанический анализ, химический анализ	Материал: кедр. На поверхности обнаружен войлок из тонкорунной шерсти, окрашенный мареной красильной.	Кедр не характерен для региона, что указывает на его привозной характер. Предположительно использовался как подставка или элемент утилитарного назначения.
Красный текстиль	Визуальный осмотр, микроскопический анализ	Ткань из натуральных волокон, окрашенная мареной красильной. Пористая структура обусловлена переплетением.	Вероятно, ткань была сложена в виде компактного свёртка. Могла использоваться в обрядовых целях или для упаковки содержимого.
Белёсый налёт на сосудике	Химический анализ	Деградированная кожа.	Подтверждает органическое происхождение сосудика, либо намекает на наличие кожаного футляра у сосудика.
Фрагменты грунта внутри сосудика	Лабораторный анализ, ботанический анализ	Выявлены остатки растительных корешков, включая представителей семейства бобовых.	Корешки могли быть занесены в шкатулку при захоронении или быть частью содержимого.
Система крепления шкатулки	Макросъёмка (4К), анализ изображений на экране высокого разрешения (8К)	Детали изготовлены из дощечек толщиной до 2 см. Крепление стенок и дна не идентифицировано.	Способ крепления остаётся неясным, требует дальнейших исследований.
Лак на шкатулке	Визуальный осмотр, химический анализ	Тёмного цвета, сохранён в виде отслаивающихся чешуек.	Вероятно, применялся для защиты и декорирования древесины. Деградировал вследствие долгого нахождения под землёй.

«Ежелгі дәуірді жандандыру»: табылған заттар мен жерлеу ғұрпын 3D реконструкциялау

Қазіргі заманғы археологияның маңызды бағыты – реконструкция, ол бізге ежелгі адамдардың «жанданған» заттарын ғана емес, сонымен қатар өткен құпияларды ашуға мүмкіндік береді. Заманауи технологиялар үш өлшемді модельдерді жасауға мүмкіндік беріп, соңында шынайы, түсінуге оңай иллюстрациялар ретінде көрінеді. Айта кету керек, көп жағдайда реконструкция жұмыстарында жобаға қатысушыларға «3D сканерлеу» (лазерлік сканерлеумен шатастырмау) деп аталатын фотограмметрия әдісі көмектесті. Ондаған немесе жүздеген фотосуреттерді пайдалана отырып, оларда түсірілген заттың үш өлшемді моделін алуға болады. Дәл осы әдісті біз (152-сур.) кейбір жұмыстарды жеңілдету және сәйкесінше оны тездету үшін қолдандық. «Ұрысай-2» қорымындағы қазба жұмыстары кезінде табылған түрлі заттың бес мыңнан астам фотосуреттері алынды. Реконструкция үрдісінің тағы бір маңызды бөлігі – ұқсастықтарды іздеу жұмысы; затты немесе оның кез келген бөлшектерін толығымен қайта жасау мүмкін болмаған жағдайда, біз әртүрлі мамандардың реконструкциялары немесе ұқсас артефактілердің иллюстрациялары ұсынылған ғылыми жұмыстарына жүгінеміз.

Біздің жоба аясында жасалған үш өлшемді реконструкциялар, әрине, жерлеудің суретін, бейіттің орналасуын, киім-кешектерін, заттарын толық көрсете алмайды, бұл кейбір заттардың

«Ожившие древности»: 3D реконструкция находок и погребального обряда

Важным направлением современной археологии является реконструкция, позволяющая увидеть не только «ожившие» предметы древних людей, но и приоткрыть занавесу тайн прошлого. Современные технологии позволяют создавать трёхмерные модели, которые в конечном результате представляются как реалистичные, доступные к пониманию иллюстрации. Стоит отметить, что в большинстве случаев в работе над реконструкцией, участникам проекта помог метод фотограмметрии, также называемый «3D сканированием» (не путать с лазерным сканированием). С помощью десятков или сотен фотоснимков можно получить трёхмерную модель запечатлённого на них предмета. Именно этот способ был использован нами (рис. 152) для упрощения некоторых работ и соответственно для их ускорения. Было получено более 5000 снимков различных предметов, обнаруженных при раскопках могильника Урысай-2. Также важной частью процесса реконструкции является работа по поиску аналогов, когда нет возможности полностью воссоздать предмет или какие-либо его детали, мы обращаемся к научным трудам различных специалистов, где приведены реконструкции или иллюстрации похожих артефактов.

Сами трёхмерные реконструкции, сделанные в рамках нашего проекта, конечно не в полной мере отражают картину погребения, обустройство могилы, одежду, инвентарь, что обусловлено плохой

152-сур. Әрі қарай өңдеу үшін фотосуреттерді түсіру барысы (фотограмметрия). Суретте: М. Антонов, Я. Лұқпанова, А. Исакова, Г. Қалдыбаева, Т. Дияров

Рис. 152. Процесс фотосъёмки для дальнейшей обработки (фотограмметрия). На снимке: М. Антонов, Я. Лукпанова, А. Исакова, Г. Калдыбаева, Т. Дияров

және олардың бөлшектерінің нашар сақталуынан туындайды. Сонымен бірге, күш-жігер мен әртүрлі әдістерді қолданудың арқасында зерттелетін жерлеулердің көптеген жәдігерлері мен ерекшеліктерін реконструкциялауға мүмкіндік туды, бұл көрнекі және қабылдауға қолжетімді ғана емес, сонымен қатар сармат мәдениетінің кейбір аспектілерін жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Қалдықтары № 13 обаның 2-жерлеу орнынан табылған ағаш қобдиша (бұл туралы кейінірек айтатын боламыз) үш өлшемді технологиялар арқылы қайта жасалған жалғыз бұйым емес. Кейбір басқа олжалардың да сыртқы түрі қайта жасалды. Мысалы, бұл 4-жерлеу орнынан (№ 13 оба) табылған қола алқа (гривна). Сақтау жағдайы нашар болғанына қарамастан, үш өлшемді реконструкция жасалды, бірақ алқаның ұштары нашар сақталғандықтан нақты берілген жоқ. Сондықтан реконструкцияда бөлшектері көрінбейтін өрескел пішінді ғана береді (153-сур.). Шамасы, бастапқыда алқаның ұштары схемалық болды, тек жалпы мағынада қандай да бір тіршілік иесінің бейнесін жеткізеді.

Егер алқа жағдайында қолада сақталып қалған ұсақ бөлшектер маңызды болса, басқа да заттардың сақталуы одан да нашар. Бұл темірден жасалған заттар. Сумен және басқа да әртүрлі заттармен әрекеттесетін темір өте тез тотығады. Көбінесе, ғасырлар, тіпті ондаған жылдардан кейін, кейбір жағдайларда, топырақта сақталған металдың тек тот бөліктері қалады. Әрине, бәрі топырақтың ылғалдылығына және оның құрамына байланысты және бұл темір нысанның өзін жасау әдісі де маңызды фактор болып табылады. Ұрысай-2 қорымының обаларын қазу барысында ер адам қорымдарынан бірнеше темір ақинақтар (қысқа қылыштар) табылды. Олардың сақталу жағдайы әртүрлі, бірақ көбінесе реконструкция үшін өрескел пішін жеткілікті, өйткені мұндай заттардың аналогтары көмектеседі. № 14 обаның үш семсерінің сақталуы қанағаттанарлық (реконструкция үшін), сондай-ақ қазба жұмыстары кезінде түсірілген маманның фотосуреттері мен сызбаларының көмегімен (А.М. Сейітовтың көмегімен) үш өлшемді макеттер түрінде реконструкцияланды (154–155-сур.) [Лукпанова және т.б. 2024**а**: 209–221]. Сонымен қатар № 13 обаның 3-жерлеу орнынан алынған темір ақинақ (156-сур.) реконструцияланды [Лукпанова и др. 2024**б**].

сохранностью некоторых предметов и их деталей. Вместе с тем, благодаря предпринятым усилиям и использованию различных методов удалось реконструировать многие артефакты и особенности изучаемых погребений, что не только более наглядно и доступно для восприятия, но и позволяет лучше понять некоторые аспекты сарматской культуры.

Деревянная шкатулка, остатки которой были обнаружены в погребении 2 кургана № 13 (о ней мы поговорим позже), разумеется, не единственный предмет, реконструированный с помощью трёхмерных технологий. Воссоздан внешний вид и некоторых других находок. Например, это бронзовая гривна из погребения 4 (курган № 13). Несмотря на плохую сохранность, удалось создать её трёхмерную реконструкцию, однако окончания гривны из-за плохой сохранности не детализированы. Поэтому в реконструкции передана только грубая форма без деталей (рис. 153). По-видимому, изначально окончания гривны были весьма схематическими, лишь в общих чертах передавая образ какого-то существа.

153-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 4 жерлеу орны. Алқа. 3D-реконструкция
Рис. 153. Урысай-2, курган № 13, погребение № 4. Гривна. 3D-реконструкция

№ 14 обада жүргізіген қазба жұмыстары кезінде табылған сүйек қасық, құятын бөлшегінің жоқтығына қарамастан (функционалды бөлігі), бойлық ось бойынша пішінді шағылыстыру әдісі арқылы қалпына келтірілді (157–158-сур.), яғни зақымдалған жағы айна тәрізді екінші жағымен ауыстырылды (ең жақсы сақтаумен).

№ 5 обадан алынған «тастан жасалған ыдысқа» қызықты реконструкциялау әдісі қолданылды. Оның бірнеше кішкене бөлшектері ғана сақталған, бірақ трасолог А.Е. Ержановаңың (Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты) көмегімен оның пішіні үш өлшемде қайта жасалды. Бірінші «табақтың» диаметрі және оның ортасы есептелді. Осыдан кейін фрагменттердің біреуінің сақталған бетінің сызықтары (егер сіз оның контурын қимада қарасаңыз) ортасына қарай жалғасты, ал одан кейін,

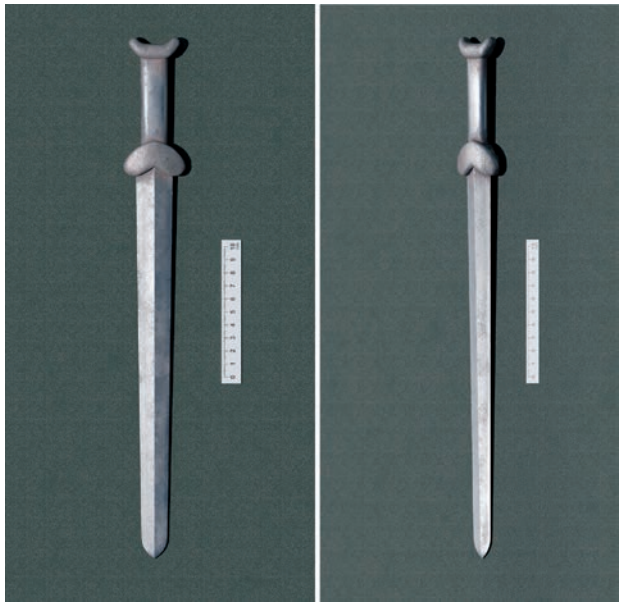
154-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Темір қылыштар. 3D-реконструкция
Рис. 154. Урысай-2, курган № 14. Железные мечи. 3D-реконструкция

Если в случае с гривной важны мелкие детали, которые почти не сохранились на бронзе, то существуют и другие предметы, сохранность которых гораздо хуже. Это вещи, сделанные из железа. Железо, реагируя с водой и с различными другими веществами, очень быстро окисляется. Зачастую, спустя века или даже десятилетия в некоторых случаях, от метала, хранящегося в почве, остаются только куски ржавчины. Разумеется, все зависит от влажности грунта и его состава, также важным фактором является сам метод изготовления этого железного предмета. При раскопках курганов могильника Урысай-2 в мужских погребениях было обнаружено несколько железных акинаков (коротких мечей). Их сохранность разная, но зачастую для реконструкции достаточна грубая форма, так как в работе помогают аналогии таких предметов. В данном случае, три меча из кургана № 14 из-за удовлетворительной (для реконструкции) сохранности, а также с помощью фотоснимков и рисунков художника, сделанных в момент раскопок, были реконструированы (при содействии А.М. Сеитова) в виде трёхмерных моделей (рис. 154–155) [Лукпанова и др. 2024**а**]. Также был реконструирован железный акинак из погребения 3 кургана № 13 (рис. 156) [Лукпанова и др. 2024**б**].

Костяная ложечка, обнаруженная в ходе раскопок кургана № 14, несмотря на отсутствие фрагмента черпала (функциональная часть), была реконструирована с помощью метода зеркального

155-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Темір қылыштар. 3D-реконструкция
Рис. 155. Урысай-2, курган № 14. Железные мечи. 3D-реконструкция

156-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 3 жерлеу орны. Темір қылыш. 3D-реконструкция
Рис. 156. Урысай-2, курган № 13, погребение № 3. Железный меч. 3D-реконструкция

сәйкесінше, айна бейнесінде көрсетілі. Осыған ұқсас әдіс қыш ыдыстарды қалпына келтіру үшін де қолданылады. Бұл жәдігерді қалпына келтірудің ең қиын бөлігі түбі болып табылады, өйткені ол мүлдем жоқ. Реконструкцияда түбі шартты түрде жасалды, бірақ дәл осылай болған болуы да мүмкін (159-сур.). Сондай-ақ, «тастан жасалған ыдыстың» аяқтары болғанын жоққа шығаруға болмайды, сондықтан қалпына келтірілген түрі салыстырмалы түрде шартты.

Енді қобдиша шыққан жерлеу орнын қалпына келтіруге тоқталайық (№ 13 оба, 2-жерлеу орны). Жерлеу шұңқыры бәрінен бұрын қарақшылардың қолы тимегендігімен ерекшеленеді және көптеген заттардың (кейде нашар сақталған) жерлеу кезінде шұңқырға қойылған сәттен бастап қозғалмаған күйінде табылған. Жерлеу кешенін зерттеудегі басты міндет жерленген адамдарды қоршап тұрған барлық нысандарды реконструциялау болды. Жерлеуді қалпына келтірудің өзі аяқталу күйінде, ер мен әйел қабір түбіне барлық заттармен бірге қойылған кезінен көрсетіледі. Жерленгендердің киімі де қалмағандықтан, жобаға қатысушылар ұқсастықтар негізінде реконструциялауды ұйғарды. Жерленгендердің шаш үлгілері мен бет-әлпеттері де шартты, өйткені бізде олардың антропологиялық келбетінің реконструкциясы әлі жоқ. Дегенмен,

157-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Сүйек қасық. 3D-реконструкция
Рис. 157. Урысай-2, курган № 14. Костяная ложечка. 3D-реконструкция

158-сур. Ұрысай-2, № 14 оба. Сүйек қасық. 3D-реконструкция
Рис. 158. Урысай-2, курган № 14. Костяная ложечка. 3D-реконструкция

159-сур. Ұрысай-2, № 5 оба. Тас ыдыс (құрбандық үстелі). 3D-реконструкция
Рис. 159. Урысай-2, курган № 5. Каменное блюдо (жертвенник). 3D-реконструкция

шамамен жасы, дене құрылысының ерекшеліктері және олардың жерлеу кезіндегі сүйектің бағыты, біздің ойымызша, мүмкіндігінше дәл көрсетілген.

Ұрысай-2 қорымынан табылған ер мен әйел не киген? Сармат мәдениетінің ескерткіштерінен ұқсастықтар бойынша әртүрлі материалдарды жинай отырып, киімнің көлемді үлгілерін жасауға негіз болған эскиздер жасалды. Ер адамның киімі Тақсай I қорымының (Батыс Қазақстан облысы Теректі ауданы) №6 обасындағы сармат әйелінің қорымынан табылған шаш тарағында бейнеленген сармат жауынгерінің бейнесінен алынды (160-сур.). Жерленген әйелдің бейнесі үшін А.В. Симоненко және С.А. Яценко реконструкциялары қолданылды [Симоненко, Лобай 1991: 55, рис. 39; Яценко 2006]. Жерленгендердің киімінің эскиздері аяқтағаннан кейін (161-сур.) үш өлшемді модельдеу жұмыстары басталды. Нәтижесінде костюмдер келесі формада ұсынылды (162–163-сур.).

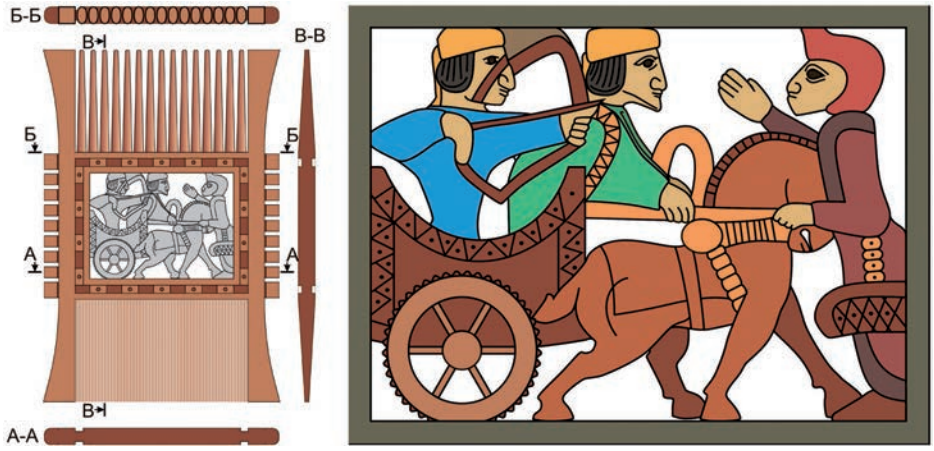
Енді қосалқы олжаларды модельдеуге тоқталайық. Ер адамның сол жақ жамбас сүйегі тұсынан темір ақинақ табылды, оның үстінде ұштары қоладан жасалған, марқұмның сол жақ иығын бойлай орналасқан көптеген жебелер болды. Жебенің ұштары адамның аяғына қарай бағытталған. Ағаш пен былғары қалдықтарына қарағанда, жебелер – садақ пен жебеге арналған қорамсақта болған.

Ақинақ өте нашар сақталған, бірақ оның мөлшері мен балдақ тұсының ықтимал формасы белгілі. Балдағының дұрыс көрсетілгенін ескере отражения формы по продольной оси (рис. 157–158), т. е. повреждённая сторона была заменена зеркально дублированной второй стороной (с наиболее лучшей сохранностью).

Интересный метод реконструкции использовался для «каменного блюда» из кургана № 5. От него сохранились только несколько небольших фрагментов, однако при содействии трасолога А.Е. Ержановой (Институт археологии имени А.Х. Маргулана), его форма была воссоздана в трёхмерном виде. Первым делом был вычислен диаметр «блюда» и его центр. После этого линии уцелевшей поверхности одного из фрагментов (если смотреть на его контур в сечении) были продолжены до центра, а после него соответственно, показаны зеркально. Похожим методом пользуются для реконструкции гончарных сосудов. Самым сложным в реконструкции данного артефакта является донце, так как оно полностью отсутствует. Показанное в реконструкции донце является условным, однако не исключено, что оно было именно таким (рис. 159). Также нельзя исключать, что «каменное блюдо» имело ножки, поэтому реконструируемая форма данной находки сравнительно условна.

Теперь остановимся на реконструкции захоронения, откуда происходит шкатулка (курган № 13, погребение 2). Могильная яма выделяется прежде всего тем, что она не была затронута грабителями, и множество предметов (иногда плохой сохранности) оказались нетронутыми с того момента, когда их разместили в яме в процессе похорон. Главной задачей при изучении погребального комплекса была реконструкция всех предметов, окружающих погребённых людей. Сама реконструкция погребения показана в состоянии завершения, когда мужчина и женщина были уложены на дно могилы со всеми сопровождающими их предметами. По причине того, что от одежды погребённых не осталось и следов, участниками проекта было принято решение сделать реконструкцию исключительно по аналогиям. Причёски и лица погребённых тоже условны, так как на данный момент у нас пока нет реконструкций их антропологического облика. Однако примерный возраст, особенности телосложения и, разумеется, их поза при захоронении, на наш взгляд, показаны максимально достоверно.

Во что были одеты мужчина и женщина из мог. Урысай-2? Собрав различный материал по аналогам из памятников сарматской культуры, были сделаны наброски, которые и послужили основой

160-сур. Тақсай I, № 6 оба. Ағаш тарақ. Графикалық реконструкция.
Қазба – Я.А. Лұқпанова, реконструкция – Э.Қ. Алтынбекова

Рис. 160. Таксай I, курган № 6. Деревянный гребень. Графическая реконструкция.
Раскопки – Я.А. Лукпанова, реконструкция – Э.К. Алтынбекова

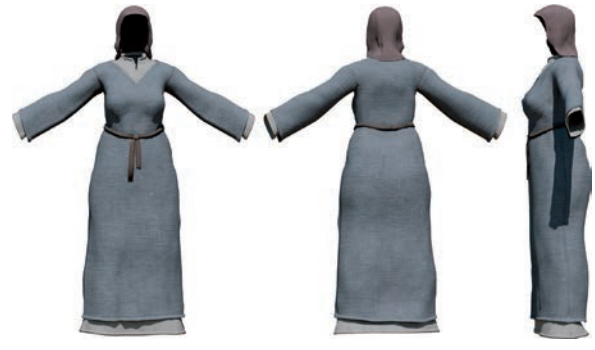

161-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Ерлер мен әйелдер костюмдерін 3D-реконструкциялауға арналған сызбалар

Рис. 161. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2.
Наброски для 3D-реконструкции мужского и женского костюма

162-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, жерлеу орны № 2. Ерлер костюмін 3D-реконструкциялау
Рис. 162. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. 3D-реконструкция мужского костюма

163-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Әйелдер костюмін 3D-реконструкциялау
Рис. 163. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. 3D-реконструкция женского костюма

отырып, үш өлшемді реконструкцияны дұрыс деп санауға болады (балдағының формасы басқа аналогтардан алынған) (164-сур.). Жануарлардың тігілген терісі түрінде көрсетілген қынапты реконстркциялауды шартты деп атауға болады, өйткені қазба кезінде оның болғанын растайтын ештеңе табылған жоқ. Алайда, қылыштың белдікте орналасуы бойынша, оны киюдің дәстүрлі әдісіне сәйкес оны қынапта болған деп болжауға болады.

Осы жерлеу орнын қазу кезінде табылған барлық жебе ұштарының ішінен реконструкциялау үшін 13 түрі таңдалды (кейін олардың көшірмелері жасалды). Кейбірінің саптары ішінара сақталғанымен, жебе ұштарының шеттері ғана табылғанымен, өкінішке орай, жебе ұшына сүйенетін ештеме қалмаған. Жебелердің реконструкциясы (165–166-сур.) Ұрысай-2 қорымындағы далалық материалдар негізінде ғана емес, сонымен қатар бірқатар археологиялық басылымдарда ұсынылған олжалардағы ұқсастықтардың негізінде жасалды [Синицын 1960: 31; Хазанов 1971: 158].

Қорамсақ жебелердің өлшемі мен орналасуы, сондай-ақ ағаш жақтаудың өлшемі мен орналасуы сияқты әртүрлі параметрлерге сәйкес реконструкцияланды. Жалпы алғанда, реконструкция шындыққа келеді, алайда бөлшектердің көп бөлігі шартты деп атауға болады. Қорамсақ жасалған материал ағаш жақтаудың үстіне керілген жануар терісінен тігілген (167–168-сур.).

Енді әйелдің қосалқы заттары кешенін реконструкциялауға тоқталайық. Қолының әрқайсысында бір-бірден киілген екі қола білезік өте жақсы сақталған және үш өлшемді үлгілер түрінде реконструкциялау, олардың қарапайым пішініне байланысты көп уақытты қажет етпеді (169-сур.). Әйелдің мойнындағы моншақтардың барлығы дерлік дұрыс ретпен сақталған. Моншақтардың көпшілігі жақсы сақталған, алайда кейбіреулері сынып қалған (жетеуі нашар жағдайда). Нәтижесінде нашар сақталғандар үш өлшемді модельде реконструкцияланды. Осыдан кейін алқаның толық құрамындағы 40 моншақ тізбегі қалпына келтірілді (170–171-сур.).

Әйелдің сол жақ иығының жанынан табылған темір құралдар жинағы шүберекке оралған екі пышақтан (ұзын және қысқа), біз және инеден (?) тұрады. Сақталуының нашар күйіне және өте кішкентай өлшемдерге қарамастан, олар үш өлшемде реконструкцияланды. Табылған нақты

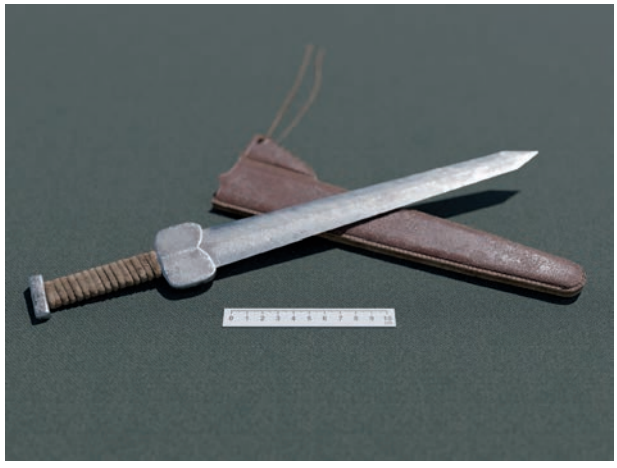
для создания трёхмерных моделей одеяния. При реконструкции мужского костюма использованы изображения сарматского воина, запечатлённого на гребне, обнаруженного в погребении сарматской женщины из кургана № 6 могильника Таксай I (Теректинский р-н, ЗКО) (рис. 160). Для образа захороненной женщины, использованы реконструкции А.В. Симоненко и С.А. Яценко [Симоненко, Лобай 1991: 55, рис. 29; Яценко 2006]. После завершения набросков одеяний погребённых (рис. 161) началась работа с трёхмерным моделированием. В итоге костюмы были представлены в следующем виде (рис. 162–163).

Теперь остановимся на моделировании сопровождающего инвентаря. У мужчины на левой бедренной кости и тазовых костях обнаружен железный акинак, поверх которого находилось множество стрел с бронзовыми наконечниками, древки которых располагались вдоль левого плеча погребённого. Остриями стрелы были направлены в сторону стоп мужчины. Судя по остаткам дерева и кожи, стрелы находились в горите – футляре для лука и стрел.

Акинак сохранился очень плохо, однако известны его размеры и вероятная форма перекрестия. Саму трёхмерную реконструкцию можно считать верной, с учётом того, что перекрестие правильно отображено (форма перекрестия бралась с других аналогов) (рис. 164). Реконструкцию ножен, показанную в виде прошитой кожи животного, можно назвать условной, так как в момент раскопок ничего подтверждающего его наличие не обнаружено. Однако по расположению меча на поясе, соответствующему традиционному способу его ношения, можно с большой вероятностью предполагать, что он находился в ножнах.

Из всех наконечников стрел, обнаруженных при раскопках данного погребения, для реконструкции были отобраны 13 типов (которые в дальнейшем были продублированы). Несмотря на то, что некоторые древки частично сохранились, а также обнаружены хвостовики стрел, от оперения стрел, к сожалению, ничего не осталось. Реконструкции стрел (рис. 165–166) сделаны, опираясь не только на полевой материал могильника Урысай-2, но и на аналоги подобных находок, представленных в ряде археологических публикаций [Синицын 1960: 31; Хазанов 1971: 158].

Горит был реконструирован по разным показателям, например, размеры и положение стрел, а также размеры и положение деревянного каркаса.

164-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Темір қанжар. 3D-реконструкция
Рис. 164. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Железный меч. 3D-реконструкция

165-сур. Ұрысай-2. Жебелер. 3D-реконструкция
Рис. 165. Урысай-2. Стрелы. 3D-реконструкция

166-сур. Ұрысай-2. Жебе ұштары. 3D-реконструкция
Рис. 166. Урысай-2. Наконечники стрел. 3D-реконструкция

167-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Ағаш қорамсақ. 3D-реконструкция
Рис. 167. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Горит. 3D-реконструкция

168-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Ағаш қорамсақ. 3D-реконструкция
Рис. 168. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Горит. 3D-реконструкция

жағдайдағыдай – металл құралдардың үш өлшемді үлгілері қызыл шүберекпен оралған (172–173-сур.)

Ең қызықты олжа әйелдің бас жағынан табылды. Бұл үш аяқты кішкентай құрбандық тасы – үстелі (ол өте жақсы сақталған және реконструкциялауды қажет етпейді) (174-сур.) және ағаш қобдишаның қалдықтары (175–176-сур.). Қобдишаның өзі нашар сақталған және оның пішіні қатты бүлінген. «Остров Крым» зертханасындағы зерттеулер мен қазба жұмыстары кезінде алынған барлық материалдармен қоса, өлшеулер, фотосуреттер және тағы басқалардан бөлек, қобдишаны ашқанға дейін түсірілген КТ (компьютерлік томография) нәтижелері қобдишаны реконструкциялауда үлкен рөл атқарды. КТ нәтижелері бойынша екі өлшемді және үш өлшемді түрде қобдишаны ашқанға дейін ішіндегі заттарды қарау кейбір зерттеулерді жеңілдетуге мүмкіндік берді. Сондай-ақ, КТ нәтижелері белгілі бір заттардың бір-біріне қатысты орналасуы немесе қораптың ішкі кеңістігі туралы өте маңызды ақпаратты қамтиды. Жобаға қатысушылардың ойынша, қобдишаны реконструкциялау (оның пішіні, өлшемдері және құрастыру әдістері) сенімді түрде жеткізілді, бірақ нашар сақталғандықтан кейбір бөлшектер ескерілмей қалуы мүмкін. Қобдишаның ұзындығы шамамен 28 см, ені шамамен 25 см, ал биіктігі шамамен 11 см (177–180-сур.). Қобдиша мен оның

169-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Қола білезіктер. 3D-реконструкция
Рис. 169. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Бронзовые браслеты. 3D-реконструкция

170-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Моншақтан жасалған әшекей. 3D-реконструкция
Рис. 170. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Ожерелье из бусин. 3D-реконструкция

171-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Моншақтан жасалған әшекей. 3D-реконструкция
Рис. 171. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Ожерелье из бусин. 3D-реконструкция

172-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Құралдар жинағы. 3D-реконструкция

Рис. 172. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Набор инструментов. 3D-реконструкция

173-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Құралдар жинағы. 3D-реконструкция

Рис. 173. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Набор инструментов. 3D-реконструкция

174-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Тас үстел (құрбандық). 3D-модель (фотограмметрия)

Рис. 174. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Каменный алтарик (жертвенник). 3D-модель (фотограмметрия)

ішіндегі заттарды реконструкциялау бойынша атқарылған жұмыстардың көп бөлігі бірлескен авторлық басылымдарда көрініс тапты [Lukpanova et. al. 2024: 105–126].

Қалпына келтірілмеген қобдишаның жалғыз элементі (жақсы сақталуына байланысты) – фотограмметрия арқылы 3D форматына «қойылған» кедр ағашы кесігі (181–182-сур.). Қалған заттар толығымен реконструкцияланды.

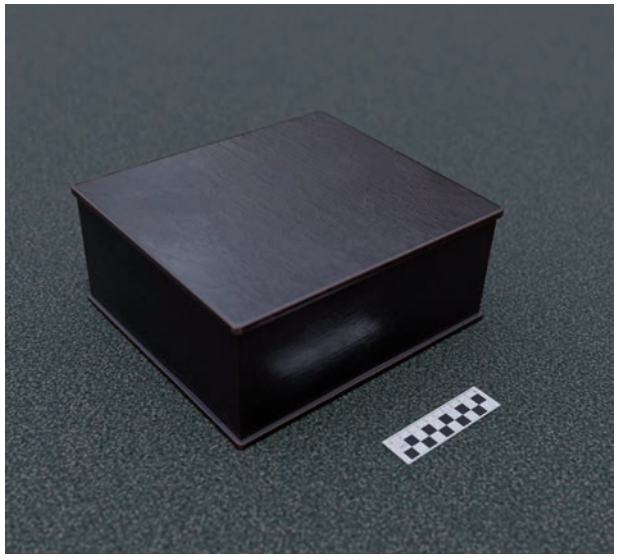
Реконструкциялау үрдісінің ең қиыны қола айнамен жұмыс істеу болды. Айна дискісінің нашар сақталуына байланысты артқы жағының

Реконструкция в общих чертах вполне вероятна, однако бóльшую часть деталей можно назвать условной. Материал, из которого был показан горит, – это прошитая и натянутая на деревянный каркас кожа животного (рис. 167–168).

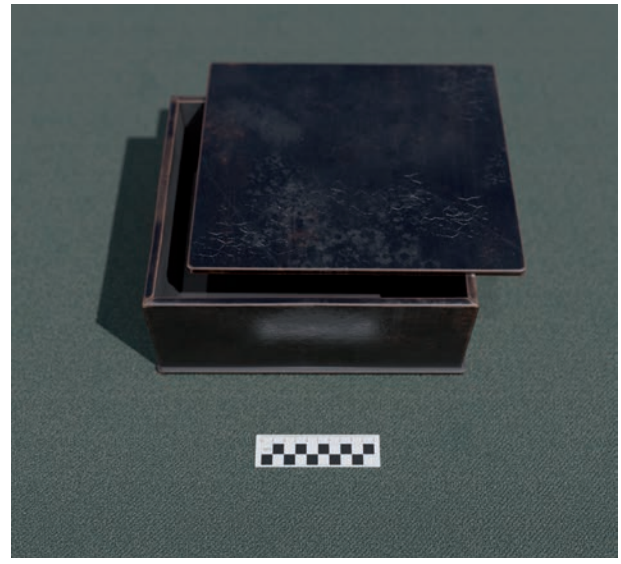
Теперь остановимся на реконструкции женского сопроводительного предметного комплекса. Два бронзовых браслета, по одному на каждой руке, очень хорошо сохранились и реконструкция в виде трёхмерных моделей не заняла много времени из-за их несложной формы (рис. 169). Бусы на шее женщины почти все сохранились в нужной последовательности. Само состояние большинства бусин весьма хорошее, однако некоторые рассыпались на части (7 экз. плохой сохранности). В итоге плохо сохранившиеся единицы были реконструированы в виде трёхмерных моделей. После этого была восстановлена сама последовательность 40 бусин в полном составе ожерелья (рис. 170–171).

Набор инструментов из железа, обнаруженный рядом с левым плечом женщины, состоял из двух ножей (длинный и короткий), шила и иглы (?), завёрнутых в ткань. Несмотря на их неудовлетворительную сохранность и очень малый размер, они были реконструированы в трёхмерном виде. Как и в реальной ситуации с находкой – трёхмерные модели металлических инструментов были завёрнуты в ткань красного цвета (рис. 172–173)

Самые интересные находки обнаружены у изголовья женщины. Это каменный алтарик на трёх ножках (который очень хорошо сохранился и не нуждался в реконструкции) (рис. 174) и остатки деревянной шкатулки (рис. 175–176). Сама шкатулка

175-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Ағаш қобдиша. 3D-реконструкция
Рис. 175. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Деревянная шкатулка. 3D-реконструкция

176-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Ағаш қобдиша. 3D-реконструкция
Рис. 176. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Деревянная шкатулка. 3D-реконструкция

177-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Ағаш қобдиша. 3D-реконструкция
Рис. 177. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Деревянная шкатулка. 3D-реконструкция

178-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Ағаш қобдиша және оның ішіндегі бұйымдар. 3D-реконструкция
Рис. 178. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Деревянная шкатулка и её содержимое. 3D-реконструкция

179-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Ағаш қобдиша және оның ішіндегі бұйымдар. 3D-реконструкция

Рис. 179. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Деревянная шкатулка и её содержимое. 3D-реконструкция

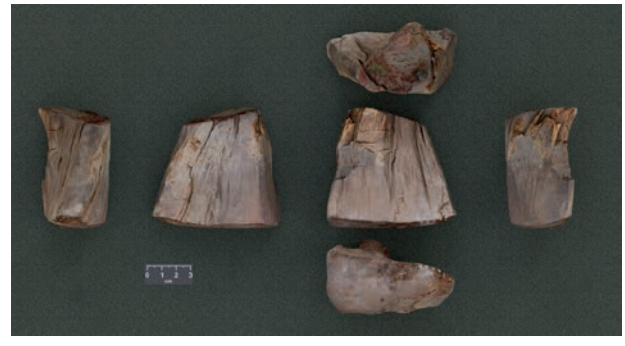
180-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Ағаш қобдиша және оның ішіндегі бұйымдар. 3D-реконструкция

Рис. 180. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Деревянная шкатулка и её содержимое. 3D-реконструкция

181-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Кедр ағашы кесегі. 3D-модель (фотограмметрия)

Рис. 181. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Кедровый брусок. 3D-модель (фотограмметрия)

182-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Кедр ағашы кесегі. 3D-модель (фотограмметрия)

Рис. 182. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Кедровый брусок. 3D-модель (фотограмметрия)

183-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Қола айна. 3D-реконструкция
Рис. 183. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Бронзовое зеркало. 3D-реконструкция

184-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Қола айна. 3D-реконструкция
Рис. 184. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Бронзовое зеркало. 3D-реконструкция

185-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Ағаш қасық. 3D-реконструкция
Рис. 185. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Деревянная ложечка. 3D-реконструкция

плохой сохранности и её форма была сильна искажена. Помимо всего материала, включая замеры, фотоснимки и многое другое, полученные в ходе раскопок и исследования в Научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым», в реконструкции шкатулки большую роль сыграли результаты съёмки КТ (компьютерной томографии) шкатулки, сделанной до её вскрытия. Результаты КТ позволили упростить некоторые исследования, при рассмотрении запечатлённого содержимого шкатулки до вскрытия как в двухмерном так и трёхмерном виде. Также результаты съёмки КТ содержат очень важную информацию о расположении тех или иных предметов относительно друг друга или же самого внутреннего пространства шкатулки. По мнению участников проекта, реконструкция шкатулки (её форма, размеры и методы сборки) передана достоверно, однако некоторые детали могут быть упущены из-за плохой сохранности. Длина шкатулки около 28 см, ширина – около 25 см, а высота – около 11 см (рис. 177–180). Большая часть проделанных работ по реконструкции шкатулки и её содержимого отразилась в соавторской публикации [Lukpanova et. al. 2024].

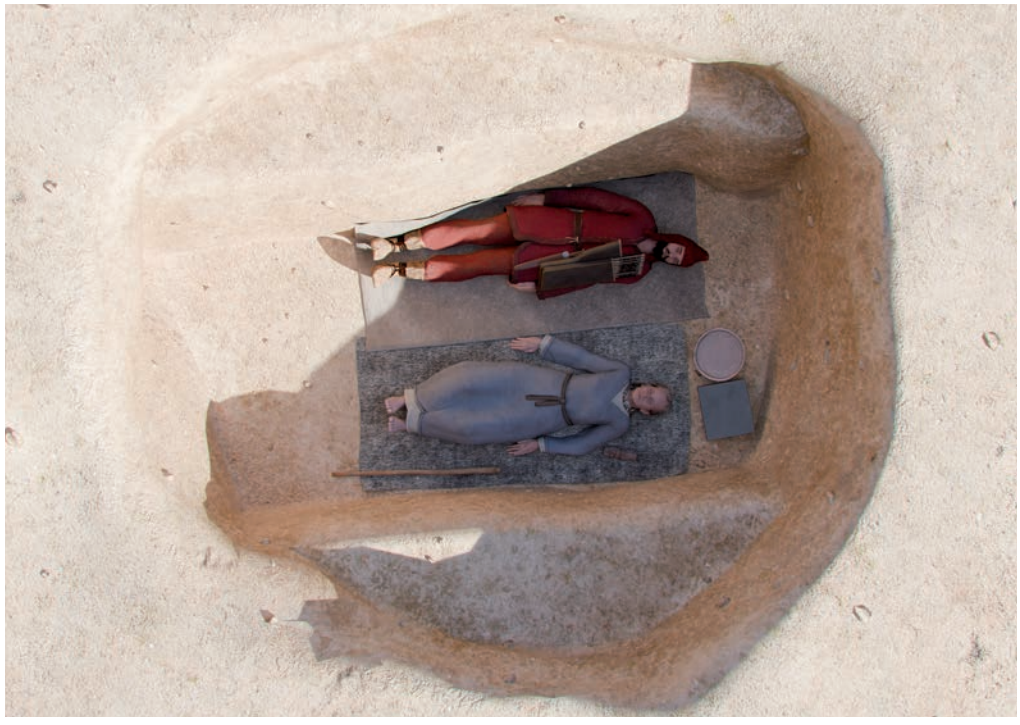
Единственный предмет из шкатулки, который не реконструирован (из-за отличной сохранности) – это кедровый брусок, «перенесённый» в 3D с помощью фотограмметрии (рис. 181–182). Остальные предметы были полностью реконструированы.

186-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Ыдыс. 3D-реконструкция
Рис. 186. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Сосуд. 3D-реконструкция

187-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Ыдыс. 3D-реконструкция
Рис. 187. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Сосуд. 3D-реконструкция

188-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Жерлеу рәсімінің көрінісі. 3D-реконструкция. Жоғарыдан көрініс
Рис. 188. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Сцена погребения. 3D-реконструкция. Вид сверху

кейбір сипаттамаларын анықтау қиындық туғызды (айнаның әшекейленген артқы жағы). Артқы жағының бетінде бастапқыда дискінің ортасында орналасқан төмен рельефті төмпешіктер байқалды. Остров Крым зертханасында жүргізілген зерттеулер қобдишаның компьютерлік томографиясының деректерімен біріктірілді (оны бөлшектегенге дейінгі). Нәтижесінде А.М. Сейітовпен бірге үш өлшемді модель түріндегі реконструкциясы жасалды (183–184-сур.).

Қобдишаны ашқан кезде табылған ағаш «қасық» толығымен реконструкцияланды, тек ұстағышының ұзындығы белгісіз болып қалады (185-сур.). Ыдыс топырақ қабаттарының қысымынан, сондай-ақ әртүрлі факторлардың әсерінен қатты зақымданып, тігінен қысылған. Реконструкция заттың көлемі мен құрылымын есептеу негізінде жасалды. Жобаға қатысушылардың пікірінше, бастапқы пішін (қысылғанға дейін) дұрыс жеткізілді, бірақ материал (бұл жағдайда текстура) шартты болып табылады (186–187-сур.). Қобдишада мата да болды, бірақ оның өлшемдері белгісіз, өйткені ол бүктелген күйде болған.

Әрине, біз ұсынған жерлеуді реконструкциялау мүмкін болатын нұсқалардың бірі ғана және жерлеу кезінде қалай болғанын дәл көрсете алмаймыз (188–199-сур.). Бізге жерленгендердің не кигені, киімдерінің түсі және т. б. белгісіз. Дегенмен, таңдалған киім ұқсастықтары барынша сенімді. Бәлкім, осы саладағы әрі қарай зерттеулер сармат мәдениетінің белгісіз тұстарын, киім-кешек бөлшектерін, құрал-саймандарды, қару-жарақтарын, тұрмыстық бұйымдарды және тағы басқаларды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Самой сложной в процессе реконструкции была работа с бронзовым зеркалом. Из-за плохой сохранности диска зеркала трудно было выявить некоторые характеристики оборотной стороны (тыльная сторона зеркала, которая была декорирована). На поверхности тыльной стороны изначально были замечены низкорельефные валики, расположенные вокруг центра диска. Исследования, проведённые в лаборатории «Остров Крым», были совмещены с данными съёмки компьютерной томографии шкатулки (до момента разбора). В итоге, совместно с А.М. Сеитовым была построена реконструкция в виде трёхмерной модели (рис. 183–184).

Деревянная «ложечка», обнаруженная при вскрытии шкатулки, была реконструирована полностью, однако длина рукояти остаётся неизвестной (рис. 185). Сосуд очень сильно повреждён из-за давления пластов грунта, а также воздействия различных факторов, был сильно сжат вертикально. Реконструкция произведена на основании подсчёта объёма и фактуры предмета. По мнению участников проекта, первоначальная форма (до сжатия) передана верно, однако материал (в данном случае текстура) является условной (рис. 186–187). Также в шкатулке присутствовала ткань, однако её размеры неизвестны, так как она оказалась в свёрнутом состоянии.

Конечно, представленная нами реконструкция погребения – это лишь один из возможных вариантов, и мы не можем с точностью показать – как всё выглядело в момент похорон (рис. 188–199). Нам не известно во что были одеты погребённые, цвет их одежды и т. п. Однако подобранные аналогии одеяний весьма достоверные. Возможно, дальнейшие исследования в этой области позволят ещё глубже узнать малоизвестные стороны сарматской культуры, о деталях одежды, орудий труда, оружия, предметах быта и многое другое.

189-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Жерлеу рәсімінің көрінісі. 3D-реконструкция. Жоғарыдан көрініс

Рис. 189. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Сцена погребения. 3D-реконструкция. Вид сверху

190-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Жерлеу рәсімінің көрінісі. 3D-реконструкция. Жоғарыдан көрініс (жоғарғы бөлігі)

Рис. 190. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Сцена погребения. 3D-реконструкция. Вид сверху (верхняя часть)

191-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Жерлеу рәсімінің көрінісі. 3D-реконструкция (батысқа қараған көрінісі)

Рис. 191. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Сцена погребения. 3D-реконструкция (вид на запад)

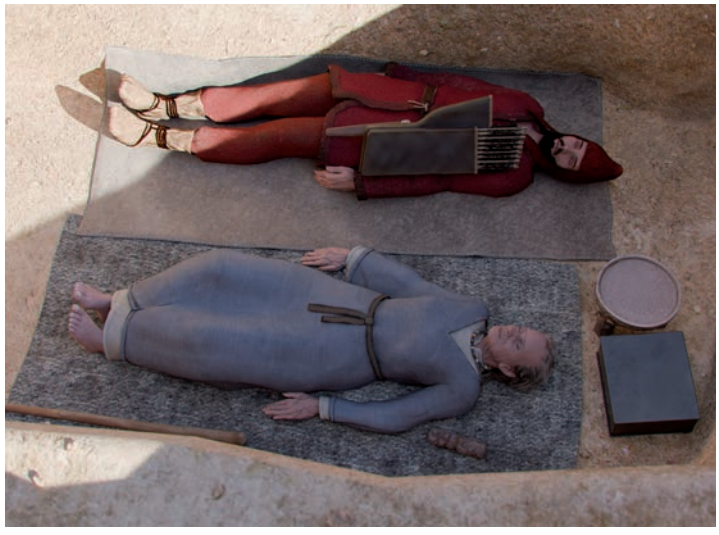
192-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Жерлеу рәсімінің көрінісі. 3D-реконструкция (шығысқа қараған көрінісі)

Рис. 192. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Сцена погребения. 3D-реконструкция (вид на восток)

193-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Жерлеу рәсімінің көрінісі. 3D-реконструкция (солтүстікке қараған көрінісі)

Рис. 193. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Сцена погребения. 3D-реконструкция (вид на север)

194-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Жерлеу рәсімінің көрінісі. 3D-реконструкция (оңтүстікке қараған көрінісі)

Рис. 194. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Сцена погребения. 3D-реконструкция (вид на юг)

195-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Жерлеу рәсімінің көрінісі. 3D-реконструкция (солтүстік-шығысқа қараған көрінісі)

Рис. 195. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Сцена погребения. 3D-реконструкция (вид на северо-восток)

196-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Жерлеу рәсімінің көрінісі. 3D-реконструкция (оңтүстік шығысқа қараған көрінісі)

Рис. 196. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Сцена погребения. 3D-реконструкция (вид юго-восток)

197-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Жерлеу рәсімінің көрінісі. 3D-реконструкция. Жоғарғы бөлігі (оңтүстікке қараған көрінісі)

Рис. 197. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Сцена погребения. 3D-реконструкция. Верхняя часть (вид на юг)

198-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Жерлеу рәсімінің көрінісі. 3D-реконструкция. Жоғарғы бөлігі (солтүстікке қараған көрінісі)

Рис. 198. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Сцена погребения. 3D-реконструкция. Верхняя часть (вид на север)

199-сур. Ұрысай-2, № 13 оба, № 2 жерлеу орны. Жерлеу рәсімінің көрінісі. 3D-реконструкция. Әйелдің жоғарғы бөлігінің батысқа қарай көрінісі

Рис. 199. Урысай-2, курган № 13, погребение № 2. Сцена погребения. 3D-реконструкция. Вид верхней части женщины на запад

Құрбандық үстелі: тастағы іздер қандай сыр шертеді?
(трасологиялық талдау мәліметтері бойынша[1])

Зерттеу әдістері. Зертханалық жағдайда Ұрысай-2 қорымынан шыққан құрбандық тасы (құрбандық үстелі) (№ 13 оба, 2-жерлеу орны) бетіндегі іздер кешенін анықтау үшін трасологиялық талдау жүргізілді [Семенов 1957]. Зерттеу кезінде Г.Ф. Коробкова мен В.Е. Щелинский жасаған алты блокты тозу белгілерін бекіту схемасы қолданылды [Коробкова, Щелинский 1996]. Зерттеулер 800 есеге дейін ұлғайтатын Zeiss stereo discovery V8 стереоскопиялық микроскопында жүргізді.

Функционалдық талдауды жүргізу әдісін түсіну үшін оның негізгі ережелерін ұсыну қажет. Біріншіден, заттың бүкіл беті оның сақталу дәрежесін анықтау үшін көзбен тексеріледі. Содан кейін жұмыс беті, бүйір бөліктері және аяқтары анықталады, өйткені дәл осы бөліктердегі тозу белгілерінің топтары сараланады. Содан кейін микроскоптың көмегімен іздер анықталады, тозу белгілеріне сипаттама беріледі және осы іздерге талдау жүргізіледі. Затты зерттеудің соңғы кезеңі тозу белгілерін анықтауды және түсіндіруді қамтиды, яғни құралдың қызметі, оның кинематикасы және өңдейтін материалы белгіленеді. Қабық бөлігіндегі тозу блоктарына, пайдалану іздерінің сипатына және олардың таралуына байланысты қорытынды жасалады [Коробкова, Щелинский 1996: 31–32].

Материалдың сипаттамасы. Құрбандық үстелі – ернеуі бар және үш биік зооморфты аяққа тіреуіші бар дөңгелек ыдысқа ұқсас (К.Г. Маргарян классификациясы бойынша 45-ші түр) [Маргарян 2017: 105, 106]. Ыдыстың диаметрі – 27,7 см. Ыдыс ішінің диаметрі 25 см. Ішкі жақтағы жиек биіктігі 1,2 см, ені 1–1,2 см (200-сур.). Ернеудің жоғарғы шетінде тік бұрышты ирек түріндегі белгі бар (200-сур., *2b*). Ернеу қабырғасының ішкі жағы 35°-қа еңіс, қашаудың көмегімен өңделген.

[1] Археологиялық трасология – адамзаттың бұрынғы іс-әрекеттерін оның іздері арқылы зерттейтін әдіс. Ол ежелгі тас, сүйек, металл немесе басқа материалдардан жасалған құралдардағы, сол құралдардың қолданысынан қалған өңдеу кезіндегі іздерін зерттеу арқылы жүзеге асырылады.

Жертвенник из Урысая: что скрывают следы на камне?
(по данным трасологического анализа[1])

Методы исследования. Каменный жертвенник (жертвенный столик), происходящий из могильника Урысай-2 (курган № 13, погребение 2) в лабораторных условиях подвергся трасологическому анализу для установления комплекса следов, имеющихся на поверхности [Семенов 1957]. В исследовании использована шестиблочная схема фиксации признаков износа, разработанная Г.Ф. Коробковой и В.Е. Щелинским [Коробкова, Щелинский 1996]. Исследования проводились стереоскопическим микроскопом ZEISS steREO Discovery.V8, имеющим увеличение до 800 крат.

Для понимания методики проведения функционального анализа, необходимо привести её основные положения. Сначала вся поверхность предмета визуально изучается для определения степени его сохранности. Затем выявляются рабочая поверхность, боковые части, ножки, поскольку именно на этих частях дифференцируются группы следов износа. Далее под микроскопом осуществляется фиксация следов, даётся описание признаков износа, а также проводится анализ этих следов. На последнем этапе изучения предмета производится идентификация и интерпретация признаков износа, т. е. устанавливается функция орудия, его кинематика и обрабатываемый им материал. В зависимости от блоков износов на обушковой части, характера следов утилизации и их распространения, делается заключение [Коробкова, Щелинский 1996: 31–32].

Описание материала. Жертвенный столик представляет собой круглое блюдо с бортиком и опорой на трёх высоких зооморфных ножках (тип 45 по классификацию К.Г. Маргарян) [Маргарян 2017: 105, 106]. Диаметр блюда – 27,7 см. Диаметр внутреннего углубления блюда – 25 см. Бортик высотой с внутренней стороны – 1,2 см, шириной – 1–1,2 см (рис. 200). На венчике бортика зафиксирована разметка в виде прямоугольного зигзага

[1] Археологическая трасология — метод познания деятельности человека в прошлом через изучение её следов: на древних орудиях из камня, кости, металла и/или других материалов, а также следы применения этих орудий — следы обработки.

Ернеу жиегінің сыртқы бетінде периметр бойымен тік бағытта бедерлі бейнелер ойылған: шөпқоректі жануарлардың, бәлкім, ақбөкендердің (?) барельефтік бейнелері және жарты шеңбер доға тәрізді төбесі жоғары қараған ою-өрнекпен кезектесіп қашалған (200-сур., *1*). Үш шөпқоректі жануарлар бейнеленген: олардың біреуі – ересек, екіншісі – төлі, екеуі екі тіректің арасында қатар орналасқан. Олардың артында, бір доғалы ою-өрнекпен бөлінген тағы бір ересек жануар бейнеленген, ол тіректің тура тұсында орналасқан. Соңғы жануардың құрсағында ойылған сызықтар арқылы қабырғалары көрсетілген. Ересек жануарлардың пішіндерін төрт қосарланған доғалы ою-өрнек бөліп тұр.

Құрбандық үстелінің аяқтары дөңгелек пішінді, ұшына қарай жіңішкерген (200-сур., *2a*). Екі аяғының ұзындығы – 12,6 см, үстелдің ішкі жағына қарай еңістелген, үшіншісінің ұзындығы – 11,4 см, ішкі жағына қарай көбірек еңіс болып келген. Аяқтардың бетінде бояу мен күйе іздері сақталған (200-сур., *2a*). Аяқтарында бетінде тігінен қабанның басы (?) бейнесіндегі тік өрнек ойылып салынған (200-сур., *2b*). Бүйірінде оның құлағы ойылған, ұзындығы – 3,6 см. Тістерінің ұзындығы – 5,5 см. Бір аяғында тас қашаудың іздері байқалады. Үстелдің аяқтары пышақ тәрізді металл құралмен ойылып жасалған. Бір қызығы, аяқтарын бастапқы кезде тіктөртбұрышты етіп жасаған, кейін бұрыштары тегістелген, бұған олардың тікбұрышты пішінінің сақталған ұштары дәлел болады. Құрбандық үстелінің бетінде ұзақ уақыт қолданудың іздері көрінеді: жиектерінің шеттерінің кейбір жерлері сынған, бүйір бөліктерінің екі жерінде шытынаған іздері көрінеді. Үстелдің сыртқы бетінде ортасына жақын және бүйірлерінің сыртқы және ішкі жағында, аяқтарында органикалық қара дақ бар, күйе/көмір анықталды (200-сур., *2a*).

Төменгі/артқы бөлігінде қызыл бояудың іздері, шамамен охраның қалдықтары анық көрінеді (200-сур., *2h*). Сонымен қатар, майлы дақ іздері тіркелді (200-сур., *2g*). Зерттеу барысында іздері тас түйіршіктерінің арасына терең еніп кеткен, құрбандық үстелінде қызғылт түсті бояудың (охра?) ұнтақталғаны/ысқыланғаны анықталды (200-сур., *2f*). Охра іздері аяқтардың ішкі жағында да кездеседі.

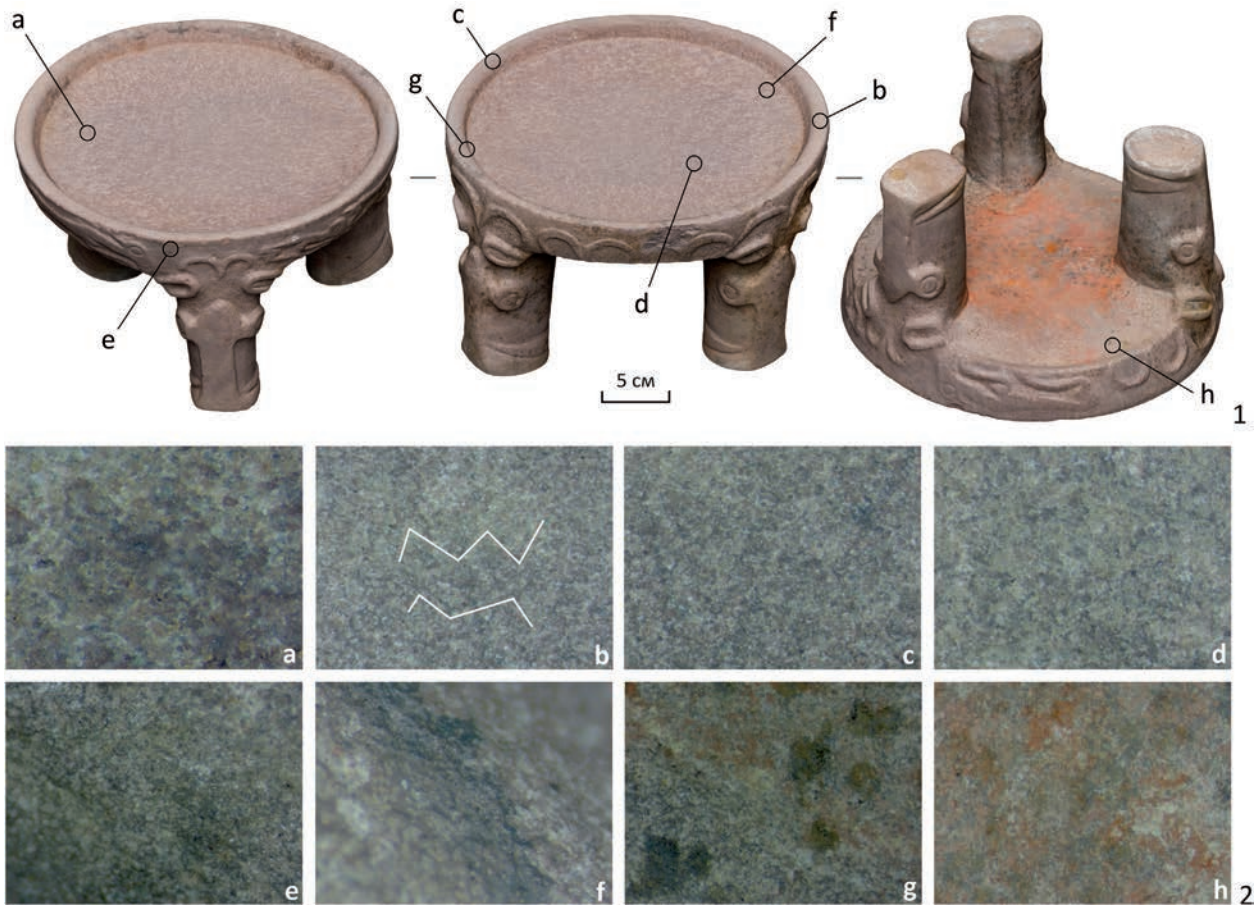
Құрбандық үстелін жасау технологиясы туралы толық түсінік алу мүмкін емес, сондықтан тас бұйымдарын өңдеу және трасологиялық әдіспен бекітілген іздер туралы жалпы көріністерге көңіл аударамыз.

(рис. 200, *2b*). Внутренняя сторона стенки бортика с уклоном в 35°, изготовлена с помощью долота. На внешней стороне стенки бортика, по всему периметру горизонтально вырезаны в профиль барельефные изображения травоядных животных, вероятно, сайгаков (?), чередующиеся с орнаментом в виде арок-полукружьев, обращённых вершинами вверх (рис. 200, *1*). Изображены три травоядных – одна взрослая особь и детёныш расположены рядом один за другим между двумя ножками. Следом за ними, подальше, показана ещё одна взрослая особь, отделённая от первых двух одним арочным орнаментом, прямо над ножкой. У последней особи на животе резными линиями показаны рёбра. Фигуры взрослых особей разделяет орнамент из четырёх сдвоенных арок.

Ножки жертвенника в сечении округлой формы, сужаются к окончаниям. Длина двух из них – 12,6 см, слегка скошены во внутреннюю сторону столика, третья – 11,4 см, во внутрь скошена сильнее. На поверхности ножек прослеживаются следы краски и копоти (рис. 200, 2*a*). На ножках, доходя до бортика, вертикально вырезан орнамент в виде головы кабана (?). На бортике вырезаны его ушки, длиной – 3,6 см. Длина клыков – 5,5 см. На одной из ножек зафиксированы следы разметки каменным резцом. Ножки столика вырезаны ножевидным металлическим инструментом. Интересным является, что на начальном этапе изготовления ножки были прямоугольными, о чём свидетельствуют их сохранившиеся окончания прямоугольной формы. На поверхности жертвенного столика видны следы длительного использования: края бортика в некоторых местах отколоты, на боковых частях в двух местах видны неглубокие трещины. На внешней поверхности столика ближе к центру и на бортиках с внешней и наружной стороны, на ножках, выявлено чёрное пятно органического происхождения, вероятно, сажа/нагар (рис. 200, 2*a*).

На нижней/тыльной части невооружённым глазом видны следы красной краски, вероятно, охры (рис. 200, *2h*). Кроме того, зафиксированы следы жирного пятна (рис. 200, *2g*). В ходе изучения выяснено, что на жертвеннике растирали краску красноватого цвета (охра?), потому что её следы глубоко проникли между крупинками камня (рис. 200, *2f*). Следы от охры фиксируются и на внутренней стороне ножек.

Полное представление о технологии изготовления жертвенника получить невозможно, поэтому будем исходить из общих представлений об обработке каменных изделий и следах, фиксируемых трасологическим методом.

200-сур. Ұрысай-2. Тас үстелді (құрбандық) трасологиялық талдау: 1 – әртүрлі қырынан түсірілген макротүсірілім аймақтары; 2 – макросуреттер (a – күйе/көмір іздері (?) тостағанның ішкі жағында; 2b, c, d – белгілеу іздері; 2e – қашаумен жасалған іздер; 2f, h – бұйымның бетіндегі бояу іздері; 2g – тас абразивпен тегістеу іздері)

Рис. 200. Урысай-2. Трасологический анализ каменного столика (жертвенника): *1* – разные ракурсы с участками макросъёмки; *2* – макроснимки (a – следы сажи/нагара (?) на внутренней стороне чаши; *2b, c, d* – следы разметки; *2e* – следы работы долотом; *2f, h* – следы краски на поверхности изделия; *2g* – следы шлифовки поверхности каменным абразивом)

Құрбандық үстелін жасау үшін болжам бойынша, ірі көлемдегі тақтатас қолданылған. Шикізатты таңдап, өнімді таңбалаудан кейін шамамен көлемі 2 см болатын материал бөліктері қашаумен кертіліп, бұйымға цилиндрлік пішін берген. Құрбандық үстелін жасау барысында өңдеу техникасы қолданылған болуы мүмкін, бірақ бұл әдістің ізі сақталмаған. Екінші кезеңде бұйымға нақты пішін беріліп, құрбандық үстелінің аяқтары мен денесі белгіленген. Содан кейін бұл бөлшектер мұқият өңделген,бұл өңдеу іздері қазірдің өзінде, тіпті қарапайым көзге көрінеді. Аяқтардағы қашау немесе шотпен жұмыс іздері кейіннен тегістеу кезінде жойылмаған, таяз ойықтар түрінде қалып

По всей вероятности, заготовкой для жертвенника служила плита крупного размера. После отбора сырья и разметки изделия долотом выкалывались кусочки материала, предположительно, размерами около 2 см, придавая изделию цилиндрическое очертание. Вероятно, в процессе изготовления жертвенника применялась техника оббивки, однако следы этого способа не сохранились. На втором этапе предмету придавались индивидуальные черты, были размечены ножки и тело жертвенника. Далее эти детали прорабатывались более тщательно. От этой операции следы уже заметны, причём невооружённым глазом. На ножках остались следы от работы долотом или стамеской в виде неглубо-

қойған. Құралдың жүзінің ені шамамен 1,8–2 см, ол металдан жасалғаны сөзсіз, нақтырақ айтқанда темір құрал, себебі қола құралдарының (көк немесе жасыл оксидтер) іздері байқалмайды. Алайда темір құралдан қалған қоңыр түсті тотығу іздері анықталды. Бұйым дайын болған кезде тегістелгендігін бетіндегі қалған іздерден көруге болады (200-сур., *2g*).

Осыдан кейін ою-өрнектерді нақтылау және сызбалау кезеңі орындалған. Шамасы, таспен жұмыс алдын ала белгілеп сызу болған (200-сур., *2b, 2c, 2d*). Ол бояғыштармен де, заманауи белгі салғышқа ұқсас құралмен де салынуы мүмкін. Мұны жиектерінің шетінде қалған белгілеу іздері дәлелдейді (200-сур., *2g*).

Содан кейін, осы белгілердің бойымен тасты тегіс, жалпақ емес жүзі бар қашау тәрізді құралдың көмегімен қашаған (жүзінің ені – 0,5–0,6 см). Бұл құралмен барельефті бейнесі бар кешен жасалды, өйткені оның іздері доға тәрізді ою-өрнектерде және қабандардың бейнесінде байқалады.

Құрбандық үстелінің қабырғалары мен аяқтарындағы рельефтердің бөлшектерін түпкілікті жақсарту тегістеу арқылы жүзеге асырылды. Сонымен, беті заманауи қайрақ шеңберіне ұқсайтын құралмен, ал жұқа және нәзік бөлшектері де заманауи кескіш түріндегі тастан жасалған құралмен тегістелген.

Бүйірлерінде майлы жылтырлығы бар қара күйе дақтары түріндегі іздер анықталды. Дақтар жануар майын күйдіруден пайда болуы мүмкін. Біздің ойымызша, зат тазарту рәсімдерімен қатар май шамы қызметін де атқарған.

ких желобков, не стёртых последующей шлифовкой. Ширина лезвия орудия была около 1,8–2 см. Несомненно, оно было металлическим, вероятно, железным, поскольку никаких следов от бронзовых инструментов (окислов синего или зелёного цвета) не осталось. Между тем, удалось зафиксировать окислы коричневого цвета от железного инструмента. По мере готовности изделие заглаживалось, о чём говорят следы шлифовки на поверхности (рис. 200, *2g*).

После этого выполнялась детализация и орнаментация предмета. По всей видимости, работе с камнем предшествовала разметка (рис. 200, *2b, 2c, 2d*). Она могла производиться как с помощью красителей, так и с помощью инструмента, похожего на современную чертилку. Об этом свидетельствуют следы разметки, оставшиеся по краю бортика (рис. 200, *2g*).

Далее по этой разметке производилась выборка камня инструментом типа стамески с плоским, не широким лезвием (ширина лезвия – 0,5–0,6 см). Этим орудием и был выполнен комплекс с барельефным изображением, поскольку следы от него фиксируются на арочном орнаменте и на изображениях кабанов.

Окончательная доводка деталей барельефов на бортике и ножках жертвенника производилась шлифовкой. Причём широкая поверхность шлифовались инструментом, напоминающим современный точильной брусок, а тонкие и деликатные детали шлифовались орудием типа современного резца, только выполненного из камня.

На бортиках выявлены следы от использования в виде чёрных пятен копоти с характерным маслянистым блеском. Возможно, пятна оставлены в результате горения жира животного происхождения. По нашему мнению, предмет служил в качестве жировой лампы, а также для очистительных обрядов.

ӘДЕБИЕТ – ЛИТЕРАТУРА

Абдулин А.А. Геология Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1981. 312 с.

Абдулин А.А. Геология и минеральные ресурсы Казахстана. Алма-Ата: Ғылым, 1994. 400 с.

Абетеков А.К. О погребении собак в усуньском кургане в Чуйской долине // КСИА. 1978. Вып. 154. С. 59–65.

Адамбаев Б. Казахское народное ораторское искусство. Книга для массового читателя. Алматы: Ана тілі, 1997. 208 с.

Ажигали С.Е. Древности «Страны-кратера»: об истории и культуре кочевого Арало-Каспия. Алматы, 2006. 250 с.

Айтқұл Х.А. ҚР Мемлекеттік орталық музейінің 2014 жылы Алматы облысы Жамбыл ауданына қарасты Ақтерек ауылдық округінде орналасқан археологиялық ескерткіштерге жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижелері // VIII Оразбаев оқулары / Жауапты ред. А.Б. Қалыш. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 137–146-бб.

Айтқұл Х.А. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің 2018 жылы Ақтерек қорымында жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері // XI Оразбаев оқулары / Жауапты ред. Ә.Т. Төлеубаев. Алматы: Қазақ университеті, 2019. 181–192-бб.

Айтқұл Х.А., Мякишева О.А., Торежанова Н.Ж., Рахметова А., Айдарханова Е.Е. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің 2017 ж. Ақтерек қорымында жүргізілген далалық қазба жұмыстарының нәтижелері // IX Оразбаев оқулары / Жауапты ред. Ғ.Қ. Омаров. Алматы: Қазақ университеті, 2018. 137–142-бб.

Акишев К.А. Отчёт о работе Илийской археологической экспедиции, 1954 г. // Тр. ИИАЭ АН КазССР. 1956. Т. I. С. 5–31.

Акымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. Обряд погребения собаки у древнего и средневекового населения Казахстана (по материалам средневекового городища Коскудык) // Turkic Studies Journal. 2022. Т. 4. № 3. С. 17–43.

Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. М.: Наука, 1966. 251 с.

Алексеев В.П. Историческая антропология: Учебное пособие. М.: Высшая школа, 1979. 216 с.

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. М.: Наука, 1964. 128 с.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья (Археология СССР. Вып. Г1–12. САИ). М.: Наука, 1975. 94 с.

Алемань А. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. М.: Менеджер, 2003. 608 с.

Алтынбеков К. Возрожденная из пепла. Реконструкция по материалам погребения жрицы из комплекса Таксай I. Алматы; Уральск: Остров Крым, 2013. 64 с.

Аникеева О.В. Глазчатые бусины – хроноиндикаторы наборов ранних кочевников Южного Урала // Проблемы сарматской археологии и истории: м-лы XI Всерос. науч. конф. с междунар. участием, посвящ. памяти А.С. Скрипкина (г. Волгоград, 15–19 мая 2023 г.) / Отв. ред. М.В. Кривошеев. Волгоград: ВолГУ, 2023. С. 55–68.

Антропологический словарь (Т.И. Алексеева и др.). М.: Классикс Стиль, 2003. 327 с.

Арсланова Ф. Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья / МИАК. Т. III. Астана: Изд. гр. ФИА, 2013. 405 с.

Аскаров А. Сапаллитепа. Ташкент: «ФАН» УзССР, 1973. 172 с.

Ахметкалиев Р.Б., Алтынбеков К. Консервация и реставрация артефактов из Берельского кургана 11 // Сохранение и использование объектов культурного и смешанного наследия современной Центральной Азии: труды II Междунар. науч.-практ. конф. / Отв. ред. А.Б. Конусбаев. Алматы: Print S, 2005. С. 181–184.

Баринова Е.Б. Влияние культуры Китая на процессы инкультурации Средней Азии и Южной Сибири в домонгольское время. М.: ИЭА РАН, 2011. С. 99–113.

Баркова Л.Л. О хронологии и локальных различиях в изображении травоядных и хищников в искусстве ранних кочевников Алтая (опты статистического анализа) // АСГЭ. 1995. № 32. С. 60–76.

Батыс Қазақстан облысының тарихи-мәдени және табиғат мұралары ескерткіштері – Памятники природного и историко-культурного наследия Западно-Казахстанской области. В 14 т. Орал, 2005. Т. 1. Шыңғырлау ауданы / Шынгырлауский район. 370 б.

Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Баринова Е., Крешиоли Л. Археологические исследования могильника раннего железного века Каспан-6 в Жетысу // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии / Отв. ред. А.З. Бейсенов. Алматы: ИА КН МОН РК; НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2015. С. 59–70.

Берденов Ж.Г., Джаналеева Г.М., Атаева Г.М., Мендыбаев Е.Х. Казангапова Н.Б. Палеогеографические особенности бассейна реки Илек // Гидрометеорология и экология. 2017. № 3 С. 105–115.

Берлизов Н.Е. Ритмы Сарматии. Савромато-сарматские племена Южной России в VII в. до н.э. – V в. н.э. Ч. I. Краснодар: КГУКИ, Парабеллум, 2011. 320 с.

Беспалов В.Ф. Геологическое строение Казахской ССР. Алма-Ата: Наука, 1971. 361 с.

Варфоломеев В., Ломан В., Евдокимов В. Кент – город бронзового века в центре казахских степей / МИАК. Т. VIII. Астана: изд. гр. ФИА, 2017. 338 с.

Васильев В.Н. Вооружение и военное дело кочевников Южного Урала в VI–II вв. до нашей эры. Уфа: Гилем, 2001. 153 с.

Васильев В.Н., Савельев Н.С. Ранние дахи Южного Урала по письменным источникам. Уфа: БГОМ, 1993. 18 с.

Васильев В.Н., Федоров В.К. Курганы Южного Зауралья. Кн. II. Баймакский район Республики Башкортостан. Уфа: Диалог, 2021. 132 с.

Васильев С.К. Лошади из погребений скифского времени горного Алтая // Феномен алтайских мумий / Отв. ред. Молодин В.И., Полосьмак Н.В., Чикишева Т.А. Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, 2000. С. 237–242.

Вишневская О.А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII–V вв. до н.э. М.: Наука, 1973. 160 с.
Галимов А.Г., Амельченко В.И., Галимов М.А. География Западно-Казахстанской области: учебное пособие. Уральск: Полиграфсервис, 2001. 140 с.
Гарецкий Р.Г., Шрайбман В.И. Глубина залегания и строение складчатого фундамента северной части Туранской плиты (Западный Казахстан) // Тр. ГИН АН СССР. 1960. Вып. 44. С. 49–71.
Гельдыева Г.В., Веселова Л.К. Ландшафты Казахстана. Алма-Ата: Ғылым, 1992. 172 с.
Гельдыева Г.В. Ландшафтная карта / Эколого-географический атлас Западно-Казахстанской области (авторский макет) ТОО «Центр дистанционного зондирования и ГИС «Терра»/Карачаганак Петролеум Оперейтинг, 2010.
Глушкова Т.Н., Маслюженко Д.Н., Рябинина Е.А. Текстильные материалы из погребальных памятников раннего железного века и средневековья лесостепного Притоболья // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2015. № 1. С. 42–49.
Горячев А.А., Мотов Ю.А. Археологический комплекс Бутакты-I. Алматы: KazBookTrade, 2018. 264 с.
Граков Б.Н. Пережитки матриархата у сарматов // ВДИ. 1947. № 3. С. 100–121.
Григорьев А.П., Жанузак Р.Ж. Остеологическая конституция кочевников раннего железного века Южного Приуралья // Волго-Уральский регион от древности до средневековья: м-лы VI Нижневолжской Междунар. археол. науч. конф. / Отв. ред. А.С. Скрипкин, М.В. Кривошеев. Волгоград: ВолГУ. 2020. С. 119–125.
Гуцалов С.Ю. Культура ранних кочевников Орско-Уральского междуречья в VII–I вв. до н.э.: дис. … канд. ист. наук. Уфа, 2000. 426 с.
Гуцалов С.Ю. Древние кочевники Южного Приуралья VII–I вв. до н.э. Уральск, 2004. 136 с.
Гуцалов С.Ю. Погребальные памятники кочевой элиты Южного Приуралья середины I тыс. до н.э. // Археология, этнография и антропология Евразии. 2007. № 2 (30). С. 75–92.
Гуцалов С.Ю. Погребальные сооружения могильника Кырык-Оба II в Западном Казахстане // РА. 2010. № 2. С. 51–66.
Гуцалов С.Ю. Этнокультурная специфика могильника Кырык-Оба II // РА. 2011. № 1. С. 81–96.
Дарбаева Т.Е. Природно-ресурсный потенциал Подуральского плато // Географические основы устойчивого развития Республики Казахстан. Алматы: Ғылым, 1998. С. 177–181.
Дашковский П.К., Новикова О.Г. Китайские лаки из могильника скифской эпохи Чинета II (Алтай) // Археология, этнография и антропология Евразии. 2017. Т. 45. № 4. С. 116–126.
Де Риос М.Д. Растительные галлюциногены [Пер. с англ.]. М.: изд-во «КСП», 1997. 272 с.
Джаналеева Г.М. Теоретические и методологические проблемы географии. Астана, 2008. 225 с.
Джубанов А. Верный страж загробного мира: Собаки эпохи бронзы найдены археологами Казахстана (25 августа 2018 г.). URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/vernyiy-straj-zagrobnogo-mira-sobaki-epohibronzyi-naydenyi351401 (дата обращения: 20.10.2024 г.).
Джумабекова и др. 2024**а** – *Джумабекова Г., Жамбулатов К., Сеитов А., Ахияров И., Лопатин В., Базарбаева Г.* Каратобе-3 – комплекс сарматского времени близ г. Житикара (Северный Казахстан): предварительное сообщение // Маргулановские чтения–2024. Т. 1. С. 215–225.
Джумабекова и др. 2024**б** – *Джумабекова Г.С., Амиров Е.Ш., Алтынбеков К., Алтынбекова Э.К., Жанузак Р.Ж., Чильдебаева А.Е., Базарбаева Г.А.* Letum non omnia finit (об одном шедевре школы торевтов саков Жетысу) // МАИАСП. 2024. № 16. С. 125–158.
Джумабекова и др. 2024**в** – *Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Новоженов В.А., Алтынбекова Э.К., Гончаров А.А., Манапова А.М.* «Солнце и Степь – величины вечные»: модель музейной реконструкции с жезлом из Притоболья (Северный Казахстан) // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2024. № 3 (25). С. 143–180.
Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. Тексты. Перев. Комм. М.: Наука, 1982. 456 с.
Древесные породы мира. В 3-х т. Т. 2 / Гл. ред. Г.И. Воробьев. М.: Лесная промышленность, 1982. 352 с.
Ефимова С.Г. «Савроматы» и ранние сарматы по антропологическим материалам из Лебедевского курганного комплекса // Б.Ф. Железчиков, В.М. Клепиков, И.В. Сергацков. Древности Лебедевки (VI–II вв. до н.э.). М.: Восточная литература, 2006. С. 133–148.
Железчиков Б.Ф. Ранние кочевники Южного Приуралья и Нижнего Поволжья в VII–II вв. до н.э. Научный доклад, представленный в качестве диссертации … докт. ист. наук. М., 1997. 56 с.
Железчиков Б.Ф., Клепиков В.М., Сергацков И.В. Древности Лебедевки (VI–II вв. до н.э.). М.: Восточная литература, 2006. 159 с.
Жуматаев Р.С. Қазақстандағы ежелгі дәуірлер мен орта ғасырларда мекендеген жұрттардың әдет-ғұрыптарындағы жылқы (Мәденигенездік аспект): философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған дисертация. Алматы: әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 2019. 190 б.
Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII–IV вв. до н.э. Киев, 1983. 380 с.
Исмагилов Р., Сунгатов Ф.А. Памятники яицкой культуры последней четверти V–IV вв. до н.э. на Южном Урале. Уфа: Белая река, 2013. 223 с.
История села в воспоминаниях. URL: https://zhaikpress.kz/ru/regionnews/istoriya-sela-v-vospominaniyax/ (дата обращения: 20.10.2024 г.).
Итина М.А., Яблонский Л.Т. Саки Нижней Сырдарьи (по материалам могильника Южный Тагискен). М.: РОСПЭН, 1997. 187 с.
Кадырбаев М.К. Каменные алтари-жертвенники из Северо-Западного Казахстана // СА. 1977. № 3. С. 204–212.

Кадырбаев М.К. Курганные некрополи верховьев р. Илек // Древности Евразии в скифо-сарматское время / Под ред. А.И. Мелюковой, М.Г. Мошковой, В.Г. Петренко. М.: Наука, 1984. С. 84–93.
Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж.К. Захоронения воинов савроматского времени на левобережье р. Илек // Прошлое Казахстана по археологическим источникам / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука КазССР, 1976. С. 137–156.
Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж.К. Материалы раскопок могильника Бесоба // Археологические исследования в Отраре / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука КазССР, 1977. С. 103–115.
Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж.К. Погребение жрицы, обнаруженное в Актюбинской области // КСИА. 1978. Вып. 154. С. 65–70.
Калменов М.Д., Сейткалиев М.К. Новые исследования на комплексе Лебедевка I (Сегизсай) (предварительное сообщение) // Маргулановские чтения–2020. Т. 2. С. 247–253.
Карабаспакова К.М. Жетысу и Южный Казахстан в эпоху бронзы. Алматы: ИА КН МОН РК; НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2011. 220 с.
Кашкинбаев К. Берельские лошади. Палеопатологический аспект исследования / МИАК. Т. II. Астана: Изд. гр. ФИА, 2013. 378 с.
Кашкинбаев К., Самашев З. Лошади древних кочевников Казахского Алтая. Алматы: ТОО РПИК «Дәуір», 2005. 129 с.
Китов Е.П. Григорьев А.П. Палеоантропологическая характеристика раннесарматского населения бассейна реки Эмба по данным из могильника Мортык I // НАВ. 2020. Т. 19. № 1. С. 130–148.
Кожахметов Б.Б. Қазақ даласының ежелгі тұрғындарының дүниетанымы мен жерлеу рәсімдеріндегі ит бейнесі хақында (15 маусым 2015 ж.). URL: http://gylymordasy.kz (дата обращения: 20.10.2024 г.).
Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия: Расовая изменчивость швов черепа современного человека. Л.: Наука, 1988. 168 с.
Коробкова Г.Ф., Щелинский В.Е. Методика макро-микроанализа древних орудий труда. СПб.: ИИМК РАН, 1996. Ч. 1. 80 с.
Косинцев П.А., Самашев З. Берельские лошади. Морфологическое исследование. Астана: Изд. гр. ФИА, 2014. 368 с.
Кривцова-Гракова О.А. Алексеевское поселение и могильник // Труды ГИМ. 1948. Вып. XVII. С. 57–172.
Крупнов Е.И. Первые итоги изучения Восточного Предкавказья (по материалам экспедиции 1952 и 1955 гг.) // СА. 1957. № 2. С. 154–173.
Курманкулов Ж.К. Погребение воина раннетюркского времени // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука, 1980. С. 191–197.
Кушаев Г.А. Два типа курганных погребений правобережья реки Или (по материалам Илийской экспедиции 1954 года) // Тр. ИИАЭ АН КазССР. 1956. Т. I. Археология. С. 207–220.
Лесная энциклопедия. В 2-х т. Т. 1 / Гл. ред. Г.И. Воробьев. М.: Советская энциклопедия, 1985. 563 с.
Логвин А.В., Шевнина И.В. Элитное погребение синташтинско-петровского времени с могильника Бестамак // VII исторические чтения памяти М.П. Грязнова / Отв. ред. С.Ф. Татауров, И.В. Толпеко. Омск: Омский гос. ун-т имени Ф.М. Достоевского, 2008. С. 190–197.
Лубо-Лесниченко Е.И. Китай на Шелковом пути. Шёлк и внешние связи древнего и средневекового Китая. М.: Восточная литература, 1994. 326 с.
Лукпанова Я.А. Комплекс ритуальных предметов из элитного женского погребения в Западном Казахстане // Самарский научный вестник. 2018. Т. 7. № 4 (25). С. 228–232.
Лукпанова Я.А. Сакский компонент в культуре ранних кочевников Урало-Илекского бассейна VI–IV вв. до н.э. // Ранние кочевники Южного Урала и Нижнего Поволжья. М-лы круглого стола «Археология ранних кочевников евразийской степи: актуальные проблемы и перспективы их решения» к юбилею д.и.н. М.Г. Мошковой / Отв. ред. С.В. Сиротин. М.: МАКС Пресс, 2020. С. 129–147.
Лукпанова Я.А. Исследования курганного комплекса Урысай-2 // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2022. № 2 (16). С. 74–93.
Лукпанова Я., Антонов М., Джумабекова Г., Базарбаева Г. «Мгновенно убивающий вепрь»: по материалам комплекса сарматского времени Урысай-2 (Западный Казахстан) // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2023. № 1 (19). С. 177–197.
Лукпанова и др. 2024**а** – *Лукпанова Я.А., Сеитов А.М. Антонов М.А.* Воинское захоронение V в. до н.э. из Западного Казахстана (Урысай 2, курган № 14) // КСИА. 2024. Вып. 27. С. 209–221.
Лукпанова и др. 2024**б** – *Лукпанова Я.А., Сеитов А.М., Антонов М.А., Шагирбаев М.С., Ержанова А.Е., Шода Ш., Жанузак Р.Ж.* Сарматский военно-жреческий комплекс Урысай-2 из Западного Казахстана (результаты междисциплинарных исследований) //Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2024. № 4 (26). С. 277–311.
Майтдинова Г.М. История таджикского костюма. Генезис костюма таджиков: древность и ранее средневековье. Т. 1. Душанбе, 2003. 278 с.
Мамедов А.М., Баиров Н.М., Уразмагамбетов Н.Н., Амелин В.А. Итоги археологических исследований могильника Аксисык I в 2023 году // Маргулановские чтения–2024. Т. 1. С. 200–214.
Максимова А.Г. Эпоха бронзы Восточного Казахстана // Тр. ИИАЭ АН КазССР. Т. 7. 1959. С. 86–150.
Максимова А.Г., Ермолаева А.С., Марьяшев А.Н. Наскальные изображения урочища Тамгалы. Алма-Ата: Өнер, 1985. 143 с.
Маргарян К.Г. Основные принципы классификации и типологии каменных жертвенников раннего железного века // Вестник ЮУрГУ. Сер. «Соц.-гум. науки». 2017. Т. 17. № 2. С. 104–106.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев К.А. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1966. 302 с.
Марсадолов Л.С. Комплекс памятников в Семисарте на Алтае. Материалы Саяно-Алтайской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа. СПб.: Копи Р, 2001. Вып. 2. 65 с. + 118 рис.
Мартынов А.И. О степной скотоводческой цивилизации I тыс. до н.э.// Взаимодействие культур и древних цивилизаций / Отв. ред. В.М. Массон. Алма-Ата: Наука КазССР, 1989. С. 284–292.
Махортых С.В. Снаряжение коня скифского времени из некрополей Бельского городища // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы. М-лы междунар. науч. конф., посвящ. 20-летию независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. В 3-х т. Т. II / Отв. ред. А.З. Бейсенов. Алматы: ИА КН МОН РК, 2011. С. 80–88.
Мачинский Д.А. О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по свидетельствам античных письменных источников // АСГЭ. 1971. Вып. 13. С. 30–54.
Могилов О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. Київ; Кам'янець-Подільський: Інститут археології НАН України, 2008. 439 с.
Мошкова М.Г. Памятники прохоровской культуры / САИ. Вып. Д1–10. М.: Наука, 1963. 56 с.
Мошкова М.Г. Савроматские памятники северо-восточного Оренбуржья // Памятники Южного Приуралья и Западной Сибири сарматского времени. М.: Наука, 1972. С. 49–78.
Мошкова М.Г., Железчиков Б.Ф., Кригер В.А. Работы Западноказахстанской экспедиции // АО-1978 / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. М.: Наука, 1979. С. 538–539.
Мырзагалиева Ж., Станис Е.В. Экологический каркас степной зоны Западно-Казахстанской области. М.: Мир науки, 2024. 189 с.
Мышкин В.Н. Курганы с глиняными «мавзолеями» кочевников Самаро-Уральского региона скифского времени // Вояджер: мир и человек. Теоретический и научно-методический журнал. 2012. № 3 (Спецвыпуск к 50-летию А.В. Богачева). С. 149–171.
НА ИА КН МНВО РК. Д. 2110: С*амашев З.* Отчет о работе отряда Семиреченской археологической экспедиции в 1986 г. на могильнике Сулу Коян.
Николай Дамасский. История / Перевод коллектива авторов под ред. Е.Б. Веселаго // ВДИ. 1960. № 4. С. 209–218.
Нуржанов А.А., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Новые данные о культуре саков Жетысу: краткие результаты полевых исследований 2020 г. на территории г. Алматы // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2020. № 4 (10). С. 70–95.
Нурмуханбетов Б.Н., Тулегенов Т.Ж., Рахметов А. Аварийно-спасательная деятельность заповедника-музея Иссык (итоги сезона 2011 г.) // Маргулановские чтения–2012. С. 220–225.
Новикова О.Г., Степанова Е.В., Хаврин С.В. Изделия с китайским лаком из пазырыкской коллекции Государственного Эрмитажа // Теория и практика археологических исследований. 2013. № 1 (7). С. 112–124.
Новикова О.Г., Марсадолов Л.С., Тишкин А.А. Китайские лаковые изделия в Забайкалье и на Алтае в хуннуское время // Теория и практика археологических исследований. 2018. № 1 (21). С. 106–143.
Овидий. Скорби Овидия (Tristia) / пер. А.А. Фета. М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1893. 150 с.
Огарь Н.П. Растительность долин рек // Ботаническая география Казахстана и Средней Азии (в пределах пустынной области) / Под ред. Е.И. Рачковской и др. СПб.: [б./и.], 2003. С. 119–144.
Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII–III вв. до н.э.). М.: Наука, 1991. 256 с.
Очир-Горяева М.А. Савроматская культура Нижнего Поволжья VI–IV вв. до н.э.: дис. … канд. ист. наук: (07.00.06). Л., 1988. 347 с.
Очир-Горяева М.А. Наконечники стрел кочевников Нижнего Поволжья // РА. 1996. № 1. С. 41–54.
Очир-Горяева М.А. Погребения с захоронениями коней и предметами узды Северного Причерноморья, Нижнего Поволжья, Южного Приуралья и Горного Алтая конца VI–III в. до н.э.: автореф. дис. … докт. ист. наук: (07.00.06). Казань, 2014. 47 с.
Пежемский Д.В. Изменчивость продольных размеров трубчатых костей человека и возможности реконструкции телосложения. Дис. канд. биол. наук. М.: МГУ, 2011. 326 с.
Погодин Л.И. Лаковые изделия из памятников Западной Сибири раннего железного века // Взаимодействие саргатских племен с внешним миром: сб. ст. Омск: Омский гос. ун-т, 1998. С. 26–39.
Полосьмак Н.В. Исследование памятников скифского времени на Укоке // ALTAICA. 1993. № 3. С. 21–31.
Полосьмак Н.В. Всадники Укока. Новосибирск: ИНФОЛИО-пресс. 2001. 336 с.
Пугачева Р.Е. Агроклиматические ресурсы Уральской области. Л.: Большая Эмба, 1973. 128 с.
Пшеничнюк А.Х. Культура ранних кочевников Южного Урала. М.: Наука, 1983. 200 с.
Пшеничнюк А.Х. Филипповка: Некрополь кочевой знати IV в. до н.э. на Южном Урале. Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2012. 280 с.
Райымкулов Б.Т. Отчет экспедиции Уральского облмузея за 1989 г. Уральск, 1990. Инв. номер. 8089/34.
Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. М.; Л.: АН СССР, 1953. 402 с.
Руденко С.И. Древнейшие в мире художественные ковры и ткани из оледенелых курганов Горного Алтая. М.: Искусство, 1968. 136 с.
Самашев З.С. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. Алма-Ата: Наука, 1992. 288 с.

Самашев З. Берел. Алматы: Таймас, 2011. 236 б.
Самашев З. Жетісу жартас суреттері. Баянжүрек. Астана: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы филиалының баспа тобы, 2012. 240 б.
Самашев З., Байтлеу Д. Құрманқұлов Ж. Теректі әулие петроглифтері. Астана: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы филиалының баспа тобы, 2013. 212 б.
Самашев З.С., Чотбаев А.Е. Древнетюркский воин-музыкант из Казахского Алтая // Средневековая городская культура и кочевая цивилизация бассейна реки Урал. М-лы междунар. конф. / Под общ. ред. проф. М.Н. Садыкова. Уральск, 2012. С. 208–293.
Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Западно-Казахстанская область. Алматы: Аруна, 2010. 482 с.
Сдыков М.Н. Степная пирамида. Уральск: Западно-Казахстанский общественный фонд науки и образования, 2008. 264 с.
Сдыков М.Н., Лукпанова Я.А. Ранние кочевники Западного Казахстана (на примере комплекса Таксай I) = Батыс Қазақстанның ежелгі көшпенділері (Тақсай I кешені мысалында) = The Early Nomads of West Kazakhstan (by the example of the Taksai I mound complex). Уральск: Полиграфсервис, 2013. 292 с.
Сеитов А.М. «Савромато»-раннесарматские разноориентированные погребения (к постановке проблемы) // Stratum plus. 2024. № 3. С. 165–186.
Семенов С.А. Первобытная техника (опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы) / МИА СССР. М.; Л.: АН СССР, 1957. № 54. 240 с.
Семь чудес Чингирлау. URL: https://kazpravda.kz/n/sem-chudes-chingirlau/ (дата обращения: 20.10.2024 г.).
Симоненко А.В., Лобай Б.И. Сарматы северо-западного Причерноморья в I в. н.э. (погребения знати у с. Пороги). Киев: Наукова думка, 1991. 112 с.
Синицын И.В. Древние памятники в низовьях Еруслана (по раскопкам 1954–1955 гг.) // Древности Нижнего Поволжья. МИА. № 78. Т. II. Отв. ред.: Е.И. Крупнов, К.Ф. Смирнов. М.: АН СССР, 1960. С. 10–168.
Сиротин С.В. Курган 5 некрополя «Ивановские I курганы» на Южном Урале: хронология комплексов // НАВ. 2022. Т. 21. № 1. С. 21–51.
Скилак Кариандский (Псевдо-Скилак). Перипл обитаемого моря / Пер. с древнегреч. и комм. Ф.В. Шелова-Коведяева // ВДИ. 1988. № 1. С. 260–269.
Скляревский Л.Я., Губанов И.А. Лекарственные растения в быту. М.: Рос. с.-х. изд-во, 1970. 224 с.
Скрипкин А.С. Сарматы. Волгоград: ВолГУ, 2017. 293 с.
Смирнов К.Ф. Вооружение савроматов. М.: АН СССР, 1961. 162 с.
Смирнов К.Ф. Савроматы. Ранняя история и культура сарматов. М.: Наука, 1964. 380 с.
Смирнов К.Ф. Сарматы на Илеке. М.: Наука, 1975. 176 с.
Смирнов 1977**а** – *Смирнов К.Ф.* Савроматы и сарматы // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки / Отв. ред. Н.Л. Членова. М.: Наука. 1977. С. 129–137.
Смирнов 1977**б** – *Смирнов К.Ф.* Орские курганы ранних кочевников // Исследования по археологии Южного Урала. Уфа: БФАН СССР, 1977. С. 3–51.
Сорокин С.С. Доследование Большого Берельского кургана // СГЭ. 1962. Вып. XXIII. С. 70–72.
Сорокин С.С. Памятники ранних кочевников в верховьях Бухтармы // АСГЭ. 1966. № 8. С. 39–60.
Сорокин С.С. Большой Берельский курган (полное издание материалов раскопок 1865 и 1959 гг.) // ТГЭ. 1969. Т. 10. С. 207–227.
Стрижак М.С. Соотношение исторических савроматов и «савроматской» археологической культуры: к историографии проблемы // РА. 2008. № 4. С. 15–22.
Таиров А.Д. Периодизация памятников ранних кочевников Южного Зауралья 7–2 вв. до н.э. // Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии: докл. к 5 междунар. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории» / Отв. ред. Б.А. Раев. Краснодар, 2004. С. 3–21.
Таиров А.Д. Саки Приаралья в степях Южного Зауралья (по материалам могильника Маровый Шлях) // Южный Урал и сопредельные территории в скифо-сарматское время: сб. статей к 70-летию А.Х. Пшеничнюка / Отв. ред. Г.Т. Обыденнова, Н.С. Савельев. Уфа: Гилем, 2006. С. 76–91.
Таиров А.Д. Южноуральские зеркала с валиком по краю диска раннесарматского времени // Маргулановские чтения–2018. С. 349–354.
Таиров А.Д., Боталов С.Г., Плешанов М.Л. Исследования курганного могильника Кичигино в 2007 году (предварительные результаты) // Ранние кочевники Волго-Уральского региона. М-лы междунар. науч. конф. / Отв. ред. Л.Т. Яблонский. Оренбург: ОГПУ. 2008. С. 139–145.
Таиров А.Д., Бушмакин А.Ф. Минеральные порошки из курганов Южного Урала и Северного Казахстана и их возможное использование // РА. 2001. № 1. С. 66–75.
Таиров А.Д., Гаврилюк А.Г. К вопросу о формировании раннесарматской (прохоровской) культуры // Проблемы археологии урало-казахстанских степей. Межвуз. сб. / Отв. ред. Г.Б. Зданович. Челябинск: Башкирский ун-т, 1988. С. 141–159.
Тасмагамбетов И. Кентавры Великой степи. Художественная культура древних кочевников. Алматы: ОФ «Берел», 2003. 336 с.
Тишкин А.А. Погребальные сооружения курганного могильника Бийке в Горном Алтае и культура населения, оставившего их // Погребальный обряд древних племён Алтая / Отв. ред. Ю.Ф. Кирюшин, А.Л. Кунгуров. Барнаул: Алтайский гос. ун-т, 1996. С. 20–54.

Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. М.: МГУ, 1948. 352 с.
Трейстер М.Ю. Новые находки серебряных и бронзовых сосудов ахеменидского круга в Южном Приуралье // Призвание – археология: сборник воспоминаний и научных статей (к 85-летию со дня рождения А.Х. Пшеничнюка и 35-летию начала исследования Филипповских курганов) / Отв. ред. Р.М. Мухаметзянова-Дуггал. Уфа: Диалог, 2022. С. 466–486.
Трифонов Ю.И. Памятники средневековых кочевников // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинкой ГЭС / От. ред. Акишев К.А. Алма-Ата: Наука. 1987. С. 150–233.
Урусов В.М., Лобанова И.И., Варченко Л.И. Хвойные российского Дальнего Востока – ценные объекты изучения, охраны, разведения и использования. Владивосток: Дальнаука, 2007. 438 с.
Федоров В.К. О функциональном назначении так называемых «савроматских жертвенников» Южного Приуралья (I) // УАВ. 2000. Вып. 2. С. 49–69.
Федоров В.К. О функциональном назначении так называемых «савроматских жертвенников» Южного Приуралья (II) // УАВ. 2001. Вып. 3. С. 21–49.
Федоров В.К. Костяные ложечки в колчанах ранних кочевников // РА. 2013. № 2. С. 44–61.
Федоров В.К., Васильев В.Н. Яковлевские курганы раннего железного века в Башкирском Зауралье // УАВ. 1998. Вып. 1. С. 62–96.
Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. Алматы: Гылым, 1994. 170 с.
Хазанов А.М. Религиозно-магическое понимание зеркал у сарматов // СЭ. 1964. № 3. С. 89–96.
Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. М.: Наука, 1971. 171 с.
Хохлов А.А., Григорьев А.П. К методике оценки метрических данных по основным абсолютным признакам и указателям скелета человека (по антропологическим материалам некрополей г. Самары XVIII–XIX вв.) // Вестник Московского университета. Сер. 23: Антропология. 2020. № 3. С. 68–76.
Черников С.С. Отчёт о работах Восточно-Казахстанской экспедиции в 1948 г. // Известия АН КазССР. Сер. истории, экономики, философии и права. 1951. Вып. 3. С. 68–79.
Черников С.С. О термине «ранние кочевники» // КСИА. 1960. Вып. 80. С. 17–21.
Шевнина И.В., Логвин А.В. Могильник эпохи бронзы Халвай III в Северном Казахстане / МИАК. Т. VII. Астана: Изд. гр. ФИА, 2015. 248 с.
Шер Я.А. Погребение с конём в Чуйской долине // СА. 1961. № 1. С. 280–282.
Шилов В.П. Очерки по истории древних племён Нижнего Поволжья. Л.: Наука, 1975. 208 с.
Шилов В.П., Очир-Горяева М.А. Курганы скифской эпохи из могильников Аксеновский-I–II // Памятники предскифского и скифского времени на юге Восточной Европы / Материалы и исследования по археологии России. № 1. М., 1997. С. 127–152.
Шульга П.И. Орлы и грифоны скифского времени в Южной Сибири (разграничение и датировка образов) // Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири. Сб. тр. / Отв. ред. Ю.Ф. Кирюшин, А.А. Тишкин. Кн. 1. Барнаул: Алтайский гос. ун-т, 2003. С. 250–258.
Яблонский Л.Т. Саки Южного Приаралья (археология и антропология могильников). М.: ИА РАН, 1996. 186 с.
Яблонский Л.Т. Культуры ранних кочевников Южного Приуралья: проблемы терминологии, хронологии и типологизации (материалы для обсуждения) // Этнические взаимодействия на Южном Урале. М-лы III регион. (с междунар. участием) науч.-практ.конф. / Отв. ред. А.Д. Таиров. Челябинск: Челяб. гос. ун-т, 2006. С. 68–74.
Яблонский Л.Т. Золото сарматских вождей. Элитный некрополь Филипповка-1 (по материалам раскопок 2004–2009 гг.). Каталог коллекции. Кн. 1. М.: ИА РАН, 2013. 232 с.
Яценко С.А. Костюм древней Евразии (ираноязычные народы). М.: Восточная литература РАН, 2006. 664 с.
Яценко С.А. О женщинах-«жрицах» у ранних кочевников (на примере знатных сарматок I в. до н.э. – I в. н.э.) // Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе: сб. ст. / Под ред. П.К. Дашковского. Барнаул: Азбука, 2007. Вып. 1. С. 58–66.
Beisenov A.Z., Kreshioli L., Jumabekova G.S., Bazarbayeva G.A., Barinova E. The early iron age burial ground Kaspan-6 in Jetusy // Теория и практика археологических исследований. 2017. Т. 18. № 2. С. 97–108.
Bronk Ramsey C. OxCal 4.4.4. 2021. URL: http://c14.arch.ox.ac.uk (дата обращения: 20.10.2024)
Jumabekova G.S., Nigmatova S.A., Altynbekova E.K., Altynbekov K., Bazarbayeva G.A. Woman and Rituals in the Early Nomadic Culture: with Reference to Finds from the Tasaryk Kurgan in Kazakhstan // Stratum plus. 2022. № 3. Pp. 359–380.
Lukpanova Y., Seitov A., Altynbekov K., Altynbekova E., Antonov M., Kaldybayeva G., Honda T., Sasaki Y., Kobayashi K., Shoda S. The wooden box from the Urysay-2 complex (western Kazakhstan, 5th century BCE): an interdisciplinary research experience // Materialy po Arkheologii i Istorii Antichnogo i Srednevekovogo Prichernomor'ya (Materials on Archaeology and History of the Ancient and Medieval Black Sea Region). 2024. № 18. Pp. 105–126.
Nigmatova S.A., Jumabekova G.S., Altynbekova E.K., Khassenova B.M., Bazarbayeva G.A. To the study of the Pazyryk culture elements in the Kazakh Altay based on the data of interdisciplinary research // Stratum Plus. 2021. № 3. Pp. 181–203.
Reimer P.J., Austin W.E.N., Bard E., Bayliss A. et al. The IntCal20 Northern Hemisphere Radiocarbon Age Calibration Curve (0–55 cal kBP) // Radiocarbon. 2020. Vol. 62, no. 4. Pp. 725–757.
Tulegenov T.Z., Besetayev B.B., Khassenova B.M. New data on the culture of the ancient Turks of Zhetysu // Kazakhstan Archeology. 2021. № 4 (14). Pp. 121–133.
Wagner M., Tarasov P.E. Die Erfindung der Hose Buch und Film. Oppenheim: Nünnerich-Asmus Verlag, 2018. 159 p.

Қысқартулар тізімі – Список сокращений

АН КазССР	– Академия наук КазССР. Алма-Ата
АН СССР	– Академия наук СССР. Москва
АО	– Археологические открытия. Москва
АОИКМ	– Актюбинский областной историко-краеведческий музей. Актобе
АСГЭ	– Археологический сборник Гос. Эрмитажа. Ленинград, Санкт-Петербург
БГОМ	– Башкирский государственный объединённый музей. Уфа
БФАН СССР	– Башкирский филиал Академии наук СССР. Уфа
ВДИ	– Вестник древней истории. Москва
ВолГУ	– Волгоградский государственный университет. Волгоград
ГИМ	– Государственный исторический музей. Москва
ГИН АН СССР	– Геологический институт АН СССР. Москва
ЗКГУ	– Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова. Уральск
ЗКО	– Западно-Казахстанская область
ЗКО ЦИА	– Западно-Казахстанский областной центр истории и археологии
ИА КН МНВО РК	– Институт археологии имени А.Х. Маргулана Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан. Алматы
ИА КН МОН РК	– Институт археологии имени А.Х. Маргулана Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан. Алматы
ИА РАН	– Институт археологии Российской академии наук. Москва
ИАЭт СО РАН	– Институт археологии и этнографии Сибирского отделения РАН. Новосибирск
ИИМК РАН	– Институт истории материальной культуры РАН. Санкт-Петербург
ИИЯЛ УНЦ РАН	– Институт истории, языка и литературы Уфимского научного центра РАН. Уфа
ИЭА РАН	– Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН. Москва
КГУКИ	– Краснодарский государственный университет культуры и искусств. Краснодар
КСИА	– Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии Академии наук СССР. Москва
МАИАСП	– Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья. Нес-Циона
МГУ	– Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Москва
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР. Москва; Ленинград
МИАК	– Материалы и исследования по археологии Казахстана
НАВ	– Нижневолжский археологический вестник. Волгоград
НИЦИА «Бегазы-Тасмола»	– Научно-исследовательский центр Истории и археологии «Бегазы-Тасмола». Алматы
ОГПУ	– Оренбургский государственный педагогический университет. Оренбург
РА	– Российская археология. Москва
РАН	– Российская академия наук
РОССПЭН	– Издательство «Российская политическая энциклопедия». Москва
СА	– Советская археология. Москва
САИ	– Свод археологических источников. Москва; Лениград
СГЭ	– Сообщения Государственного Эрмитажа. Лениград, Санкт-Петербург
СЭ	– Советская этнография. Москва
ТГЭ	– Труды Государственного Эрмитажа. Лениград
Тр. ГИН АН СССР	– Труды Геологического института АН СССР. Москва
Тр. ИИАЭ АН КазССР	– Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Алма-Ата
УАВ	– Уфимский археологический вестник. Уфа
ФАН УзССР	– Филиал Академии наук Узбекской ССР. Ташкент
ФИА	– Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана в г. Астане. Астана
ЮУрГУ	– Южно-Уральский государственный университет. Челябинск

Summary

Sarmatae: The Mystery of the Ancient Casket. Album-Book.
Almaty; Oral: Margulan Institute of Archaeology; Department of Archaeology of West Kazakhstan Regional Museum of Local History; the "Ostrov Krym" Scientific Restoration Laboratory, 2024.

The idea for this project originated at the "Ostrov Krym" Scientific Restoration Laboratory during the study of a wooden casket from the Urysay-2 burial complex, located 3.5 km northwest of Zhanakosh village and 4 km southeast of Urysay village (Shyngyrlau district, West Kazakhstan region). In the field, members of the expedition from the Department of Archaeology of West Kazakhstan Regional Museum of Local History (head: Yana Lukpanova) extracted the casket as a single block and transferred it to the laboratory for preservation and reconstruction. It followed the path of the comb from Kurgan 6 of the Taksay-1 burial ground and was successfully conserved.

A team of researchers was assembled to conduct a comprehensive study of the burial complex, enabling an interdisciplinary analysis of the find. For the first time in the history of West Kazakhstan archaeology, a single complex has been thoroughly examined using a multidisciplinary approach. The results of this research are presented in the current volume.

During the 2021 field season, the archaeological team of the Department of Archaeology of West Kazakhstan Regional Museum of Local History investigated three emergency kurgans (Nos. 5, 13, 14) of the Urysay-2 complex. The largest of these was Kurgan No. 5 (diameter: 30 m; height: 1.7 m). After the mound was removed, the sub-kurgan platform was found to be encircled by a ring-shaped embankment of natural clay, with a central spot of burnt soil indicating intense burning. A completely looted burial pit was identified beneath the burnt area.

Kurgan No. 14 (diameter: 19 m; height: 0.6 m) was also disturbed twice. During excavations, horse bones were found within the mound, and the soil in the western part was heavily blackened. Intense burning was recorded here as well. Upon removal of the mound, a horse skull and five bronze bridle fittings were discovered in the western periphery. After the mound was fully cleared, a burial pit was identified west of the center, with traces of intense burning reaching the bottom of the burial chamber. Despite disturbances, human and horse bones were found at various depths. However, it had not been completely looted: four skeletons of male warriors were found on the bottom, laid out in a row with their heads facing south. The skeletons were heavily disturbed, with bones displaced and mixed.

Despite looting, many weapons remained in situ, including three iron short swords (akinakes), remnants of over a hundred arrows with bronze tips, four iron knives, a possible iron blade, three whetstones, a bone spoon, and other artifacts.

Kurgan No. 13 (diameter: 26 m; height: 1 m) yielded the most burials and artifacts. Beneath the mound, in the central part, a log structure was identified, resting on small embankments made of earthen blocks surrounding the graves. The ancient looters had severely destroyed this structure, making it difficult to reconstruct its original appearance. It can be assumed that it represented a low crypt built around the central grave. In total, four burials were found in Kurgan No. 13: three in the central part and one at the northeastern periphery.

At the very center of the kurgan, under the crypt, Burial 1 was located. It was a large, round grave pit covered with logs. The western part of the grave was heavily damaged by looters; the bones of the buried individual were scattered at various depths within the fill, while the skull and pelvic bones were gathered at the bottom of the burial chamber. All grave goods had been removed, with only a fragment of a stone whetstone remaining.

However, adjacent burials remained undisturbed. Southeast of the central pit, ***Burial 2*** was recorded. It was an oval-shaped grave pit, also covered with logs. Notably, Burials 1 and 2 were connected by a small narrow passage, covered with wooden planks. A broken handmade ceramic vessel was found within the passage.

When the grave pit was fully excavated, two skeletons — a male and a female — were found at the bottom. They were laid extended on their backs, with their heads oriented westward, slightly inclined to the south. In the area of the man's waist, weapons were discovered: an iron akinakes and remnants of a quiver (possibly a gorytos) with bronze arrowheads.

Opposite the man, along the northern wall of the grave, the burial of an elderly woman was identified. Bronze bracelets were found on her wrists, and a necklace of multicolored glass beads was discovered around her neck. To her left, a set of iron tools (knives, awls, and a needle) was found, bearing traces of red fabric, suggesting that the tools had originally been wrapped in it. At the head of the grave, a rounded stone altar on three legs, made in a zoomorphic style, was positioned. Next to the altar stood a wooden casket, which was severely decayed. To ensure its preservation

and enable detailed study, the casket was carefully extracted from the grave as a monolithic block. The block was subsequently examined using magnetic resonance imaging (MRI).

The casket, complete with a lid, had a rectangular shape (length: 28 cm; width: 25 cm; height: 11 cm) and was made of thin poplar planks. Various objects were discovered inside. A bronze mirror was placed on top. To the right of the mirror, in the corner of the casket, a flattened miniature vessel was found. Beneath the vessel, a fragment of leather stitched with silk thread was identified. To the left of the mirror, fragments of a wooden spoon with traces of paint were discovered. Beneath the mirror, a cedarwood block was recorded, and next to it, a small bundle of fabric, folded several times and dyed red. Two of the three types of fibers in the fabric were identified as silk.

East of the central Burial 1, another grave — ***Burial 3*** — was recorded. It contained the remains of a male warrior, laid extended on his back, with his head facing south. He was buried with various items, primarily weaponry: an iron akinakes, a knife, remnants of a quiver with arrowheads, along with a whetstone, a bone awl, and a bone tube.

Burial 4, a secondary burial, at the mound's northeastern periphery, contained an adolescent girl laid supine, head southwest, wearing a bronze torque (1.5 turns, animal style) and accompanied by a ceramic vessel.

Anthropological analysis established sex and age characteristics, showing that the individuals belonged to the steppe morphological type, with the woman displaying a mixed Mongoloid–Europoid phenotype.

Zooarchaeological studies established that the remains of at least three horses were present in Kurgan 14 of the Urysay-2 burial ground. Additionally, a sheep scapula and the long bones (legs) of a dog were found, complementing the understanding of Sarmatian animal husbandry and funerary traditions involving animals.

All conservation and restoration work on the casket was conducted at the "Ostrov Krym" Scientific Restoration Laboratory. The initial condition of the casket was as expected: its visible wooden parts were severely desiccated and fragile. Challenges included not only the fragility and excessive dryness of the wood but also deformations and fragmentation of the base, walls, and lid. Currently, all artifacts are stabilized, and storage conditions prevent further deterioration, providing a foundation for future research and exhibition.

Use-wear (traceological) analysis of the stone altar enabled the reconstruction of its manufacturing process and provided insights into aspects of its use, which is important for determining the functional classification of such artifacts.

Modern 3D reconstruction technologies allowed for the creation of models of several finds. Over 5,000 photographs of various objects from Urysay-2 were taken. Although the reconstructions do not fully recreate the burial settings, grave construction, clothing, or inventory due to the poor preservation of some items and their details, the efforts undertaken enabled the reconstruction of many artifacts and burial features. This has not only enhanced visual accessibility but also contributed to a deeper understanding of certain aspects of Sarmatian culture.

The investigation of Kurgans 13 and 14 of the Urysay-2 burial ground offers unique insights into regional funerary traditions. In Kurgan 13, the primary burial is associated with Burials 2 and 3, forming a unified spatial complex, which may suggest special ritual or social connections between the individuals. Preliminary analysis of Kurgan 14 materials highlights both shared features with other burials at the site and extraordinary elements requiring further detailed study. The grave goods revealed in these burials emphasize the high social status of the deceased, with particular attention drawn to objects associated with warriors, reflecting their belonging to the military elite.

The earliest burial — Burial 1 of Kurgan 13 — was likely performed no earlier than the first half of the 5th century BC. The pit was covered with a log structure, and a crypt-like construction made of earthen blocks was built around it, also covered with logs. Due to heavy destruction caused by looting, reconstructing the original construction is difficult. Burials 2 and 3 were conducted simultaneously or shortly thereafter, with a narrow passage constructed between pits 1 and 2, presumably for ritual purposes. Overall, the primary burials of Kurgan 13 date to the first half to mid-5th century BC. The latest burial — the secondary burial of the adolescent girl — was performed around the late 5th to 4th century BC. Kurgan 5 and the warrior burial from Kurgan 14 are also attributed to this period.

In general, the materials from Kurgans 5, 13, and 14 closely parallel the "Savromatian" and early Sarmatian sites of the Southern Urals and Western Kazakhstan, especially the Urals-Ilek steppes. The rich assemblages — including weaponry, ornaments, personal adornment and grooming items, and cult objects — indicate the buried belonged to the military-priestly elite of ancient society.

This publication is the result of a comprehensive interdisciplinary study conducted by a group of specialists and represents significant scholarly value. Given the under-researched archaeological heritage of the region, the book is expected to make a substantial contribution to the historical study of the Shyngyrlau district. Its findings and conclusions expand scientific knowledge of the cultural and historical processes of the Early Iron Age, enriching the broader historical narrative of the region.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе
(Я.А. Лұқпанова) 5

Батыс Қазақстан облысы
Шыңғырлау ауданының
табиғи-климаттық жағдайлары 12
(С.А. Нигматова) .....

Даланың үнсіз сақшылары:
Ұрысай-2 обалы кешені
(Я.А. Лұқпанова, А.М. Сеитов) 20

«Мәңгілік мекен»: қабірлік құрылымдар
мен жерлеу рәсімі
(А.М. Сеитов, Я.А. Лұқпанова) 65

Сарматтық «абыз әйел» салттық жиынтық
және әшекейлер
(Я.А. Лұқпанова, А.М. Сеитов) 74

«Қорамсақты» сарматтар: қару жарақ
және құралдар
(А.М. Сеитов, Я.А. Лұқпанова) 89

Ержүрек сарматтар,
олар кімдер? (Ұрысай-2 кешенін
палеоантропологиялық талдау)
(Р.Ж. Жанұзақ) 98

Адаммен бірге жерленген жануар
сүйектері: ежелгі қорымдардың құпиясы
(М.С. Шағырбаев) 106

Қобдишаны ғылыми реставрациялау:
өткен мен бүгінді жалғайтын көпір
(Қ. Алтынбеков, Э.Қ. Алтынбекова) 115

«Ежелгі дәуірді жандандыру»:
табылған заттар мен жерлеу ғұрпын
3D реконструкциялау
(М.А. Антонов) 131

Құрбандық үстелі: тастағы іздер қандай
сыр шертеді?
(трасологиялық талдау мәліметтері
бойынша) *(А.Е. Ержанова)* 150

Әдебиет 154

Қысқартулар тізімі 160

Summary 161

СОДЕРЖАНИЕ

Введение
(Я.А. Лукпанова) 5

Природно-климатические условия
Шынгырлауского района
Западно-Казахстанской области 12
(С.А. Нигматова) .....

«Из глубины веков»:
курганный комплекс Урысай-2
(Я.А. Лукпанова, А.М. Сеитов) 20

«Дома мёртвых»: могильные сооружения
и погребальный обряд
(А.М. Сеитов, Я.А. Лукпанова) 65

Сарматская «жрица»:
ритуальный набор и украшения
(Я.А. Лукпанова, А.М. Сеитов) 74

«Колчаноносные» сарматы:
вооружение и орудия труда
(А.М. Сеитов, Я.А. Лукпанова) 89

Какие они, воинственные сарматы?
(палеоантропологический анализ
комплекса Урысай-2)
(Р.Ж. Жанузак) 98

Тайны древних могильников: почему рядом
с человеком находят кости животных?
(М.С. Шагирбаев) 106

Научная реставрация шкатулки: мост
между прошлым и настоящим
(К. Алтынбеков, Э.К. Алтынбекова) 115

«Ожившие древности»:
3D реконструкция находок
и погребального обряда
(М.А. Антонов) 131

Жертвенник из Урысая: что скрывают
следы на камне?
(по данным трасологического анализа)
(А.Е. Ержанова) 150

Литература 154

Список сокращений 160

Summary 161

Ғылыми басылым

Sarmatae: ежелгі қобдиша құпиясы. Кітап-альбом.
Алматы; Орал: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты;
Батыс-Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінің археология бөлімі;
«Остров Крым» ғылыми-қалпына келтіру зертханасы, 2024.

Научное издание

Sarmatae: тайна древней шкатулки. Книга-альбом.
Алматы; Уральск: Институт археологии имени А.Х. Маргулана;
отдел археологии Западно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея;
Научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым», 2024.

О.В. Кузнецова, К.В. Дядькина – компьютерлік беттеу және дизайн
Ә.М. Манапова, А.С. Исакова – қазақ тіліне мәтіндерді аудару және редакциялау
Г.А. Қалдыбаева – ағылшын тіліне аудару
М.А. Антонов – карталарды дайындау және суреттерді өңдеу, 3D-реконструкция
Т.А. Дияров – жәдігерлердің суретін салу

Компьютерная вёрстка и дизайн – О.В. Кузнецова, К.В. Дядькина
Перевод на казахский язык и редактура текстов – А.М. Манапова, А.С. Исакова
Перевод текста на английский язык – Г.А. Калдыбаева
Подготовка карт и обработка иллюстраций, 3D-реконструкция – М.А. Антонов
Прорисовка находок – Т.А. Дияров

Түпнұсқа макет Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтында дайындалды
050010 Алматы қаласы, Достық даңғылы, 44
Баспаға 30.10.2024 жылы қол қойылды. Пішім 84×108 1/16
Шартты б. т. 17,22. Times New Roman гарнитурасы.

Оригинал-макет подготовлен в Институте археологии имени А.Х. Маргулана
050010 г. Алматы, пр. Достык, 44
Подписано в печать 30.10.2024 г. Формат 84×108 1/16
Усл. п. л. 17,22. Гарнитура Times New Roman.

ISBN 978-601-82121-1-6

“Хикари” баспаханасында басылған
Отпечатано в типографии «Хикари»